

Вячеслав Липинський

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА МОНОГРАФІЇ

том третій.

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ

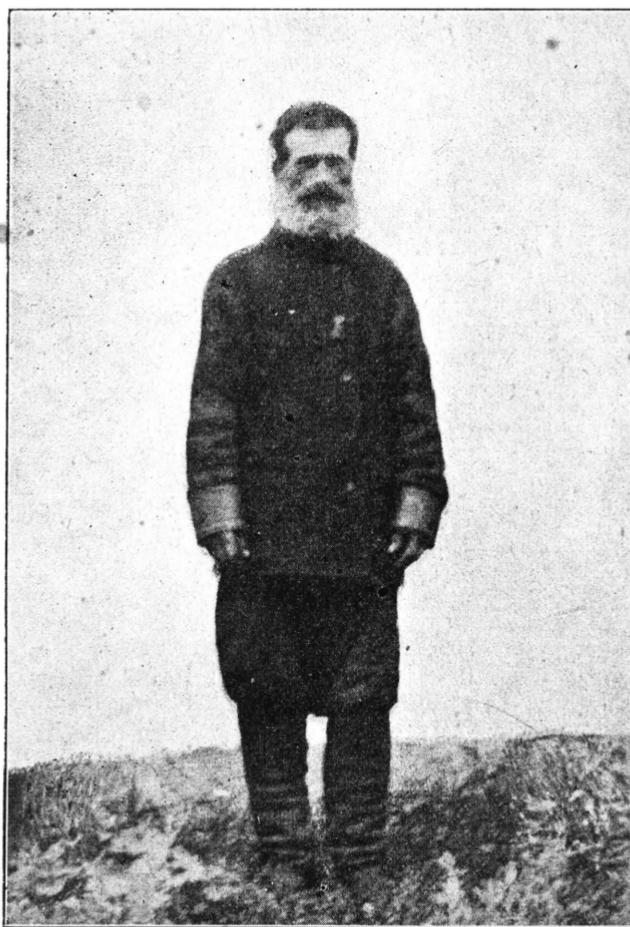
1657—1659.

ЗАМІТКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
БУДІВНИЦТВА В XVII-ІМ СТОЛІТТЮ.

Відень 1920 р.

Автор застерігає собі до сеї книги всії права.

Пам'яті дорогого Друга, Селянина з Русалівки на Уманщині

Левка Зануди

убитого руїнниками України на весні 1918 року.

Переднє слово.

Оця історична студія вперше була надрукована польською мовою під заголовком „Dwie chwile z dziejów rogewolucyjnej Ukrainy“ в збірнику „Z dziejów Ukrainy,“ присвяченім памяті Володимира Антоновича, Пауліна Свенціцького і Тадея Рильського, її виданім під моєю редакцією в 1912 р. гуртком Українців, що по походженню своєму належали до правобічної української шляхецької верстви. Ту право-бічу шляхецьку верству в часах пашої національної руйни прозвано „польською“, за її — тією руїною викликану — участь у польськім державнім життю і за придбалі нею, під час польського періоду її історичного існування, ознаки польсько-державної цивілізації, в формі римсько-~~ш~~толицької віри, польської літературної „панської“ мови (українською народиною розговірною мовою володіють „спольщени“ Українці не сугірше від Українців „свідомих“) і т. д. З тих самих причин і по таким же самим прикметам таку-ж українську козацько-дворянську верству лівобічну прозвано „російською“.

За весь час моєї громадської української праці я стояв на ґрунті своєї приналежності до тієї шляхецької верстви, хоч і спольщеної зверху, але по суті такої-ж української, як українською була в ті часи взагалі вся наша малосвідома, ѹ тільки тепер витворююча в собі новочасні форми національного життя, сорокаміліонна нація. Я думав і думаю, що тільки участь тієї рідної мені верстви в новочаснім українськім національнім життю, тільки відродження традиційного духовного звязку зі своєю „землею“ — дасть її нову моральну силу та енергію і спасе її від розкладу і загибелі. Думав я також і думаю, що без її активної ѹ свідомої помочі, рівно-ж як без такої-ж помочі лівобічного козацького дворянства, збудувати Державу Українську, принаймні за життя найближчих поколінь, не дастесь. Без власної-ж держави я собі ніколи не уявляв і тепер не уявляю можливості існування Української — не етнографічної маси — а Нації.

І тому, придержуючись принципу Драгоманова, що мова слуга а не пан людини, я свідомо й нарочито вживав польської літературної мови для швидшого й ширшого поширення української національної свідомості і свідомості своїх політично-державних завдань серед синів шляхецьких, спольщеної частини великого і єдине до державної творчости збідного хліборобського українського класу. Особливо бажав я зазнайомити своїх сусідів і найближчих мені по крові й вихованню земляків з тими епохами нашої історії, коли предки наші над будуванням власної держави працювали. Найважніша з них Хмельниччина. Її науковому дослідженню, пізнатию історичної правди тих героїчних часів, з котрих виросло все наше сучасне життя і без зrozуміння котрих не можна розуміти сучасності — присвячена більшість моїх історичних студій, в тім числі Р стулія понизча.

Надрукувати ту студію в 1912 році польською а не українською літературною мовою я вважав тим більше допільним, що тоді вся так звана „свідома“ частина української нації (за винятком однини „Галичан“), вживаючи української літературної мови, стояла на ґрунті автономізму в межах Російської Держави і до всяких заходів, звязаних з питанням власної української державності, ставилася або дуже вороже, або з великим підозрінням, або-ж, в пайкращім разі, абсолютно байдуже. Доказом між іншим тієї повної байдужності може служити її той дрібний факт, що мої історичні праці, друковані по польські — в котрих, на підставі звісних вже і в ріжких архивах мною знайдених нових документів, аналізувались наші держави (а не тільки культурно-національні) змагання — не діждалися і по сей день перекладу на українську літературну мову. Роблю се сьогодня сам, думаючи, що може тепер, після відродження Української Держави, наше громадянство почне цікавитись звязаними з практикою державного будівництва теоретичними питаннями й може захоче воно пізнати той досвід, котрий в тяжкій боротьбі й трагічних помилках здобули та оставили нам наші предки. В решті послідніми часами богато Українців, з посеред наших історичних, державно-творчих верстов, стало брати участь в національнім і політичнім життю своєї нації, а іх власне проблеми нашої державності, думаю, повинні інтересувати в першій мірі.

Сей третій том моїх історичних студій есть продовження тому I-го, в котрім заналізована участь української шляхецької верстви в Хмельниччині, і тому II-го, де в монографії про одного з найви-

датніщих Хмельничан — Полковника Станіслава Михайла Кричевського — представлени і перші роки повстання. Всі ці студії були вступом і підготовкою до ширшої „Історії України“, котру я почав було писати перед війною, по схемі дещо відмінній від прийнятої досі нашою історіографією і з більшою увагою не до сентиментально-опозиційних та безрозумно-деструктивних, а до мужіш та організаційних прояв історичного життя нашої нації. Але-ж вся моя бібліотека й рукописи згоріли під час погрому разом з хатою в моїм хуторі — Русалівських Чагарах на Уманщині. Не знаючи, чи зможу вже задуману мною „Історію України“ написати, деякі її дані й висновки використовую тепер, поширивши значно оздою мою студію в порівнанню з її першим, польським виданням.

Дорогій памяті моого Вірного Друга й Доброго Сусіди, Співробітника в сільській праці хліборобській і громадській, — Селянина Левка Зануди, який за весь час війни беріг у мою відсутність мою хату та в ній оту мою бібліотеку і який за те, що хотів зберегти їх і під час російської революції, був убитий злими і темними людьми — присвячу мою працю...

Автор.

Писано на еміграції, в Райхенгау
в Січні 1920 року.

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ

1657—1659.

Замітки до історії українського державного будівництва
в XVII-ім століттю.

Розділ I

Два документи.

Історик, який студіє уважно часи найбільше в нашій історії героїчні, як по своїм потугам, так по своїм замислам і юдіцідуальній вартості людей, котрі ті замисли в життя переводили — часи повстання України під проводом Богдана Хмельницького — мусить поставити собі питання: хто були й звідки бралися помічники Великого Гетьмана і в якій спосіб зумів він, досі один єдиний, запрягти всю велику, перед тим розеднану, здеморалізовану, розбиту пацю українську до спільної праці національної, до будови власної держави? Історичні сліди, котрі нам у формі писаних документів ті часи залишили, й навіть та їх частина, яка досі науці відома, дають на ці питання досить ясну й вичерпуючу відповідь. Два таких документи — з огляду на їх історичну вагу — в цілості, подаю іззче, з польської мови, в якій вони були написані, на сучасну українську мову переклавши, але по змозі як найближче придержуючись стилю, висловів і термінології тогочасної.

I. Присяга іх милостивих панів шляхти пинської, дана Гетьману Богдану Хмельницькому 20 Червня 1657 р.

Во ім'я Пресвятої Тройці, Отця, Сина і Св. Духа. Амінь.

Великі війни з двояким бувають для кожної держави допущені наслідком. Або для повнішого і безпечнішого потім, на довгі людські літа, миру — або для остаточного в залості і непокірності занапашення та ізкорінення. Діяло такого допусту на собі й Велике Князівство Литовське, котре, руйноване ріжними військами, ледве одплакалось від остаточного знищення, даючи тим міру своїм гріхам і покутуючи гірко за їх число велике. Особливо в тім загальнім пожарищі покараний був повіт Пинський. Порадившись між собою, щоби запобігти близькій і вже над людьми видимій Божій карі, через висла-

них з поміж себе чесги достойних людей такий обговорили з Його Милостю Паном Гетьманом Запорожським і всім Військом союз, який, скріпивши присягою, тими словами заключать:

Ми, Лукаш Єльський, Маршалок, Адам Слітєк Бжеський, Стольник, Урядники Повіту Пинського, яко прислані посли, своїм і всеї Браті (шляхти) Повіту нашого іменем присягаемо Богу, в Тройці Святій єдиному, Найсвятішій Матері Божій і всім Святым, згідно з обрядом і науково віри нашої, нам через Апостолів даної і нами визнаваної — що то все, що ми з ЙМП. Гетьманом Військ Запорожських від імені і по дорученю всеї Браті постановили, відносно вічного і нерозривного союзу — ми самі ѹ ті, котрих іменем ті речі становимо, здергимо у всіх до нашого союзу належних умовах та пунктах і потомки наші — під обовязком присяги тепер пами даної — здергати будуть повинні.

Обіцюем, що ніколи не будем думати апі про зраду, ані про розірване злуки нашої з Військом Запорожським. Не будем також таємо підջувати проти нього ніяких сторонніх ворогів, апі входити з ними, па шкоду того Війська, в ніякі порозуміння. Натомість проти всяких його ворогів — хоч би ѹ найближчих нам — ми разом з тим Військом стояти будемо, пе вимовляючись близьким родством з ними. До того, всеї Браті іменем, зобовязуємось про всякі ворожі заходи проти Війска Запорожського які-б нам на нашім пограниччю стали відомі, завчасу повідомляти і про все, що на шкоду Україні ѹ усьому Війську мало-б готовитись, маемо перестерігати, ні в чим вірності союзицької не нарушаючи.

Віри як Православної Грецької, так і Римської Католицької свободі і границь наших обопільніх — коли-б хто з ворогів на них наступати мав — одностайно з Військом нашим Запорожським ми ѹ нападки наші боронити будемо.

Старшинства, уряди ѹ зверхности, так земські як і військові, з рук Й.М. Пана Гетьмана Запорожського одержувати маемо. Однаке ті уряди, які здавна були виборні, так само будуть вільно всею шляхтою Повіту Пинського вибиратись, але затвердженя їх по виборі у Й. Милости просити будем обовязані. Так само уряди ѹ власти військові — у Війську, коли тільки того треба, будучи — від його-ж самого одержувати маемо і повинні ми ждати приказу чи його самого, чи того, кого він над урядами нашими військовими захоче мати начальником. І шкому, без

його відома, самі не можем обявляти війни, ані нападів робити на чужі краї, без його на те дозволу, важитись ми не повинні.

Через Нього (Гетьмана) Царю І. Милости при Війську Запорожським маемо вважати себе в вічнім підданстві, нічого неприятелям царським не дораджуючи, а ні їм явною чи тайною піддережкою не помагаючи.

Позаяк нас Й.М. Пан Гетьман заховав при давних, даних нам Королями Польськими, правах, прерогативах, вільностях, судах і зверхностях, так ленних як і доживотніх здавна наданих, ні в чим іх ваги не порушаючи — за винятком одібраля королевщини свіжо наданих і до Пинського староства належних, і умови, що надання доживотні по смерті особи, що на них має право, до Пинського староства мають бути прилучені — то і ми, яку мали для попередніх Панів наших (Королів Польських), таку-ж і для Й.М. Пана Гетьмана теперішнього і будучих, і для всього Війська Запорожського приязнь і зичливість ми і нащадки наші заховаемо, в часах щастя та пещастя взаємно і непорушно на віки вічні заховати будем повинні, не йдучи за чужими лукавими листами та памовами.

Навпаки, коли-б ми знали о таких, сусідніх з пами, краях польських та літовських, котрі уперто не хочуть пристати до союзу й глухи з Й.М.П. Гетьманом і всім Військом Запорожським, то ми обіцюєм їх нашою намовою від тієї упертості одводити, пильнуючи того, чого союз наш взаємний з Військом Запорожським вимагає.

Надто у всім тільки від Й.М. Пана Гетьмана Запорожського, тепер і на потім будучого, маемо заховати залежність, ніяких урядів собі, помимо Його волі, не присвоюючи. Тоб-то ані соймиків скликувати, ані стягання Хоругвей задумувати, без особливого від Й.М. Пана Гетьмана оновлення ми не повинні, хиба-б в наглій і горячій пригоді.

Унію і всякі інші чужі віря, нам і Війську Запорожському противні й пеприязні, ізкоріняти одностайні ми зо всею Братією нашою повинні, не бажаючи для тих душам христянським зараз в повіті нашім місця і принади. Наколи-б одначе хто з осіб духовних (Уніятів), повернувшись до належного Митрополиту Київському послушенства, дістав від Митрополита свідоцтво про спокутування за своє відступництво, і коли-б за його горяче духовенство просило, то для такого буде мати Й.М. Пан Гетьман свою Палську увагу.

Врешті всі обовязки, союзові присущі, хочби тут про них і не згадалося, виконати обошільно й заховати ми повинні вічно. Так нам поможи Господи Боже і невинна Мука Господа Христа.

А по виконанню присяги поіменовані Й.М.П. Послі — Й.М. Пан Лукаш Єльський Маршалок, Пан Адам Спитек Бжеський Стольник Повіту Пинського з Братією нашою на той час будучою, для більшого ґрутовного забезпечення Союзу при печатах своїх руками власними підписалися, обіцюючи, що те саме всі Й.М. Панове шляхта Пинська незволяючи учинити мають.

• Діялось в Чигрині д. 20 Червня 1657 року.¹⁾

**ІІ. Забезпечення, дане Гетьманом Богданом Хмельницьким шляхти
Повіту Пинського 28 Червня 1657 року.**

Во ім'я Господне. Амінь. На вічну ріchi памятку.

Ми Богдан Хмельницький Гетьман

Генеральний Військ Й. Царської Милості Запорожських. Озаймуюмо тим Листом, вірою Нашою і Всего Війська стверженім, кожному, кому.би про се відати належало. Предвічна мудрість, сама вказуючи шляхи суспільного життя, заборонила роблячим добро відплачувати злом і приятелів серцем установила приймати приятельським, давши таке для цього порівнання, що не есть річ слушна за рибу гадюку, за хліб каміння й иже за добрі вчинки віддавати зло. Коли отже найвищий світа підсояншого Творець і Правитель так учив обходитись з людьми, установлюючи пайпевніщу взаємної щирости й приязні підставу: добром віддавати за добро — то не личить нікому, Його ласкою сотвореному, з біжнім своїм поводитись інакше, наколи хоче він, в дороги спасенної не сходячи, кари Божої і людського уникнути суду. Тому й Ми, від давних не одступаючи звичаїв, коли Господь прихильні до злуки з нами серця й волю Повіту Пинського склонив, Послів од них, для ствердженя вічного союзу присланих, Й.М.П. Лукаша Єльського Маршалка і Й.М.П. Адама Спитка Бжеського Стольника, Дигнітарів Пинських, по приятельськи і вдячно прийняли та установили обовязки і умови, до того союзу належні, невонтиливі і сумлінням своїм твердо їх забезпечуючи:

Що від нині ані самі поводитись з ними по неприятельськи, ані якогось на їх маєтності особливого війська насилати не будемо, крім окремих залог, для порядку призначених, і не будем ані самі, ані через намовлені до того особи проти них на їх згубу кого небудь чужого підлюживати. Навпаки, коли-б хто-небудь з ненависті до них за те, що вони союз і злуку з нами учинили, або для якоїсь іншої причини, хотів ім шкодити, наскочивши на їхній край з військом та огнем і мечем його руйнуючи, то ми іх боронити та запомагати і як би треба було то й усім Військом неприятеля на них наступаючого відгоняти обіцюєм, навіть як-би се був і близький нам, але поради нашої — іх не зачишати — не слухаючий.

В обрядах Римської віри, в котрій до Нас пристають, ніякої перешкоди Ми й потомки Наші і все Військо Запорожське їм чинити не будемо, ані нікого з них примусом до віри Православної Грецької навертати, як і записей давних і свіжих на костелі відбирати й ищити не повиннисьмо, крім тих, які видерти з маєтків православних і які з кривди убогих православних повстали. Чужі однаке секти й Унію, яко причини великого зла, постановлямо обошільно ізкорінати, не відмовляючи однаке доступу до ласки Нашої тим духовним (Уніятам), котрі, правду пізнавши і при віданню належного Митрополитови Київському послушенства добру покуту учинивши, будуть мати за собою горячу пашого духовенства просьбу і рекомендацію.

Прерогативи, вільноти і суди шляхецькі, станові їхньому належні, так як за Королів Польських бувало, їм забезпечаемо. Одного тільки вимагаємо, щоб скорочена була процедура правна і тим ~~шляхті~~ убогій до зубожіння й лишиної тяганини по судах була загорожена ~~дорога~~. Уряди, чини й почести, як земські так і військові, які мають тепер папове шляхта Повіту Пинського собі від Короля Польського надані, за кожнім до смерті його залишаються. Коли-б однаке присудом Божім хто з урядників з цього світу вийшов, мають іншого на його місце по свому звичаю вільно обрати на ті уряди, котрі звикли з давних давен по вибору настановляти. Але затвердженя вибору при собі заховуємо. Іншими урядами, котрі від нашої волі й розсуду залежать, самі диспонувати будемо, маючи респект і увагу для заслужених, за рекомендацією старости Нашого Пинського. Крім того військові уряди всякі, котрі тепер і потім існувати будуть, забезпечуємо повною владою, оставляючи Полковникови на той час будучому вільне та повне

Ротмістрів і Поручників представлюваній. Всі вони однаке без Нашого наказу нікому війни обявляти, ані нових союзів з ким не буде заключати без особливою нашою дозволу не повинні.

Маєтностями лідичними в повіті Пинськім, Мозирськім, Турівськім і інших, де-б вони не находились у тих, хто склав присягу вірності, дозволяємо їм володіти вільно зо всіма доходами. Також леніні права, кому вони здавна за Королів надані, мають в цілості за тими оставатися, в чім їх за Нас і Потомків Наших асекуруємо разом з Військом Запорожським. Одні тільки королівщини, до староства Пинського, також і інші, до доходів Наших належні, мають бути від користування їхнього виключені. Але доживотні надання кожному до смерті служити повинні, а по смерти держателя до нашої повертаються диспозиції.

Службу Божу, звичайні Процесії, дітей шляхецьких вільну науку, повне пошанування духовних віри Римської — за ними в цілості оставити і піякіх хочби найменчих перешкод в ціх річах не чинити. Ми й Потомки Наші з Військом Запорожським під словом християнським прирікаємо.

Загалом у всіх інших належних їм вільностях кривди ніякої чинити не будемо, під умовою, щоб чогось нового в них для опущання Нас видумано не було. Так само всі умови, до союзу належні, статечне додержати і це Наше Забезпечення через надавичайних послів присягою ствердити беремося, забовязуючи від нині Самих Себе і Потомків Наших і все Військо Запорожське, що одніх будемо мати друзів та ворогів і вічно та ненарушино в союзі жити будемо. Покладаємо на І.М. Панів шляхту Пинську, що й вони додержать в цілості ті умови, до котрих зобовязалися, склавши Нам на це свою, для затвердження союзу, присягу.

То все, щоб більшу вагу і ґрунтовності мало, рукою власною це Наше Забезпечення при печаті військовий підписуємо. Діялось в Чигрині д. 28 Червня по старому календарю Року Божого 1657. Богдан Хмельницький Гетьман Військ Його Царської Милости Запорожських. Прийнято до книг київських 7 Липня по старому календарю.³⁾

* * *

Що означають ці документи? На якому ґрунті повстав вічний союз між католицькою вже тоді в своїй більшості шляхтою Пинського

Повіту і православним Гетьманом Війська Запорожського? Яке політичне і соціальне тло того акту?

Наша дотеперішня історіографія, розвиваючись шід впливом трьох чинників: ідеольгії державності россійської, ідеольгії державності польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеольгії української не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеольгічно обмеженого, досліду нашої минувшини.

Отже і цей факт союзу і злуки неправославної шляхецької верстви з Військом Запорожським не міститься в рамках апі суто-православного „воссоединенія Руси“, алі „пекультурного антипольського, антишляхецького і антидержавного козацького бунтарства“, апі скромних „культурно-національних демократичних українських змагань“. І тільки основно визволившись з пакинутого нам під час нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя неадатний, вічно бунтуючий і вічно покривдженій полу-пародець, — тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли предків наших, ми зможемо зрозуміти поодинокі діла тих предків, згідно з правою — науково — оцінити поодинокі факти нашої минувшини. Історичним коментарем до двох вище наведених документів, аналізом зафіксованого в них історичного факту з точки погляду державно-організаційних змагань української нації в XVII-ім століттю, мають бути дальші розділи ціх заміток.³⁾

Розділ II.

Політика козацького автономізму від початку повстання 1648 р. до Переяславської Умови.

Велике українське повстання 1648 р. було викликане страшеним національним роздражненям, а з погляду тодішніх Українців — національним утиском, котрий проявлявся головним чином в тому, що Польська Річ Посполита в інтересі керуючих нею шляхетсько-магнатських кругів стала протегувати українську релігійну унію, обмежуючи зразу в правах, а потім безсистемно намагаючись винищити непевне з державно-національного (національне — в ті часи ставало синонімом католицького) польського погляду українське православ'я. Отака польська, дратуюча українську націю, державно-національна політика; економічно-соціальні відносини в козацькій Україні, котрих головною ознакою ставала остра суперечність інтересів економічно інтенсивнішого дрібного та середнього, козацького й шляхецького землеволодіння, з інтересами економічно екстензивного великого землеволодіння магнатського — врешті повна дегенерація на Україні польської державності, її безсила в боротьбі зі степовими кочовниками (котре тоді проявило себе виразно в банкротстві завойовницьких плянів короля Володислава IV), а значить і її непотрібність для виконання ціх тодішніх головних державних українських змагань — все це вмісті мусіло довести до великого перевороту 1648—9 років.

Поступово-одортуністичний український рух — котрий у формі релігійної унії хотів політично помирити українські національні домагання з тодішніми все сильнішими, теж поступовими, шляхецько-олігархічними, демократичними і антимонархічними, польсько-католицькими тенденціями — викликав серед української нації незвичайно остру, і заразом по своїй соціальній структурі міцну й здорову, православно-монархічну реакцію. І тоді, коли поступова та демократична унія (під-креслюю, що говорю про унію в XVII-ім стол. і тільки з погляду політичного) була рухом виключно інтелігентським — европейською вірою вищого, найбільше освіченого, найбільше культурного і лібераль-ного духовенства та всякоого дрібного здекларованого міщанства — то

православна реакція вібрала коло себе всі привязані до старої національно-державної традиції військово-хліборобські та військово-промислові економічно продукуючі класи. Отже в першій "мірі" степове "українське" козацтво, останки православної "руської" хазяйовитої — в свої села від чужої і ворожої культури утікаючої — шляхи і заможне, промислове міщанство. Сполучення тих трьох економічно сильних класів з простолінієм і фапатичним в своїй „темноті“ православним духовенством і такою-ж православною інтелігенцією на ґрунті спільнот національно-конфесійної ідеології, — використання тодішніми політиками переворотової енергії соціально невдоволених селянських мас, — прекрасна класово-військова організація козаччини, — геній Гетьмана Хмельницького — і історичне щастя, в формі цілого ряду високо талановитих, безмежно своїй ідеї відданіх і морально дісциплінованих його помічників — ось що дало тодішній революції, яка розпочата була сотнею фанатиків в момент здавалося повного занепаду нації — найбільше можливу в тодішніх умовах побіду. Дальший розвиток подій поставив перед провідниками нації завдання дати Україні, „з неволі ляцької“увільненій, такі правно-політичні форми існування, які-б окреслили її відносини до сусідів — зовні, і які-б унормували її міжкласові соціальні відносини — всередині. Першою спробою кодифікації цих правно-політичних форм, першим етапом тодішньої української державної політики була Зборівська Умова, заключена 10/20 Серпня 1649 р. між Українським Військом Запорожським і Польською Річиці-Посполитою.

Поминаючи початкові заяви і „петиції“ Гетьмана — про котрі я ширше в попередніх томах цих студій говорив — Зборівська Умова єсть в розумінні право-державнім першою спробою забезпечення українській нації в рамках польської державності: 1-о політичної автономії на території козацькій, і 2-о культурно національних прав в цілій Річиці-Посполитії. Перше знайшло вираз в пунктах, які постановляли: що польське військо коронне на територію козацьку входити не буде (пункт 6-ий); що всі уряди на цій території, то-б-то в воєводствах Київськім, Брацлавськім, і Чернігівськім — які тоді носили спільну назву України — мають бути давані тільки православній шляхті (пункт 9-ий); що вся військова оборона цеї території, а значить і фактична влада над нею, віддається Війську Запорожському, котрого давні привилії всі заховуються (пункт 1-ий), число котрого побільшується

до 40 тисяч (пункт 2-ий) і котре підлягати має виключно влади Гетьманській, скріплений матеріально наданням „на булаву“ богатої і великої Чигиринщини“ (пункт 3-ий).

Друге проголошувала т. зв. „Соймова Апробація прав і вільностей віри грецької Народу Руського“ (12 I 1650 р.), по котрій весь „Народ Руський духовного, свіцького, шляхецького й посполитого стану, так в Короні як і в Вел. Київському, Литовському, при давніх правах і вольностях був захований, особливо міщане київські, чернігівські, винницькі, мозирські, річицькі, стародубовські, пинські й інші“. Права школ і друкарень „руських“, де-б вони не находились, так само були цім актом призначені й потверджелі. Оця „Апробація соймова“ була обрізаною на соймі постанововою 8-го пункту Зборівської Умови, який крім того вимагав, щоб Київський Митрополит дістав місце в Сенаті і пункту 10-го, по котрому ще й Єзуїти немали-би права селитись ані в Київі, ані в тих містах, де існують „упривілейовані“, то-б-то урядом польським затверджені, „руські школи“.

Спроба погодити в Зборівській Умові визвольні змагання від-родженої української пації з претензіями здегенерованої польської держави очевидно мусіла скінчитися повним крахом. Державний організм Річипосполитої був уже за слабий на те, щоб таку радикальну реформу і таку зasadничу зміну свого устрою перевести, а сили України стали вже за великі, щоб її можна було до стану попереднього — з перед повстання — повернути. Сойм 1650 р.. що ратифікував Зборівську Умову, не давши київському Митрополитові Коссову місця в Сенаті, відкинувши загальне жадання всіх православних, щоб церковна унія була знесена — „щоб тільки Римський та Грецький закон оставалися так, як це за злукі Руси з Польщею було“ — обуриз усі верстви українські, від вищого духовенства й ультра-loyal'noї шляхти, типу воєводи Кисіля, почавши. Крім того сойм обмежив амністію для шляхти, що брала участь в повстанні, і замість „шляхти, котра яким-би то не було способом опинилася у Війську Запорожськім“ (як було сказано в прийнятім обома сторонами проекті „декларації королівської ласки“) підлягати амністії, згідно соймовій постанові, мала тільки „шляхта, котра під час тієї заверухи н е хотячи (nolentes) при Війську Запорожськім оставати мусіла“. Се знов до живого обурило всіх головних провідників повстання — шляхту однаково як православну так і католицьку. Врешті сподіваний по ратифікації умови поворот в Україну

зненавиджених властителів лягіфундій — маґнатів — електризував усю могутню масу козацьку і прилягаючі до неї — зверху шляхецькі, а знизу селянські верстви. Україна і Польща мусіли розпочати нову боротьбу, але вже в інших, чим у перших роках повстання, зовнішніх і внутрішніх умовах.

Вся величезна енергія нації, виладована в перших часах повстання, була змарнована тодішніми політиками її пішла на торги за обмежену автопомію. Цей сумний факт дуже ясно й виразно заспачили наші історики для XVII-го століття і дуже гостро обвинувачували за це Хмельницького. Але-ж тоді в XVII-ім століттю справа національна спочивала в міцних і певних руках завзятого козацького класу і його великого провідника. Цей клас з цілою енергією розвиває і веде її далі, не-наче скріплений ще більше своїми помилками і певдачами. Натомість по 1649 році слабне участь у повстанні українського селянства, потерпівшого сильно на козацькій території — по скільки воно в ряди козацькі не вступило — від Татар, а в решті українських земель (на Волині, Поділлю, Полісію, Галичині ітд) зпеохоченого до козацтва, котре сконцентрувавшись від того часу на своїй території, оці північно-західні землі мусіло на якийсь час в давній „неволі польській“ залишити. Знов Річипосполита в тім самім часі тратить поміч маґнатів — „королевят українних“ — тепер, з хвилею переходу „на Україні“ влади до Війська Запорожського, вже остаточно зруйновали і, що найважливіше, починає вона тратити численні шаблі української не скованої шляхти, котра, від 1650 р. стає чим раз більше нейтральною і все уважніше ставиться до України її політики її „Яновельможного Великого Гетьмана“...

Відповідно до тих змінених умов міняється й тактика воюючих сторін. При Хмельницькім не бачимо вже на першім місці голосних провідників „чорні“ — Головацьких і Кривоносів — їх місце займають поважні козацькі полковники, політики її дипломати. Річипосполита не думає вже Яремами Вишневецькими „усмиряти вбунтованих хлопів“, а в союзах з сусідними державами шукає помочі і військової підмоги проти своєї „провінції.“ „Українське питання“, кажучи по сьогоднішньому, стає найбільше пекучою проблемою цілого Сходу Європи її притягає до себе увагу цілого її Заходу. „Відношення до Хмельницького — пише польський історик Кубаля — керувало політикою Річипосполитої її су-

сідніх держав до такої степені, що не знаючи його особи і його замірів, ходу подій зрозуміти неможливо.“⁴⁾

Великих томів треба для докладного представлення дипломатичної акції Українського Гетьмана. „Здається не було дія — знов слова того-ж польського історика дозволю собі навести — щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, курьерів і посланців, і не посылав своїх.“ Попробую тут вказати тильки головні напрями його політики і то по стільки, по скільки се для зрозуміння двох вище наведених документів необхідне.

Наслідки Зборівської Умови показали ясно й виразно, що без радикальної зміни внутрішнього устрою Польської Річі Посполитої, місяця для козацької України в межах польської державності бути не може. Отже людина, що стояла на чолі нації, мала перед собою дві дороги: або скерувати всю національну енергію на боротьбу за зміну того внутрішнього державного устрою і справу будучини Польської Річі Посполитої зробити українською національною справою, — або-ж, пірвавши зовсім з Польщею, скерувати всю національну енергію на організацію власного державного життя поза межами Річі Посполитої. Хмельницький довгий час не міг зробити рішучого вибору й хитання Гетьмана — фатальне розспорошування національної енергії — це висаднича риска його політики в добі першій, до — Переяславській. Цю добу Хмельниччини — з огляду на все повторювані в тім часі угоди козаків з Польщею — я називаю добою козацького автономізму.

В своїх замірах перебудови Річі Посполитої, з котрими довго не міг розстаться Запорожський Гетьман, він головним чином пробував перевести такий плян: скріпiti монархічну владу польського Короля (що мало-б вгамувати самоволю магнатсько-шляхецьку) і посадити на польський престол монарха не-католика (що мало-б бути запорукою „прав і вільностей“ національно-православних). „Про се Господа Бога просимо — писав не раз Гетьман Хмельницький до Короля Яна Казимира — щоблісь рачив бути Самодержцем, як інші королі, а не так, як предки Вашої Королевської Милости власне в неволі у шляхти.“ Про його відносини до одного з найбільше ним протегованіх некатолицьких кандидатів на польський престол — Ракочого (другим був Царь московський) я говорив ширше в томі II-ім моїх Студій. Тут додам, що вже в місяць по заключенню Зборівської Умови в Яном Ка-

зиміром, посли Гетьмана пропонують князю семигородському дегронізацію того-ж Яна Казимира і що вони повторюють ті пропозиції ще більше рішучо в початку 1651 року. Важно, що ті пляни Хмельницького горячо підтримували опозиційні дісидентські (протестантські) сфери Річісполітої на чолі з литовським князем Янушем Радзівіллом. Ці сфери надавали цим плянам настільки велику вагу, що вже по Умові Переяславській — значить по страті України — Радзівілл тільки в покликанню на польський престол Ракочого бачив едину й послідню надію привернути назад Україну до Польщі.

Але власне тому, що ініціатива тих спасенних для Польської Річісполітої плянів ісходила від Хмельницького, їх абсолютно не можна було перевести в життя. Для цього бракувало перш за все почуття рівності між реформатором і тими, кого він хотів своєю реформою ущасливити. В очах Поляків Хмельницький був все ще тільки „збунтованим рабом“ і чим більше він Польщу жалів, чим більше дбав він про її будуччину, тим голосніцою луною йшла по Польщі слава, що „раб“ дрожить перед „Маестатом Річісполітої“. Сей факт настригливо кидается у вічі кожному, хто ті часі безпосередно з джерел — листів, хронік, мемуарів, документів і актів тогочасних — студіював...

І відповідає сей факт зрештою тому, що все ї скрізь, в жигтю всіх націй і суспільств запримітити можна. Тільки повна побіда над гниобителем, або абсолютна супроти нього непримиримість, дають в його очах моральну вартість і рівновартість пригнобленому. Тут — в самім першім періоді — ані такої побіди, ані такої непримиримості у Хмельницького ще не було й тому його лояльні польсько-державні наміри, замість ослаблювати, тільки зміцняли польських ворогів реформ і України, тільки скріпляли антікозацькі, антімонархічні, фанатично-католицькі сили польської щляхецько-магнатської олігархії. В результаті взаємість реформ — прийшло Берестечко. За крівавий берестецький погром українського війська прийшла не менше крівава відплатата польському війську під Батогом. Замість співжиття двох, не вважаючих себе взаємно рівними, народів в одній державі — все ширше розливалося між ними море крові. З неморальних — бо на взаємних ошуканствах і взаємному культівованню своїх слабостей опертих — паперових угод, виростала між цими народами така-ж неморальна, дика — бо на почуттю слабости оперта — зневідкість...

Але Гетьман Хмельницький не був рабом. Його велика душа мала всі дані зрозуміти, що треба розторощити державу, в котрій його народ і він сам не міг стати рівноправним і рівновартним паном...

Думи про се були у самого Гетьмана й найближчого гуртка його помічників віддавна. Без сих, як казали сучасники — „шалепих дум“ — грандіозне діло Хмельницького було-б психольогично неможливе. Вже своїм союзом з Татарами в самім початку повстання Хмельницький падав йому виразні прикмети „державної зради“, котра раніше чи пізніше до повного сепаратизму мусіла-б довести. І коли замість того, в протязі п'ятьох літ, ми бачимо уперто повторювані угоди з Польщею, то факт сей мав глибші соціальні й політичні причини, котрі поза самим Гетьманом Хмельницьким лежали. Зводяться-ж ці причини головним чином ось до чого: 1) степова неграмотна козаччина і таке-ж неграмотне селянство — які в перших часах повстання головну роль грали — витворити самі з себе власної сепаратистичної державної ідеології не могли; 2) пізніші творці й виконавці цеї ідеології — шляхта українська і городове міщанське козацтво — за малу ще в верстві козацькій в першій добі повстання вагу мали для того, щоб вже тоді свої сепаратистичні пляни перевести; 3) монархічна реакція проти демократично-шляхецьких олігархів, яка творила головну політичну суть (побіч розуміється національно-релігійних і соціальних стремлінь) повстання, не могла прибрести українських державних форм доти, доки особа монарха, чи взагалі самодержця, в розумінні народних мас, по за Україною стояла; 4) Хмельницький, котрий „з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським“, ще не встиг в очах свого народу здобути потрібної віри в ці свої великі, сказані ним в момент побіди (1648 р.) слова. Тому сепаратизм Гетьманський в добі автономізму має характер конспірації. Ці таємні знозини Хмельницького з Султаном турецким, Князем семигородським, Царем московським і т. д. — про котрі очевидно говорять нишком по цілій Україні — крок за кроком відвертають повільну, тяжку думу народню від особи далекого й милостивого, „папам“ тільки попевленого, польського Короля. Вони так само крок за кроком все побільшують в народній уяві саму постать і її могутність — розмовляючого як рівний з ріжними монархами — Богом Україні даного Гетьмана Богдана. А в біжучій політичній практиці вони мають служити засобом зреформувати Польщу; вони мають примусити до

уступок, привести до розуміння дійсності, поставити на один з іншими державами супроти України рівень упертий „Маестат Річиюсполитої“. У всіх цих незлічимих козацьких конспіраціях головна роль припадала найтіснішими інтересами з Україною звязаному її сусіду — Туреччині.

Зразу на початку повстання, в Липні 1648 р., прибули до Стамбулу посли Хмельницького, прохаючи підтвердити союз козаків з Татарами і предлашуючи за це в застав Камянець на Поділлю. Пізніше 14 Жовтня 1648 р. Гетьман пише листа до Султана, в котрім просить прийняти під свій протекторат Україну і котрпій підписує, як „Гетьман Війська Запорожського і „всєя Руси“, звичайний при тім додаток — „його королевської милості“ — очевидно, коли тут мова вже про „всю Русь“ йде, опускаючи. Ці забіги увінчались успіхом: новий Султан в кінці 1648 р. прийняв Військо Запорожське під свою опіку й пізніше навіть видав Гетьманові „дильлом па князівство Руське“ — згодом Поляками під Берестечком разом з іншими документами здобутий.⁵⁾ З того часу цей — тайний розуміється — союз відновлювався пару разів. Наприклад в Лютім 1650 р., коли Польща хотіла втягнути Хмельницького в війну з Туреччиною, а Хан татарський в війну з Московщиною, Гетьман, відновивши свій союз з Туреччиною, зашахував в той спосіб обох своїх неспокійних сусідів. Те саме повторилося знов у пару місяців пізніше. Склавши 2 Серпня 1650 р., на руки Османа Агі, посла турецького, присягу вірності, Хмельницький спричинився в той спосіб до зірвання тоді польсько-московського союзу, котрий, офіційно звертаючись проти Туреччини, фактично всіма своїми наслідками заважив-би на Україні. Врешті дволітня боротьба Гетьмана за Волошину і його династичні пляни, котрих наслідком був шлюб його старшого сина Тимофія з донькою Господаря Люпуля (21 Серпня 1652 р.) — прямували до того, щоби через Волошину зайняти безпосередно (без тяжкої залежності від Криму) супроти Порти становище удільного князя й найти на заході осередок („Князівство Подільське“, про яке говорело вже в 1648 р., пізніше „Князівство Сарматії“ в Князем Юрієм Хмельницьким на чолі) коло котрого під протекторатом Туреччини державність українська могла-би сформуватись і укріпитись. Попри те не треба розуміється забувати, який бажаний для Гетьмана ефект викликували в Польщі і в Україні чутки, що в звязку з тими переговорами ширилися „Бо се річ неможлива, щоб Господарівну взявши, задовольнятися козацтвом“ — писав воєвода

Кисіль, а так думав з певністю не він тільки один. Адже інший воєвода — Лещинський — ще на соймі қонвокаційнім у Варшаві голосно заявляв, що Хмельницький „Монархію Руську закладати хоче...“⁸)

Не вважаючи на дипломатичні успіхи цеї туркофільської політики, вона в державній еманципації України більшої ролі відограти не могла. Склалося на се дві причини: 1) одвічний релігійний антагонізм двох світів — християнського та мусульманського і 2) несталість та непевність турецьких вассалів — Татар, котрі — знаючи добре, що для них скріпленя України несе — все козаків у рішучу хвилю, як під Зборовим, під Берестечком, під Жванцем, в найгірший спосіб зраджували. „Тоді вся Європа скаже, що Ти від Бога Даний, коли, Тобі дякуючи, кров християнська з неволі бісурменської визволена буде“ — пашотував Хмельницькому ревнитель православія Кисіль, до спілки з Митрополитом Коссовим і цілім благочестивим Київом.⁹) А як додамо до цього плач, скарги і врешті прокляття українського селянства, котре Татари в яспі забирали, то зрозуміємо, чому не можна було віддлітись від Польщі при помочі Туреччини; чому Хмельницький — коли зміг нарешті свою повну сувереність заманіфестувати — заключив перший офіційний, цілій Україні і всьому світу явний, союз з державою „одновірною“, до якої від давна потихенько зітхала письменна переважно шляхецька „Русь“ православна, і в якій українські маси пародні не тільки „панів польських“, але й „неволі турецьких“ бачити не сподівались...

Розділ III.

Кінець автономізму. — Унезалежнення України. — Переяславська Умова і Переяславська Легенда. — Перші реальні наслідки Умови.

Офіційний розрив з Польщею, а в ним кінець політики автономізму, припав на послідні місяці 1653 року. „Рік це власне королівський, а мені і моїм замислам во всім противний“ — так схарактеризував сей памятний рік сам Хмельницький, „всіляке в ньому Полякам щастя предсказуючи“. Становище Гетьмана було дійсно трагічне. Хан кримський, перекуплений 100 тисячами дукатів через Короля польського, одержавши крім того від нього-ж дозвіл брати ясир коло Львова і в дальшій Україні, зрадив Хмельницькому в найбільше критичній хвилині — під Жванцем. З послом козацьким Виговським Поляки в ніякі нові переговори вступати не хотіли, бо сенатори польські зповідь козаків за своїх „підданіх“ стали уважати. Татари — як писав до Царя Хмельницький — хотіли його й Виговською видати Королеві, а на початок 1654 року готовила Польща величезний похід для остаточного приборкання „збунтованої“ України.

Що найважніше, великі монархічно-династичні замисли Гетьманські, розраховані на поміч турецьку і на протекторат султанський, захитались під впливом смерті улюбленого сина і наслідника Тимофія, вбитого під Сучавою в Вересні 1653 року. Захиталися і упали вони врешті зовсім під враженням нової аради татарської і тих страшних сustoшень, які Татари тодіж таки в Україні учинили. Все, здавалося, перло до того, щоб цей страшний рік став дійсно „роком королівським“ і щоб Хмельницький „Маестатови Річипосполітої“ скорившись, знов тільки козацтвом та вірним підданством став задовольнятись. Але такий поворот ані для Великого Гетьмана, ані для сформованої вже тоді і вже в достаточній мірі сильної української аристократії не був можливий. І замість повороту до Річипосполітої поставили перед собою Гетьман і його помічники новий, настільки великий, настільки рисковний плян, щоб він з того безвихідного становища, в якім вони опинились, міг їх свою незвичайностю і свою грандіозністю вирвати. Сей плян був: розвалити Польщу й Крим при допомозі Москви і — замість під іновірним султанським — під одновірним царським про-

текторатом українську державу козацьку збудувати. „Нічого іншого ці неприятелі козаки не замисляють, як тільки спільними силами з Москвою в державу Вашої Королевської Милости вторгнутись, його знести, а по побіді в Київі столицю свою мати хотять“ — писав 14 Лютого 1654 р. до польською Короля добре в ділах українських поінформований Воєвода молдавський.⁹⁾ „Більшими нас свободами державами й добрами наділить Царське Величчество, ніж Королі Польські і старі Князі Руські“ — так розуміли значення й вагу протекторату царського для України самі творці Переяславської умови, котрі — кажучи їх власними, Гетьмана Хмельницького, словами — „за ті свободи, держави й добра кров свою проливаємо, від дідів і прадідів їх тримаючи та пропасти їм не даючи“. ¹⁰⁾ Державно-творчий розмах, простолінійшість і — у відношенню до головного тодішнього ворога, Польщі — катастрофічність („або пан, або пропав“) того плану забезпечили йому певну побуду над всіма іншими, може більше практичними, льогічними, дипломатичними і т. д. — тогочасними політичними комбінаціями.

На Переяславську Умову ми звикли дивитись крізь призму пізніше витвореної Переяславської Легенді. А власне треба виразно одріжнати ці дві абсолютно різні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська Легенда повстала під час руїни козацької державності, сучасні-ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавськім погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійницько-державних памірів української козацької аристократії. В сій своїй послідній формі вона гласить, що „народ малоросійський“ під проводом свого Гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави — при чому поняття „одновірної“ ще пізніше — бо тільки в кінці XIX-го століття — було замінено поняттям „однонаціональної“. В той спосіб Переяславська Легенда лягла в основу теорії: „возсоєдинення Руси“ . . .

Подібно як Легенда Люблінська, про добровільну злуку Руси з Польщею, відограла величезну роль в життю української аристократії в Річицько-Полтавській — так само її рідна по духу сестра, Легенда Переяславська, відограла таку саму роль в історії української козацької аристократичної верстви в Імперії російській. Як Люблінська Легенда в Польщі, так само Переяславська Легенда в Россії ідеологічно і юридично спасла українську аристократію — по банкротстві

її власної держави — від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут і там дали пашій аристократії всі права її привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що мовляв вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала. Але-ж треба твердо памятати, що це тільки, для отієї спеціально ціли пізніше видумані, легенди. І тому, між інчим, всі щирі бажання істориків найти в Переяславській Умові основну підставу Переяславської Легенди: умови, на яких Україна добровільно пристала до держави московської — не дали очевидачки ніяких позитивних результатів. Можна сказати, що скільки істориків, стільки на цю справу ріж-номалітніх поглядів.¹¹⁾ Всі-ж вони сходяться тільки в однім, а саме, що ці умови приолучення сформульовані дуже неточно, а особливо ті пункти, на підставі котрих оте „приолучення“ мало-б відбутися.

На мою думку шукання в Переяславській Умові основ Переяславської Легенди це безцільна сколястика, захоплення котрою пояснюється просто тим величезним впливом, який пізніше Москва в нашій історії відограла. Будь на місті Москви — Туреччина — історіографи нашого легітимізму з певностю в умовах Хмельницького з Султаном юридичних підстав нашого „вовоєдиненія“ з Турками шукали. І мабуть ся праця була-б продуктивніша тому, що Туреччина значно більшу ролю чим Москва в генезі її зародженю повстання Хмельницького відограла. Бо хто хоче уточнити Переяславську Легенду з Переяславською Умовою її бачити в Умові легенду про добровільне „вовоєдиненіє Русі“ — мусить перш за все доказати, що Гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі во імя приолучення України до Москви і що Переяславська Умова являється тільки формальним закінченням, посліднім скріпленім на папері актом отого ним задуманого діла. Але-ж розуміється ніхто не може доказати того, чого не було. А раз Богдан Хмельницький не пілімав повстання проти Польщі во імя і в намірі приолучення України до Москви, то ясно що його умова з Москвою в р. 1654-ім була таким самим випадковим союзом зверненім проти Польщі її заключеним для визволення України з під Польщі, якими були всі його попередні також самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною.

Практична ціль того союзу була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею Царь заступив місце Султана, її тільки. Ставши протектором України, він мав її дати мілітарну поміч

проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну що річну грошеву данину таку саму, яку діставав за свій протекторат Султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині. І умова з Царем робиться по тім готовим взірцям, по якім і робилися до того часу умови України в справі протекторату з Султаном. Основні підставові пункти Переяславської Умови сформульовані дуже ясно і ні одна ін друга сторона нічого в них сказати не забула. Війська царські мають іти на Польщу під Смоленськ і крім того має бути дана Україні проти Польщі постійна мілітарна підмога, а коли треба буде, то її поміч проти Татар. Так постановляють пункти 7-ий, 8-ий і 10-ий переяславських „статей“. За це Царь має право побирати в свою казну дань (пункт 1-ий), при чім обидві сторони торгуються. Гетьман хоче, щоб з цієї дані за військову поміч були одчищені в формі „жалування“ всі росходи на козацьке військо (пункт 2-ий, 3-ий, 4-ий, 9-ий, 11-ий), а Царь в своїй, довшій від усіх інших, резолюції (при пункті 9-ім) широко оповідає, скільки його власні „руські, німецькі и татарські рати многі“, котрі він зібрав „для вашіє обороны“, коштують і чому він думав, що за ту оборону йому від Війська Запорожського „убытка не будеть“. На це Гетьман знов в листі своїй звертає царську увагу, що Султан турецький, хоч і бісурменин, згоджувався дати Україні свою протекцію без всякої дані. Поза широко обговореною справою військової помочи і дані, забезпечено тільки одним пунктом (5-им) повне право Війська Запорожського зноситися з чужоземними державами, сповіщаючи свого протектора тільки про те, що „им'ло бути против бо Царского Величества“ і одним пунктом підтверджуються мзеткові права (що було необхідне з огляду на ту саму дань) київського Митрополита і духовенства, а осібною грамотою також маєткові права української шляхти. Це і вся Переяславська Умова.

Як мілітарний союз проти Польщі її Татар, забезпечений формою протекторату, вона зовсім ясна. Але дальші політичні цілі обох сторін, котрі її заключали, були абсолютно різні і тому зразу для кожної сторони взаємно неясні. Ця ріжниця політичних цілей, в котрими Україна і Москва до Умови приступали, виявляється вже формально у всіх переговорах, у всіх актах, а показує себе виразно на ділі, зараз-же на другий день по заключенню Умови. Вона була причиною того, що обидві сторони стали ріжно, кожна по своєму, Переяславську Умову інтерпретувати.

„Не можна нам більше жити без Царя!“ — ці класичні слова Гетьмана Хмельницького, сказані па Переяславській Раді, абсолютно точно відповідають тогочасній українській дійсності, всім тогочасним політичним і соціальним умовам. Тільки-ж Гетьман, котрий ті слова сказав, і царські послі, котрі ті слова чули й Цареви передали — надавали їм, кожний по своему, абсолютно ріжне значення. Гетьман, пропонуючи в слід затим чотирьох кандидатів: Царя турецького, Царя кримського, Царя московського і Короля польського — вибрав Царя московського, бо думав — що з поміж цих чотирьох він, як „Царь одновірний“ буде тим, котрий всі „свободи наші“ забезпечить і хотів, щоб цей новий протектор „державою“ наділив його — Гетьмана, фактичного „Самодержця руського“ — більшою, чим була вона на Україні не тільки за Королів польських, але й за своїх Князів руських. Знов же Царь московський думав і хотів, щоб Гетьман Запорожський своє фактичне самодержавство на Україні йому — Цареви московському — передав.

Тому Гетьман, вважаючи себе Головою держави, хоче присягати на додержання союзу Цареви протекторови тільки сам один, без старшини й без Війська, і чутки про се, що так іменено сталося, роспускаються по Україні урядовими гетьманськими колами;¹²⁾ і тому Царь хоче, щоб йому безпосередно присягали всі нові піддані й відібрани присяги від незначної частини старшини, міщанства, козацтва безпосередно „на Царя“ це перша дипломатична побіда Москви, котрою голосно хваляться московські послі (на скільки зрештою справедливо, що справа досі неясна) і про которую заважто мовчати на Україні. Тому Гетьман хоче, щоб йому — як Цареви рівному — послі московські па додержання союзу „за Государя присягу учинили“ і аж до смерті Гетьмана всі на Україні певні, що така присяга була принесена Царем — тому Царь Хмельницькому присягати не хоче, бо, як ваяють послі московські, „тільки піддані присягають свому Государеви“ — і в результаті справа ся так взвишенню й остается.

Тому Гетьман хоче платити Цареви дань безпосередно сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік її виплачуючи — тому знов Царь хоче мати своїх воевод по всіх важніших українських городах і безпосередно на себе положену з України дань побирати. Тому врешті формальна сторона того кон-

флікту була усунена обома сторонами за допомогою недоговорених дипломатичних обіцянок, а на реальне фактичне зменшення своєї „держави“, своєї влади, Гетьман не пристав ніколи. За його життя не було на Україні аж одного воєводи московського там, де-б сам Хмельницький того не забажав; за його життя Царь не дістав пі одного гроша дані з України; а в що потім обернулась па ділі царська протекція — про це йде мова далі. Одним словом — творець Переяславської Умови не був творцем Переяславської Легенди . . .

Коли однаке, не вважаючи на всі ці зразу-ж розедніуючі непорозуміння, Хмельницький Переяславську Умову заключив і царську протекцію прийняв, то — крім конечного в його безвихіднім становищі мілітарного союзу — були для цього інші, далеко глибші й важливіші соціальні та політичні причини. Не можна ніколи забувати факт, що все тодішнє українське суспільство було вже дуже сильно Польщею засимільоване і з Польщею міцно всім укладом свого життя звязане. Крім того, ця його найбільше монархічна частина, що повстання підняла й вела, для „маестату королівського“ мала глибокий заоконний піетизм, котрий кидався у віchi всім сучасникам і котрий вона на ділі не раз під час першої доби автономізму, з великою шкодою для України, доказала. І тому творець незалежності від Польщі держави мусів знайти таку — сучасним правнодержавним поняттям відповідаючу форму розриву з Польщею, котра-б свою легальністю могла отої глибокий український легітимізм супроти Польської Річипосполітої знищити. Союз з нехристиянським монархом — турецьким Султаном — того очевидно зробити не міг. Звільнення України від присяги польському Королеві на тій підставі, що Король порушив заприсяженні чим права православного „Руського“ народу в Річипосполітії — звільнення, яке в Переяславі проголосував Україні „одновіряний“, а Королеви польському, яко по мазанник Божий, рівний Царь московський — це була та легальна форма відділення України від Польщі, котра робила для Гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Україпської Держави Переяславську Умову необхідною.

Другою такою-ж многоважною стороною Переяславської Умови була її явність і офіційність. Гетьман сам домагається від Царя не-тайної присилки до Київа царського воєводи тому, „щоб усі сусідні володарі знали про їх підданство під високу руку Царського Величества“. Перекладаючи цю дипломатичну фразу на мову сучасної полі-

тичної практики, вона значила: щоб усі сусідні володарі — з котрими Україна, як держава, все частіше зпоситься і з котрими, згідно з Переяславською Умовою, зноситься має право — знали про її непідданство польському Королеві, тобто про здобуту нею у відношенню до Польщі суверенітет.

Ця абсолютна й легальна емансидація від Польської Річипосполітої, — емансидація, як в поняттю саміх Українців, так і в поняттю сусідніх володарів — творила всю ідеологічну правно-державну суть Переяславської Умови. Тим тільки вона відріжнялась від усіх попередніх союзів з Туреччиною, в тім лежала вся її вага і все її — для самих її творців ще тоді необчислена — значення для цілої будучини України. Щоб „груба й дика“, в розумінні тогочасних Українців, Москва могла коли небудь зайняти на Україні місце езуїтської, європейської, близкучої своєю культурою і привабливої своїм „расем шляхецьким“ Польщі — така смішна на ті часи думка щі одному політикові українському — ту Польшу непавидячому, але в школі польській вихованому — не могла прийти навіть в голову...

Але розуміння того глибокого політичного перевороту, який приносил-б в собою протекція царська, було причиною того, що Гетьман рішився на цей крок тільки тоді, коли всі інші спроби визволити Україну не вдалися й коли становище Гетьмана на Україні було вже на стільки сильне, що він міг зважитись таким переворотом в поняттях перевести. До того часу вся його політика супроти Москви зводилася до того, щоб за всяку ціну „вічний мир“, заключений давніше між Москвою й Польщею розірвати та обох монархів — Царя й Короля — розединити. І як не було, здається, засобу, якого-б — почавши від дарування Цареві Сіверщини, літовських городів по Дніпро й польського престолу, а на погрозах „розорати Татарами“ царство московське скінчивши — не вживав в тій своїй політиці Гетьман, так знов пішо не доводило його до більшої лютості, як всяка звістка про польсько-московську згоду. Коли в половині 1651 р. прибув до Хмельницького царський гонець „з посольством“, що Царь Гетьмана усвіщає, аби він з паном своїм (тобто Королем польським) не воював, бо в такім разі Царь своєму брату Королю мусів би дати поміч і військо своє послати“ — то Хмельницький, як оповідає наочний свідок тієї сцени, посол князя Януша Радзівілла, Мисловський, — „розівся і зірвався, хоча дати послові царському по пищі, ледве Шумейко, полковник чернігівський, встиг

вхопти Гетьмана в обійми.“¹³) Попереднього року він за те саме послів московських до гармат приковував, а в Чигрині, в своїм дворі, переховував самозванного „царя“ Тимошку Акундінова, котрого мав намір в разі потреби випустити на Москву..

По довгих тяганинах, гетьманських просьбах та погрозах, згодився нарешті московський собор в р. 1653 на те, щоб Царь прийняв Хмельницького й Військо Запорожське „в підданство“. В початку 1654 р. приїхали на Україну московські бояри для відіbrання присяги. Мілітарний союз з Москвою і протекторат царський над Україною — стали доконаним фактом. І „Річ Посполита“ — як слухно, зачувши про це, сказав в своїй соймовій до Короля промові маршалок сойму Францішек Дубравський — па саму тільки діскрецію (благоусмотріння) Хмельницького віддана зістала.“¹⁴⁾ З того часу й Поляки стали поважати Гетьмана. Він, здобувши силу, перестав бути в їх очах і в очах сусідніх володарів „збунтованим рабом“, а став головою нової великої держави. Ціль Переяславської Умови була осягнута вповні.

Але засіб, при якому котрого була осягнута та ціль, скоро виказав усі свої пебезпечні дефекти. Ідея царського протекторату, скріпленого взаємною присягою Царя й Гетьмана, не могла мати в тодішніх обставинах ворогів на Україні. Але присяга безпосередньо Цареві зустрічала скрізь заваятий опір. Старий полковник Богун, один з найбільше заслужених і найбільше поважаних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився. І він, розуміється, не був винятком серед чисто військової старшини козацької, котра майже вся поголовно була, при своїй непавноти до Польщі і антипатії до Москви, настроена прихильно до Туреччини. Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Крошивянськім та Полтавськім козаки урядників московських „киями побили.“ Полки Уманський і Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку від Польщі виставлені, Цареві присяги не зложили. Міщане чорнобильські „Москву неохоче прийняли“, а Переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ „силою, під мечовим каранням“ до присяги був приведений. Що найзначенніше відмовилось присягати українське православне духовенство. „Митрополит і архимандрит печерський заявили, що волять померти, чим присягнути цареві.“¹⁵⁾ Вони вислали через окремого післанця протест до Луцького граду проти насилування їх до присяги і заготовленої вже для них царської жалованної грамоти, супроти такого їх поведіння, пе дістали.

На підставі звістних нам досі джерел трудно сказати, чи ця опозиція була ведена по наказу і відома самого Гетьмана — якого шляпам і намірам вона зовсім відповідала — чи зверталась вона і проти особи та політики гетьманської. Але вже сама можливість такого питання вказує, які в даний момент були слабі місця тієї політики. Хмельницький при всій своїй геніальноті був і мусів бути залежним від своєї, в дусі державної неповнонравності вихованої козацької верстви. Скинувши з великим зусиллям гіпноз іповірного „маестату королівського“, він вважався зразу на рішучу боротьбу з новим одновірним „маестатом царським“ ще не рішався. „Самодержець руський“ в Гетьмані козацькім в очах українського народу ріс і розвивався поволі. Але у всякому разі він у ті часи вже був настільки великим, що всяка внутрішня опозиція — як що вона в дійсності й була — захистити його становища не змогла. І всякі непорозуміння з царським урядом всякими дипломатичними двозначниками зататавши і опозицію так чи інакше припинивши, Хмельницький Переяславську Умову в життя фактично перевів.

Дальші події однаке виказали незабаром всю хискість політичної умови, которую обидві сторони інакше — кожна по своему — хотіли розуміти. Конфлікт московсько-український був неминучий і почався він зразу ж по затвердженю Переяславської Умови, з початку на території білоруській.

В іншім місці (в томі I-ім моїх „Студій“) я говорив про окупацію Білорусі українськими військами і про заведення там козацької влади, в формі „козацького присуду“, за згодою, а павіть на жадання білоруського селянства, міщанства, духовенства й частини білоруської шляхти. Ця окупація йшла по лінії політики Богдана Хмельницького, якої метою було „взвалення з ляцької неволі“ не тільки козацької території (тодішньої „України“), але й усіх так званих „руських земель“ Річісполітої, залежних віддавна від духовної влади Київського Митрополита. Поруч цієї традиційної, споконвічної влади духовної, ідеїної — тепер мала відродитись стара державна, реальна влада політична під проводом Гетьмана Війська Запорожського. Історичним, з ідеології православної „руської“ шляхти і духовенства зачерпнутим, завданням тієї влади було так чи інакше обєднати (чи то в рамках Річісполітої в першій добі повстання, чи то від Річісполітої ві-

дірвавши, як було в добі другій) — оці всі православні „руські“ землі, які в Польській державі по руїні держави київської опинилися.

Оттака українська традиційно-державна „руська“ київська політика зразу-ж стала в повну суперечність з державною політикою московською. Представники цієї останньої хотіли бачити в Переяславській Умові акт добровільного піддання частини польської держави в „одновірним“ козацьким православним населеням під державну зверхність московську і мілітарний союз з українськими козаками уявляли собі в формі ін'єї добровільної військової помочи Москви при завойованню нею інших польських земель. Нічого дивного, що між Україною і її союзницею Москвою — як тільки в наслідок Переяславської Умови вибухла війна польсько-московська і на Білорусь під проводом самого Царя увійшло військо московське — розпочалася зараз же вперта боротьба за городи білоруські, котрі Москва стала вважати очевидно своїми і в котрих про ніяку владу Гетьманську, ніякий присуд козацький, ніяку залежність від руського київського Митрополита — ні знати, ні чути не хотіла.

Один епізод тієї боротьби двох „Русей“ за „Русь“ третю я представив в іншім місці, в біографії одного з видатніших Хмельничан, Гетьманового зятя Івана Нечая (брата прославленого відомою піснею Данила) „Полковника Білоруського, Могилівського, Гомельського і Чаусського“, як титулувався він в р. 1656.¹⁶⁾ Ця боротьба певничайно цікава, особливо для зрозуміння дійсного характеру т. зв. „вояседи-ненія.“ Як багато інших, найбільше важних, сторін нашої історії, вона мусить бути досліджена повніще, чим це було зроблено досі. Тут для зрозуміння подій, що до присяги шляхти повіту Пинського будуть відноситись, наведу тільки один її початковий, але характерний і типовий для цеї стадії московсько-українського конфлікту момент: справу Костя Поклонського.

Кость Вячеслав Поклонський, шляхтич білоруський родом з Могилівщини, „жовнір відважний, промовець красномовний, людина зруча і з великими звязками між могилівською шляхтою“, був давнім знайомим і приятелем Богдана Хмельницького. Його політичної діяльності в перших часах повстання не знаємо, але можемо звогадуватись, що він належав до того типу білоруської православної шляхти, котра в Вел. Кн. Литовськім здавна була елементом крайне супроти Польщі ворожим і котра від самого початку українського повстання шукала в ньому

помочи козацької для своїх противопольських плянів. У всякому разі був він напевно не тільки в приятельських, але і в політичних зносинах з Гетьманом і не без його впливу в часі вступних переговорів перед Переяславського Умовою Хмельницький і Виговський заневияли московських бояр, що й Могилів царську протекцію разом з Гетьманом Війська Запорожського прийме.

І справді в таборі ніжинського полковника Івана Золотаренка, котрого по заключенню Переяславської Умови Гетьман послав на Білорусь для спільної акції з московськими військами проти Польщі, появився Поклонський і заявив, що він хоче іхати до Чигрина, щоб зложити на руки Гетьмана Запорожського присягу московському Цареві. Їхав Поклонський не сам, а з численним почтом 400 могилівських міщан та шляхтичів; між послідніми визначніші були: Лесько Уничинський, Станіслав Монвід, Богдан Івановський, Павло Окуревич, Михайло Рудницький, Олександер Кучинський, двох Хоментовських і інші. Золотаренко розуміється зараз відслав Поклонського до Гетьмана, давши йому для охорони відділ козацький. З того приводу між козацьким полковником і московськими боярами виникло остре непорозуміння, яке зараз же прибрало широкі розміри й стало причиною першого московсько-українського, покищо дипломатичного, конфлікту.

Московські бояри, ведучи твердо свою державно-політичну лінію, вимагали, щоб Поклонський присягав Цареві безпосередньо, а не через Гетьмана, і щоб Золотаренко відослав його зараз же не до Чигрина, а до царського табору. Намістник гетьманський однаке не дав себе переконати: боярам „одписався“, Поклонського відослав до Гетьмана, а сам розпочав енергійну окупацію Білорусі, зорганізувавши весь край між Гомелем і Могилевом по козацьки та прийнявши по наказу Хмельницького титул Гетьмана Сіверського.

Тоді Москва, залишивши дипломатичну переписку, хопилась іншого, певнішого способу. Всікими обітницями й титулом полковника білоруського вона перетянула на свій бік Поклонського; наданням маєтків зdemoralізувала його прихильників серед білоруської шляхти (так Петро Маньковський дістав від Царя село Самулки, Марцікевичи — Добуж і т. д.), а та шляхта Вел. Князівства Литовського, котра здавна ставилась дуже вороже до козаків і до України, а котра тепер, при вступленю московських військ, присягала безпосередньо Цареві, — придбала собі надзвичайну царську ласку і протекцію (напр. Криштоф

Завіша, маршалок В. Кн. Литовського дістав від Царя величезні маєтки княгині Янушевої Радзівілової). В той спосіб українські політичні пляни були „союзниками“ зашаховані. Могилів, який перед тим сам домагався злуків з Україною, тепер піддався Москви, не вважаючи на лист протопопа ніжинського, написаний до могилівців від імені Гетьмана і Митрополита з порадою, щоб вони — „до Війська Запорожського прихилились і під оборону Гетьманів Запорожських і цілого Війська оддались, аби, борони Боже, Москва, своїм звичаєм, не схотіла в городі вашім права свої установляти, але щоб ви такі вольності мали, як і Царь дав нашій Україні і Пану Гетьману“.

Оці постійні змагання українських дипломатів і політиків oddілити поняття про ідеальну особу протектора Царя від поняття реальної „грубої та дикої“ Москви, не дали тоді ніяких позитивних наслідків. „Одновірний Царь“ у ті часи не був ще пізнішим петербургським Імператором всеросійським, а був лише Царем московським. І тодішня царська політика була тільки національно-державною політикою московською . . .

Прохання Золотаренка, щоб вільно було принаймні в могилівськім повіті приймати за дозволом царським до Війська Запорожського тих, хто хоче бути козаками — були царськими дипломатами відкинуті. Мало того, Поклонський і його товариши, налякані жорстокостями, які Москва, укріпившись на Білорусі, стала проявляти (частина шляхти смоленської була вивезена в Московщину, та саме згодом сталося зі шляхтою вітебською й т. ін.) та стративши зовсім падію при її допомозі визволити Білорусь з під Польщі — а вірвавши перед тим з Україною — тепер повернули назад у підданство Річипосполитої, зустрівши там очевидно радісний прийом і діставши нову амністію.¹⁷⁾

З того всього Гетьман міг зробити тільки такі висновки, що московську владу царську з українським присудом козацьким погодити не можна й що дикий терор та абсолютно відмінна культура його нових московських союзників викличуть у східних козацьких українських землях і серед вихованої в формах західно-европейської цивілізації старшини козацької польноофільську реакцію. Все виразніші зaborчі апетити царських воєвод у Київі,¹⁸⁾ яких завдання мало бути — по плянам Гетьмана — тільки препрезентативне, і обчислени на незадоволення Москвою демагогічні універсалі королівські до українського народу, що не тільки „всякі вольності козакам“, але павіть

„вічне увільнення від робіт і військових повинностей для людей мійських та сільських, господарства пильнющих“ обіцювали — ці висновки гетьманські мусіли скріпити.

В результаті відношення Гетьмана до Москви починає радикально мінятись. Її вмішуванню у внутрішні українські діла він кладе кінець тим, що за зносини по за його плечима й без його згоди та відома з царським урядом карає прототипів пізніших „самоутвержденыхъ малороссиянъ“ без милосерддя. А щоб упезалежнити себе й у політиці закордонній, він уважає потрібним відновити перш за все свій старий союз із Туреччиною.

І вже в спільній з Москвою кампанії 1655 р. проти Польщі незгода і розділ поміж союзниками показали себе в повній силі. Цю кампанію Гетьман веде в тіснім порозумінні з новою заприяненою собі державою — Швецією, памірі Москви скрізь де тільки можна паралізуючи. При тім засобів уживає він досить рішучих. Так під Гусятином наприклад Гетьман наказав своїм козакам шаблями штурмуючі царські війська розігнати, мотивуючи перед представниками царськими цей наїзвничайший учинок тим, що в Гусятині є „багато православних“. Потім, під час облоги Львова, Виговський в порозумінні з Гетьманом потаємно перестерігає львовян, щоб вони в ніякі переговори з Москвою не входили. Під Люблином знов вибухає гострий конфлікт між командуючим московськими військами Потьомкіним, що намагався скрізь відбрати присягу „на царське ім'я“, і полковником Данилом Виговським, який до того допустити не схотів. Врешті кампанія ця скінчилася тим, що Гетьман по за плечима своїх непевних московських союзників заключив угоду з Татарами, де зобовязався московська війська па їх власну долю на Україні покинути. В наслідок цієї угоди воєвода Бутурлін був оточений Татарами, мусів ім величезний викуп заплатити й усю свою, в війні з Поляками на українських землях добуту, здобич воєнну відступити . . .

Взаємне роздражнення росло з обох боків і розрив з Москвою ставав в таких умовах неминучим. Посліднім і безпосереднім до того товчком послужив мир, заключений при жвавім посередництві Австрії між Москвою й Польщею у Вільні, в Вересні (Септембрі) 1656 року.

Розділ IV.

Віленський мир між Москвою й Польщею. — Великий Сойм у Чигрині в Жовтні (Октябрі) 1656 року. — Зворот із під царської протекції. — Унезалежнення козацької держави та її участь в міжнародній європейській політиці.

Московсько-польський мир порушував усі найважливі політичні інтереси України; він за одним заходом валив великі державні пляні Гетьмана. Москва ставала союзницею Польщі. Значить для України мілітарний союз із Москвою, звернений проти Польщі, тратив усяку вагу й значення; значить для обеднання в козацькій державі всіх руських земель Річипосполитої протекція царська ставала не тільки зайвою, але навіть небезпечною і шкідливою. Алеж одночасно поза цим мілітарним союзом проти Польщі пічого іншого з Переяславської Умови не осталося. Бо протекція царська, як символ унезалежнення від Польщі, вже давно відограла для України свою роль. Україна „сусіднimi володарями“ вже була признана незалежною державою і постійні зносини Гетьмана з цими володарями стали офіційним, всім відомим і нікого вже не дивуючим фактом...

Крім того московсько-польський союз звертався проти нового союзника України — Короля шведського Карла-Густава. Він, скріпляючи Польщу супроти Швеції, тим самим ослаблював Україну. Вкінці, що найважливіше, обезсилена в той спосіб Україна мала стати офірним коалом нової польсько-московської згоди. Всі українські державні змагання мали бути спільними силами нових союзників здавлені і сфера польських та московських впливів на наших землях за обопільною їх згодою поділена.

„Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане в них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію..... Ці люди (козаки), як дікі авірі: треба їх наперед обласкати, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі церестерігали нас, що вони ві Шведом і Ракочим порозуміваються; певне до них, або до бісурменів підуть“ — так формулювали у Вільні царські бояри перед польськими мировими уповноваженими конечність відступленя Москви частини козацької України.¹⁹⁾

На домагання польських магніатів, викинутих козацьким повстанням з України й Білорусі, вставлено в польсько-московський договір пункт про покликання найближчим сойном Річипосполитої московського Царя на польський престол. Ці магнати мали надію повернути собі в той спосіб утрачені маєтки при допомозі влади царської, значно могутнішої від знесиленої влади королівської.²⁰⁾ Послів козацьких, яких Гетьман і Військо Запорожське до Вільна делегували, комісари польські та московські до нарад не допустили, кажучи, що де монархи ведуть переговори, там їхні піддані голосу мати не можуть . . .

Архіви переховали до наших часів характеристичне оповідання старого Остапа Виговського (батька тодішнього писаря, а пізнішого Гетьмана) про те, що діялось у Чигрині, коли туди наспілі звістки про Віленський мир.

Посли козацькі, що з Вільна повернули, явилися скласти перед Гетьманом, Писарем Генеральним і Полковниками реляцію. „Вони — наважу дословно оповідання присутного при цій реляції Виговського — кинувши Гетьману Богдану Хмельницькому в ноги та слізми обливачуючись, казали: „нині Військо Запорожське в Україні пропало. Помочі немає нізвідki і голови нема де притулiti. Нічого не знаємо, яку угоду заключили з комісарами лядськими повновластні Царського Величества посли. Бо не тільки не радились вони з нами, але навіть із далека до наметів посольських не допустили, наче собак до Церкви Божої. А Ляхи нам розсказували, що вони угоду з царськими послами заключили по Поляновському трактату і що нам, Війську Запорожському, бути за всею Україною в державі королівській, у них, у ворогів хреста святого, у Ляхів, по старому в підданстві. Коли ж не скотіло би бути Військо Запорожське й уся Україна у Ляхів у послушенстві, то Царське Величество військами своїми Ляхам помагати і, з ними зedнавшись, Військо Запорожське громити буде.“ — I Полковники стали дуже дивуватись, в який спосіб таке з ними могло статися. А Гетьман Богдан Хмельницький скопився як скажений, що рузуму збувся, та крикнув: „Не журіться діти! Я знаю, що робити! Треба одступити нам од руки царської, і підемо туди, де нам Всешишній Владика бути скаже — не тільки під володаря християнського, а хочби й під самого бісурмана!“ Bo запалився був Гетьман так — пояснював скромно Виговський слухаючим його оповідання боярам московським — як не

личить християнинові православному. І наказав він у цю-ж мить Полковникам скликати всю старшину на сойм.“²¹⁾

Цей незабутній сойм вібрався в Чигрині ^{2/12} Жовтня (Октобра) 1656 року. На соймі цім — як доносили свому урядові московські воєводи — „всі полковники, осавули й сотники складали собі взаємно, проміж себе, присягу, що коли хто небудь наших наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, вмісті стояти будуть“.²²⁾

Ідея державної незалежності України, народжена в 1648 році під час першого побідного, тріумфального візду Гетьмана Богдана Хмельницького до Києва, тільки тепер, по восьми роках політичних вагань і тяжкої крівавої боротьби могла бути здійснена. Навчені крівавим досвідом — Гетьман, Полковники, Осавули й Сотники не зрадливим і на землю українську ласим „стороннім монархам“, а собі самім і всім умісті своїми грудьми одетояти Україну присягали. І з того часу все, що тій зasadі незалежності, солідарності і вірності самім собі противилось, несло Україні занепад та руїну. З того часу всяка політика українська, що нехтувала присягу в Чигрині, зложеду представниками одного з найкращих поколінь української нації, кінчилася незмінно політичною деморалізацією і національним розкладом...

Перед отим вічнопамятним соймом, що вібрався під вражінням банкроцтва Переяславської Угоди і грядущої грізної катастрофи, але що зумів викресати із себе одноко рятуючий нації вогонь залалу й посвяти, станули знов усі найважніші питання тодішньої української як міжнародньої так і внутрішньої політики.

На півночі виріс раптом могутній і грізний противник — Москва, сильний та небезпечний своїм дисциплінованим азіяtskyм державним апаратом і виплеканою — всякими південними „грецькими“ біженцями та ученими при дворі царськім — ідею первородства і главенства московського над усею Русю православною. На півдні, як і раніше, чатувала кочова Татарська Орда, готова служити кожному руїнникові України, кожному ворогові осілої хліборобської української праці, що крок за кроком відввойовувала від кочовників дикі степи. Із заходу врешті рятувала себе союзом з Москвою ослаблена, але все на Україну захерлива і всю свою експанзивну енергію на схід направляюча Річ Посполита. Всі союзи з Кримом, Туреччиною й Москвою, звернені проти Польщі, себе не оправдали. Тепер, коли Польща була вже ослаблена і, порівнюючи з Москвою,

менше небезпечна, насувалась опортуністична комбінація союзу з Польщею й Кримом проти Москви; комбінація тим більше приваблива, що Поляки в ті часи — Хмельницькому „воеводство Запорожське“ і місце в сенаті, а козацькій Україні нобілітацію шести тисяч козаків та інші золоті гори обіцювали. Але Гетьман Хмельницький був за мудрим політиком, щоб дати зловити себе на гачок, на який пізніше польські мужі державні нового Гетьмана Виговського і всю культурнішу частину старшини козацької піймали.

„Був час — казав Хмельницький своєму старому приятелеві й кумові, присланому до його з пропозиціями угоди польському послові Любовідському, перед тим йому відому байку про селянина, його сина й хатнього вужа розказавши — коли ми, в цій великій хаті Річ Посполитої в згоді живучи, якпайбільшого важивали добра. Козаки захищали вас своїми грудьми перед наїздом варварів, а обивателі королівства не жалували їм тої дрібки молока в куті, до якого не ходили ті, що себе за однокіх синів тієї стародавньої батьківщини вважали. Тоді цвіло королівство польське, викликуючи заздість у сусілів, і Поляки в злуці з Козаками все тільки одержували перемоги. Та відколи ті, що себе за синів королівства польського вважають, почали наші вольності нарушати й нам рані завдавати, козаки почали кусати і хоч за це їх у великій кількості посіченю, але й не мало синів королівства загинуло. І як тільки одна або друга сторона пригадає ту руїну, собі взаємно зроблену, відживає помста, і хочби навіть настутило поєднання, його зірве найдрібніша причина. Тож наймудріша голова не видумас іншого способу для заведення трівкого миру, як тільки той один, що лишився: хай Королівство Польське зрічеться всіх прав своїх, що воно ваявляє на цілі Князівство Руське і хай віддасть козакам Русь по Володимир, Львів, Ярослав і Переяславль з умовою, щоб вони від ворогів Річ Посполиту захищали. Алеж — кінчив свою мону Гетьман — шляхта польська на це не дозволить, хочби їх сто в цілі Королівстві лишилося, а козаки, поки сил стане, від цеї умови не відступлять.“²³⁾

Таку саму відповідь дістав і другий польський посол Лянцкоронський, якого Гетьман приняв уже дуже неохоче, заявивши йому при відправі: „хай Поляки всіх Русинів вільними проголосять, хай із ними як із приятелями її сусідами, а не як із підданими посту-

нають; хай зрічуться всіх своїх претенсій до Руси, бо Поляк і спокій у купі на Русі перебувати не можуть.“²⁴⁾)

Історична фатальна необхідність для козацької України завершити розпочате діло визволення цілого „руського народу“ в під польської державності і також фатальна історична ворожнечя Польщі до ідеї державної незалежності України, що мусіла потягнути за собою признання з польського боку рівновартості „руської нації“ і значить відречення від т.зв. „цивілізаційної місії“ на сході, тобто від експансії Польщі на схід, це були непоборимі перешкоди для будь-якої польсько-української угоди. Неминучим наслідком такої угоди для України мусілоб бути признання польської державності хоч у частині українських земель, а через те спараліжування всеї майбутньої боротьби з Москвою. Бо союз із Москвою був наслідком боротьби з Польщею і поки ця боротьба не була завершена, поки не знищено було на просторі всіх українських земель почуття рабської залежності, як політичної так і національної, від Польщі, найстрашнії тепер для Гетьмана московофільські настрої серед українських народних мас робили усюку війну з „одповірною“ Москвою неможливою. А ці московофільські настрої, не вважаючи на всю небезпеку, що наблизжалась для України з Москви, під впливом польської політики зростали. Кріаве спустошення цілої Брацлавщини польськими військами в 1654 році, чванлива задиркуватість у відношенню до України всіх Поляків, від керовників держави почавши і на посліднім польськім жовнірі скінчивши, а одночасно улесливе запобігання польських політиків царської та султанської ласки, аби тільки пошкодити Україні²⁵⁾) — все це дратувало українську людність, виводило її з рівноваги, і зневісти до слабого але докучливого ворога закривала від її очей небезпеку від ворога значно дужчого і багато більше небезпечного . . .

Не закінчивши отже боротьби з Річ Посполитою і не вибивши остаточно „ всю Русь з неволі лядської“, не забезпечивши крім того хліборобську українську людність від набігів татарських, — про ліквідацію наслідків Переяславської Угоди і здергання грізного московського напору на Україну не могло бути й мови. Гетьман Хмельницький розумів це дуже добре і на цих основах побудовані були найбільше геніальні політичні плани посліднього року його, на нещасть для України, закороткого панування.

Головною метою ціх пляшів Гетьманських було: унезалежнити себе від агресивної політики Москви; відобрati від Річшосполитої ті північно-західні українські землі, що в склад державної козацької України, визнаної і Переяславським трактатом, ще не вийшли; зробити нешкідливим для України татарський Крим, і, врешті, здобути міжнародне признання для своїх династичних намірів, які полягали в тому, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити наслідственність Верховної Влади в новій Українській Державі. Все це разом означало забезпечення й уґрунтування державної незалежності України, і це було те завдання, якому Великий Гетьман віддав усю свою кипучу енергію, всю свою фанатичну впертість і весь свій богатий досвід поспідніх літ свого життя.

Новоповставша тоді на Сході Європи коаліція держав, в якій по великих трудах удалось гетьманській дипломатії забезпечити собі один із перших рішальчих голосів, поставила зразу нову Державу Українську на становище держави не тільки абсолютно суверенної, але й ведучої свою окрему виразну політику. Європа побачила, що державний організм, збудований залишною волею одної людини на далеких окраїнах Польщі й Московії, не тільки здатний до життя та розвитку, але вже виріс у силу, що на Сході має не менше від Москви й Польщі значіння і що супроти Москви та Польщі може відограти велику роль в питаннях політичної рівноваги й паралізування заборчих тенденцій ціх двох експансивних держав. Таким чином Україна за Гетьмана Богдана здобула собі напово в міжнародних відносинах утрачене було нею право рівності супроти Москви та Польщі, — право, що від початку й до кінця існування української нації було, єсть і буде першою й необхідною предпосилкою її вільного, незалежного життя.

У цю новоповставшу коаліцію держав уходила Швеція, Прусія, Україна, Семигород, Молдавія, Волощина й Литва. Звернена була ця коаліція безпосередньо проти Москви з одного боку і проти Польщі та Криму з другого (посередно, через Крим, зачіпала вона також інтереси Туреччини). Виступити оружно супроти Польщі, а коли треба буде, то й супроти Криму; відтягнути момент рішучої оружної розправи з Москвою можливо до часу закінчення боротьби з Польщею, і добитись нейтралітету Туреччини, — таке було завдання української політики й дипломатії в цій коаліції.

Коаліція вищезазваних держав фактично спиралась на міцних основах тогодженої спільноти їхніх політичних інтересів, а формально була звязана рядом трактатів та умов. І одно й друге постараюсь вкороті — по скільки того тема цієї студії вимагає — представити.²⁶⁾

Швеція в своїх давніх намірах заволодіти польським побережжям Балтійського моря і у своїй старій династичній війні з Польщею, опинилася раптом — по Віленськім мирі — перед можливостю скріплення Польщі союзом з Москвою і перед перспективою вибору московського Царя на польський престол. Запобігти цій небезпеці і, випередивши Москву та в супереч до тенденціям, зайняти можливо найбільше польських земель — таке було завдання нового, енергійного й війовничого Короля шведського Карла Густава. І тут Україна — ворог Польщі та незадоволений царською протекцією вассал Москви — була для нього природнім і надзвичайно важним та потрібним союзником.

Фрідріх Вільгельм — прозваний пізніше Великим — Князь Пруський і Курфірст Бранденбургський, основатель сили та могутності Пруської Держави, завдяки козацькому повстанню під проводом Богдана Хмельницького, зміг визволитись з під впливу і влади Річипосполитої. Він — в пару місяців по вибуху польсько-української війни — одержав у Жовтні 1648 р. від Короля Яна Казіміра в Непоренті „ассекурацію“, яка його — першого з Курфірстів — звільняла від обовязку складати особистий „голд“ польському Королеві і платити в знак залежності щорічну грошову данину. З дальшою еманципацією України й ослабленням Польщі — яке ця еманципація за собою вела — був очевидно звязаний дальший звіг і дальше унезалежнення Пруської Держави.

Документальних слідів безпосередніх зносин Курфірста Фрідріха Вільгельма з Гетьманом Хмельницьким для тих часів досі не знайдено. Ale що вони мусіли бути, свідчать пізніші (в 1668 році) переговори українських політиків з послом Курфірста Говербеком у Варшаві в справі протекторату Прусії над Україною. Свідчить також про попередні політичні й дипломатичні зносини лист Гетьмана Дорошенка до того-ж Курфірста Фрідріха Вільгельма, висланий у 1671 р. з пропозицією дати Курфірсту козацьку військову допомогу для зайняття польського престолу.²⁷⁾ Знаючи, що посли Гетьмана Хмельницького до Швеції — як наприклад монах отець Данило — часто через Прусію переїадили, можемо здогадуватись, що вони по дорозі з пруськими дипломатами переговори вели. У всякому разі Прусія, звязана договором зі Швецією, разом із

нею на підставі того договору приступила до анті-польської й анті-московської коаліції.

Територіальним лучником між цею північною шведсько-prusькою групою коаліції та її групою південною мала стати Литва.

По смерті найвидатнішого представника її голови литовського сепаратизму, князя Януша Радзівілла, провід сепаратистичного литовського руху опинився в руках його брата — князя Богуслава. Він у часі шведсько-польської війни перейшов зі своїми сторонниками на бік шведського Короля і прийняв шведську протекцію. Тепер приймав під свою протекцію князя Радзівілла і Гетьман Хмельницький, який зараз же звернувся до Царя з проханням повернути сконфісковані Радзівіллівські маєтності, а князю Богуславові обіцяв боронити його в разі потреби павіль збройною силою від Москви. Як Король шведський так і Гетьман український забезпечували кн. Богуславові суверенне володіння Князівством Слуцьким і Воєводством Нової'городським із сумежними литовськими землями.

Південну групу коаліції творили Україна, Семигород, Молдавія й Волощина. Ці три послідні держави, звязані тісними спільними інтересами і спільною вассальною залежністю від Порти, були так само тісно звязані і з Україною. Молдавію й Волощину лучили в Україною давні культурні, релігійні й династичні взаємини (між іншим, після смерті свого сина Тимофія, Гетьман хотів видати свою дочку за небожа молдавського Воєводи Михайла²⁸⁾). Єднало їх теж спільне сусідство та спільна боротьба з татарськими кочовниками.

Такі-ж давні політичні й військові зносини (багато Угрів було між козаками і цілі відділи козацькі ходили на угорську службу) існували між Україною й Семигородом. Окріпли вони особливо тепер, коли князь семигородський Юрій II Ракочі завдався ціллю поширити свою державу коштом Польщі і коли для цього йому необхідно стала допомога українська, а так само молдавська й волоська. Цю послідню він міг дістати теж тільки тоді, коли-б Україна взяла на себе оборону цих земель від нежданчиків нападів татарських. Одночасно Ракочі стояв у найтісніших зносинах з Королем шведським Карлом Густавом, а енергійно посередничив у цих зносинах Кромвель, бо в інтересах Авг'лії було тоді якнайшвидше союз некатолицьких держав Європи скласти.

Ця балтійсько-чорноморська — коли можна її так назвати — коаліція, що клином врізувалась між Москву та Польщу і паралізу-

вала велико-державні тенденції цих двох експанзивних націй, була звязана цілим рядом писаних умов і трактатів.

Після довгих переговорів між Семигородом і Україною, ведених при посередництві Швеції від початку 1656 року — з одного боку семигородськими послами в Чигрині: Стефаном Лютшем і Францом Себешим — а з другого українськими послами в Семигороді: Іваном Креховецьким, Іваном Брюховецьким і іншими — був обома сторонами заприєгнтий 7 Вересня 1656 р. „трактат вічної пріязні“ між Гетьманом Хмельницьким і Князем Ракочим. Підписали цей трактат від імені Гетьмана уповноважені посли — осавула генеральний Іван Ковалевський і писар Іван Груша, прийняті Князем з падзичайними почестями. Згідно з тим трактатом, як Хмельницький і його наслідники, так Ракочі і його наслідники, взаємно зобов'язувались боронити себе спільно від ворогів. Коли Ракочі розпочне війну з Польщею, Гетьман пришле йому військову допомогу, не оглядаючись на Царя. За те дістане Хмельницький всю Червону Русь; крім того Ракочі допоможе Гетьманові одержати частину Білої Русі з титулом Князя і піддергить намір гетьманський передати цей титул, як і всю владу верховну на Україні по наслідуству синові Юрієві.

На підставі тієї-ж умови Господарі молдавський і волоцький мали дати допомогу Ракочому — перший три тисячі люда, другий дві тисячі — і за те Гетьман обіцював їм оборону від Татар і пріязнь так довго, як довго вони будуть у союзі з Князем семигородським.

Король шведський, довідавшись, що договір між Князем семигородським і Гетьманом українським вже підписаний, поспішив сам підписати в Раднот 6 Грудня 1656 р. трактат „вічного союзу“ з Ракочим. На підставі того трактату, а також трактату між Королем шведським Карлом Густавом і Курфірстом бранденбургським Фрідріхом Вільгельмом, підписаного в Мальборку 26 червня 1656 р. — Король шведський мав одержати Поморря, Прусію королівську, Курляндію, Ліфляндію, Семигалію, воеводства Плоцьке й Мазовецьке, частину Литви й частину Білорусі до воеводств Полоцького та Вітебського. Решту Литви, як окреме князівство, мав дістати князь Богуслав Радзівілл. Курфірст бранденбургський одержував цілу Великопольщу (воеводство Познанське Калишське, Ленчицьке і т. д.) а Ракочі — Краків і Малопольщу. Справа „руських земель“ Річп. сполітої й південної Білорусі мала бути вирішена на підставі безпосередної умови між Швецією й Україною.

Таким чином ця майбутня шведсько-українська умова мала всі попередні поодинокі трактати звязати та оформленя союзу всіх держав коаліції завершити.

Зносини Гетьмана Хмельницького з Швецією почались ще за панування Королеви шведської Христини в 1652 р., при посередництві давнього козацького приятеля, підканцлера коронного Гіроніма Радзієвського, що тоді, як емігрант з Польщі, на дворі шведській перебував. Пізніший союз України з Москвою став трохи цим зносинам на перешкоді. Вже на початку 1653 р. Москва не хотіла пропустити в Швецію послів Гетьмана: Силуяна Мужиловського і Бурлай. Не вважаючи однак на перешкоди з боку Москви, зносини ті все ж продовжуються. Но підписаню Переяславської Умови Гетьман посылав у Липні 1654 р. нове посольство до Королеви шведської, тим разом надзвичайно зручного й спрятного українського дипломата — афонського монаха отця Данила.

По вступленю на шведський престол войовничого Короля Карла Густава, в міру того, як відносини Гетьмана до Москви стають усе більше натягнуті, його вземини з новим шведським Королем стають усе ближчі й живіці. Вже у Вересні 1655 р., як тільки розпочалась шведсько-польська війна, Хмельницький пропонує Карлу Густаву союз і допомогу проти Польщі з тим, щоб усі „руські землі“ Річипосполитої були віддані козацькій Україні і щоб Король шведський ві своїми військами „за Вислугу“ не переходив. Через кілька місяців, у Падолисті того самого року, побачивши що в Порті сильно ростуть польські анти-українські впливи, Гетьман знов через отця Данила представляє амбітному шведському володареві широкий військовий план коаліції Швеції, України, Москви, Англії, Венеції, Австрії і Швейцарії — коаліції, що мала-б на меті завоювання та ліквідацію Туреччини й увільнення з мусульманської неволі всіх християн, а в першій мірі Греків.

Король шведський, що саме тоді був серед свого війська в поході проти Польщі, прийняв гетьманського посла незвичайно бучно, за обідом пив за здоровля Богдана Хмельницького, а до шведської Ради Державної, де було багато сторонників Польщі, написав, що для нього „сила козацька більше варта від приязні польської“. Незабаром на весні 1656 р. він вислав на Україну свого посла Гроцького, і з того часу дипломатичні зносини між Королем та Гетьманом мають характер сталий та регулярний. Україна в політиці шведській займає на стільки

важне місце, що в конгресі, який по ініціативі Франції мав одбутися в кінці 1656 р. з метою помирити Швецію з Польщею, повинні були — на жадання Короля Карла Г'устава — взяти участь і представники Гетьмана Хмельницького.

Одиноюточкою певгоди в шведсько українських переговорах, що велися на протязі 1656 року, була справа „руських земель“ Річиносполітої. До цієї етнографічно української, але ще не козацької території, мав претенсії Король шведський і по часті — за його-ж намовою — Князь семигородський, а одночасно Гетьман цих земель нікому й у ніякім разі уступити не хотів. Справа ця розбилася була вже зовсім палагоджене заключення шведсько-українського договору в Січні 1657 року, коли посли шведські Веллінг і Тернешельд приїхали до Чигрина готовий проект союзу (*projectum foederis*). Хмельницький, довідавшись, що Король шведський забезпечує йому незалежну державу тільки на козацькій території, з послами сам не схотів навіть говорити. Переказавши через писаря генерального Виговського, що він мусить мати „всю Русь, де віра православна грецька буда і де мова ще задержалась тоб-то по Вислу“ — зарядив Гетьман одночасно послам сказати, що коні для них в дорогу вже готові . . .

Але незабаром наспіла до Чигрина звістка, що Карл Г'устав дас згоду на всі територіальні жадання Гетьмана і шле на Україну нового „великого“ посла, уповноваженого заключити і за обопільною присягою підписати умову. Дійсно 10 Квітня виїхав від Короля в Україну відомий шведський дипломат Г'устав Ліліенкрона й у Червні він прибув до Чигрина. Карл Г'устав жадав від Хмельницького заприсяженої „асsekурації“ на ті польські краї, які він відповідно до умови з Курфірстом бранденбургським хотів забезпечити для себе, і військової допомоги проти Москви та Польщі в числі 20—30 тисяч козаків, не рахуючи тих, що вже послані були на поміч Ракочому. Взамін за це Гетьман мав дістати всі „руські землі“ Річиносполітої і південну Білорусь по Смоленськ. Ця поєднана умова, разом з попередніми, заключеними між поодинокими державами коаліції, означала повний розділ Польщі, „будто Коруна Польская и не бывала“, як доносив спішно Цареві московській посол на Україні — Бутурлін.

Щоб підкреслити офіційний характер нового союзу, Гетьман умисне задержав у Чигрині московське посольство, що збиралось уже від'їздити, і в присутності царських представників — хоч сам хворий

і в ліжку, але з надзвичайними почестями — привів Ліліенкрону на урочистій авдієнції 22 Червня 1657 року. В той же самий день Гетьман сказав себе завести до помешкання шведського посла й там ще раз, в присутності численно зібраної старшини, заявив, що хоч Царь і хоче відтягнути козаків від союзу зі Шведами й обіцяє їм за це військову допомогу й значну суму грошей, але він — Гетьман — хоче бути приятелем приятелів і ворогом ворогів шведського Короля. Ці останні слова повторив Гетьман з притиском кілька разів, вазначивши, що те саме він вже написав — у відповідь на зроблені йому пропозиції — Цареві. В кінці сказав, що військо має на поготові і може зараз рушити походом, як на Польщу й Татар, так і на Москву.

Розуміється обидві загрожені тим новим сильним союзом сторони — Польща й Москва — готовались до енергійної оборони. Зайніті війною зі Швецією і її союзницею Прусією — а Польща ще війною з Ракочим — оружно напасті на Україну вони зразу не могли. Отже поки-що на дипломатичні заходи була звернена вся їхня увага й енергія.

Вже в кінці 1655 року Король польський намагався прихилити на свій бік Туреччину. В Марті слідуючого року польський посол перестерігав Султана, що два єретицькі володарі — Кромвель і Король шведський — хочуть завоювати для себе весь Схід Захід. Тому між інчим Король шведський хоче союзу з Хмельницьким і тому в інтересі Султана — для якого той союз може стати небезпечним — лежить Гетьмана козацького від приязні зі Шведами відтягнути й до давнього послуху та підданства Королеві польському привести. В той самий час посол польський у Криму дістав інструкцію переконати Хана, що „осібла держава, яку собі робить з України Хмельницький“, стане могутньою та небезпечною сусідкою Татар; отже для власного свого добра повинен Хан старатись, щоб козаки були в підданстві польського Короля, а вся Україна „під владою панів“ (магнатів), як і давніше бувало . . .

В осени того-ж 1656 року польські дипломати лякали Ракочого, на скільки небезпечним в будуччині для Семигороду може стати його союзник Хмельницький, який маючи власті над усіми руськими краями, стане монархом, що стотисячною армією розпоряджати буде.“ І навіть самого Гетьмана повинен був перекопати хитрий королевський посол Беневський, що „той його процедур

ходженя від одній до другої протекції не забезпечить йому незалежності“.

Коли-ж показалось, що Богдан Хмельницький має в цій справі зовсім інші — відмінні від польських — погляди, і коли місія Беневського (що пізніше, за Виговського, дала такі близкучі для Польщі результати) тепер закінчилася повним фіаском, то до Австрії звернулась польська дипломатія з пропозицією взяти на себе посередництво в справі привернення назад України до Польщі. Але головного союзника в поборюванню України бачили все-ж таки польські державні мужі в Москві. Стихійна їхня ворожнеча до „Русі“ і страх перед державним унезалежненням України лягли в основу польсько-московської угоди у Вільні. І пізніше, в початку 1657 р., запевняли польські дипломати дипломатів московських, що „Гетьман Хмельницький нас між собою хоче навмисне посварити тому, щоб стати собі самому паном.“ Навіть на повну державну злку з Москвою годились польські політики, аби тільки не допустити до повстання незалежної української держави. „По чим знати, чи це не така вже доля, щоб ці два народи (польський та московський) одним народом стали“ — так висловився в приводу польсько-московського союзу один з найвищих достойників Річи-посполитої, канцлер коронний Корицінський . . . ²⁹⁾

Але самою дипломатією трудно вже було перемогти Гетьмана Хмельницького. В Стамбулі його посол, а разом із тим близький привітель і господар гетьманського двора — Лаврин Калуста — спаразіживав польські впливи єдемаскванням пропозиції Річ Посполитої підняти козаків на війну з Туреччиною. В Криму справи українські вів у тім часі уміло і зручно тамошній гетьманський посол і ревіндент, дуже освічений шляхтич український Михайло Махаринський. До Цісаря австрійського Гетьман 18 Квітня 1657 р. написав, що на посередництво Австрії між Україною й Польщею він годиться, але під умовою, щоб цілість його держави не була порушена („si tamen securitati integratique status nostri nulla inferatur injuria“). А погрози царські, що стали тоді все частіше приходити з Москви, Гетьман міг уже тепер легковажити.

Царському послові Бутурлінові Гетьман на авдіенції 19 Червня заявив, що союз України зі Швецією давніший, чим союз із Царем і що Гетьман Шведам вірить, бо „слово шведське певне“. Натомість Царь — казав далі Гетьман — хоче віддати Україну назад Полякам,

і як би він не заключив був союзу зі Шведами, Ракочим і Господарями, то Україна, не діждавшись царської допомоги, мусіла-б із польських рук загинути. При тій нагоді зазначив Гетьман, що царського воєводу, згідно умові в Переяславі, він хотів мати тільки одного, у Київі. а дані платити Цареві не міг і не може, бо всі гроші йдуть на козацькі військові потреби і на оборону православної віри . . .

За життя Богдана Хмельницького не дали ніяких позитивних результатів і спроби здеморалізувати Україну підкупами та провокаціями, що як Польща так і Москва вважали найкращим і найпевнішим засобом для знищення української нації й держави. Вже тоді московські бояре почали бути роздавати Українцям „за вірну службу“ царські „соболі“ й інші матеріальні ознаки царської ласки. Ще за життя Гетьмана, бо в Маї 1656 р., був царськими воєводами зроблений „обискъ въ Полку Нечаевомъ“, при чому під час цього „обиску“ найбільше голосно — так щоб це вся чернь козацька чула — розбиралось ціми воєводами питання: яку віру „католицьку чи християнську“ визнає полковник Іван Нечай.³⁰⁾ Це була перша спроба вмовити в народні маси українські, що їхня старшина, їхні „люде начальні“, що проти політики московської повстають і за свої права й вольності козацькі стоять, це-ж „ляхи“, „католики“, вороги „черній святої віри православної“; — перша спроба тієї провокації, яка пізніше, за Виговського й Мазепи, московську державу на Україні скріпила і яка згодом, міняючи відповідно до історичної доби свою форму, стала підставовою взагалі всякої „народної“ демагогічної політики на Україні . . .

Вже тоді Польща, обіцюючи своїм сторонникам поміж козаками „nobilitації і маєткі“, вишукувала серед них амбітних або продажних авантурників, яких можна було висунути проти Хмельницького і почати внутрішню колотнечу на Україні. Українські повстання проти гетьманської влади Польща намагалась організовувати не раз, або за посередництвом кримського Хана, або просто через своїх на Україні агентів.³¹⁾

Але все це, поки жив старий Гетьман, показалось підочого. Соболі за московську службу хоч і бралися, але з великим страхом і під секретом. Надання маєтків од чужих урядів закопувались у землю, щоб бува Гетьман про них не дізнався. В полку Івана Нечая все козацтво — від черні до старшини — одностайно присягнуло, що

полковник їхній „віри християнської православної“, а піддержувані Ханом і Польщею кандидати в голови народньої опозиції гинули швидше, чим ім'я їхнє ставало ширшим масам відоме. Великий Гетьман зінав краще психологію свого народу, чим його вороги. І влада його була така, що жартувати з нею було небезпечно. Це не був дрібний кровожерний тиран типу тих „покутніх гетьманчиків“, яких стільки породила пізніша „Руїна“, — а творець з розмахом дійсного оснувателя держави. „Встрѣчно Гетману говорить мы не смѣли, а кто де и молвиль тотъ и живъ не былъ“ — так характеризували ві слів Українців у своїх „отписках“ московські восьови спосіб правління Богдана Хмельницького, одинокого в нашій історії всіми любленого й усіми поважаного Українського Гетьмана . . .

І його мрії, його „думи шалені“ про заснування своєї власної козацької держави прибрали вже зовсім реальні форми в посліднім — десятім — році його панування. „Україна, або земля козацька“ — як читаемо на картах Сходу, роблених тодішніми европейськими ученими, стала на тім Сході новою европейською землею, привабливою своїми економічними богацтвами, сильною своєю великою, добре організованою армією, славною талантом свого могутнього Вождя. Чигрин, столиця цієї землі і резиденція „Гетьмана Великого Військ Запорожських“ — як почав тоді підписуватись Хмельницький в листах до шведського Короля — став осередком, де справи Сходу вирішалися, де стикалися дві цивілізації і де творча організуюча цивілізація европейська брала все більшу перевагу над примітивним хаосом і стихійнотю азіяцькою. Здавалося, що під сильною рукою козацького Гетьмана воскресають повні слави часи „Князів руських“ і що відродилася в Україні козацький стара могутня Русь Київська — варяжська . . .

Посол австрійського Цісаря барон Парчевич, єпископ мартіянопольський, що першого Марта того памятного 1657 року прибув до Чигрина, щоб в імені Австрії піснереднічити в справі миру між Україною й Польщею і щоб, відповідно до умови з венецьким послом Нані у Відні, склонити Україну до війни з Туреччиною — доносив свому урядові, що на прийомі у нього в Чигрині було двох послів шведських, двох послів Ракочого, посол турецький, посол татарський, трьох послів з Молдавії, трьох з Волощини, посол польського Короля й посол польської Королеви, що приїхав з дарунками для Гетьманової. Крім тих був ще тоді при дворі гетьманськім представник кн. Богуслава

Радзівілла, а незабаром прибули посли московські, не згадуючи вже полуофіційних і дрібніших чужоземних агентів, чи просто емігрантів, яких багато під видом купців, монахів, або пошукуючих щастя жовнірів, крутилося по всій Україні, дуже часто тут лишаючись і побільшуючи собою число нової козацької державної аристократії.

Справа, до якої старий Гетьман привязував тоді найбільшу wagу — справа призання і затвердження наслідником його сина Юрія — мала нарешті дійти до бажаного кінця. Угрунтування — в формі наслідственної князівсько-гетьманської верховної влади — суворенітету й незалежності Української Держави мало стати доконаним фактом. Коли „той, що царствує в Москві“ був сином боярина, настановленого на царство служилим воїнством московським, то чому Самодержцем українським не міг стати син також представника такого ж самим служилим воїнством: козацтвом українським. Тодішні Українці апі рабами московськими ані низчими чи менше вартими від Москалів себе не почували. Гетьман і його найближче оточення не могли помиритись з думкою, що діло державне, яке було можливе для „варварів московських“, не зможе бути виконане ними, нащадками славної, перводержавної київської Русі. І вони це велике діло державне виконали.

В квітні 1657 року відбувся бучний зізд усієї старшини козацької в Чигрині, на який — як оповідає свідок того візу посол австрійський Парчевич — самих тільки полковників прибуло 26. Зізд цей одноголосно затвердив наслідником шістьнадцятилітнього сина Гетьманського Юрія. Три дні з приводу цього великого свята був бенкет великий, музики й гарматня стрілянина. Для старого Гетьмана це були мабуть одинокі щасливі дні за ціх десять літ страшної надлюдської боротьби. Його діло наблизжалось до кінця. І залишний організм старої людини наче тільки цим ділом і держався. Гетьман з того часу став чим раз дужче занедужувати. Але йому ще вистало сил добитись, щоб усі сусідні держави під його державно-династичний акт офіційно визнали. Москва, Польща, Швеція, Туреччина, Крим, Семигород, Молдавія й Волощина призначили молодого Юрія законним Наслідником Гетьманським. Одна тільки Москва поставила жадання присяги від Наслідника, але Гетьман тому жаданню рішуче спротивився. Той, кому він передавав сильну й міцну державу, не мав потреби повторювати актів, до яких подіяли

був примушений він — цієї держави в крові, в поті, серед пебезпек катастрофічних — будівничий . . .

Одночасно велось далі основне військове діло. На поміч Ракочому проти Польщі і для окупації західних „руських земель“ послав був Гетьман ще в кінці 1656 року полковника Антона Ждановича, придавши йому в допомогу одного з найбільш поважаних на Україні людей, судью генерального Івана Креховецького, значного шляхтича землі Галицької, якого завданням було приєднати тамошню шляхту для державних плянів гетьманських і заразом далі заступати українські інтереси при дворі Ракочого. Жданович дістав наказ поводитись зі Львовом і з іншими тамошніми городами так, „щоб жаден з піших ані із них не важився на них набігати, але щоб з людьми тими поступали, як з власними нашими“. До магістрату города Львова вислав Гетьман листа, де запевняв львівських міщан про свою доброзичливість і прихильність . . .

Тепер в Червні місяці на підмогу Ждановичу і щоб добути собі славу воєнну, пішов по батьковому наказу молодий Наслідник Гетьманіч. В разі, колиби Москва оружно проти такої політики гетьманської запротестувала і колиби Царь вмішався в війну, станувши по стороні Польщі проти Швеції, Семигороду й України — мусіло між Україною й Москвою прйти до оружної розправи. Гетьман, зміцнюючи козацькі залоги на Білорусі, був до цієї війни готовий — хоч дипломатія українська далі твердо вела супроти Москви свою невтрально-пацифістичну лінію. Але полковнику Ждановичу був посланий наказуважати за ворогів ті відділи московські, які-би він зустрів поміж польськими військами . . .

І власне в тій хвилині, коли важилася доля України, коли її державне унезалежнення ступило — здавалося — на певний шлях, прибула до Гетьмана депутація від шляхти Пинського повіту зложити від імені цієї шляхти присягу вірності й вічний союз в Гетьманом і Військом Запорожським заключити. Присяга ця була прийнята Гетьманом 20 Червня, на другий день по прощальній авдіенції, даній московському послу Бутурліну, і на два дні перед урочистим прийомом шведського посла Лілленкрони.

З радістю великою вітав Гетьман цю шляхецьку депутатію. Вона-ж бо приходила з тих „руських земель“, що мали бути тепер до пня матернього, до осередка держави української — до козацької

України — прилучені. При тім як раз із того їх північного крила, що, відповідно до намірів гетьманських, продовжений незалежною Литвою, мав врізатись між Москву та Польщу, ціх двох смертельних ворогів України розлучаючи. Приходила вона з тих земель, де цементу козацької держави української — Війська Запорожського — не було і де верства шляхецька, тепер „вічним союзом“ з Військом Запорожським звязана, мала бути покликана ролю того українського державного цементу відограти . . .

І щоб цей акт великої історичної важливості, мусимо зясувати собі не тільки процес державного унезалежнення України, нашу тодішню військову й дипломатичну боротьбу з сусідами, але і нашу політику й боротьбу внутрішню — процес тодішнього формування, консолідації й дозрівання Української Нації.

Розділ V.

Внутрішня політика Богдана Хмельницького в добі автономізму.
— „**Військо Запорожське**“.— **Міщанство.** — **Духовенство.** —
Селянство. — **Непокозачена шляхта.**

Богдан Хмельницький у всіх своїх змаганнях — чи то зреформувати Польську Річ Посполиту і забезпечити в ній „права і вольності народу руського“ (як це було в періоді першім, до Переяславськім), чи то відділигись від Польщі й створити власну державу (як це було в періоді другім) — мусів спертись на тих верствах українських, що по силі своїй у ті часи до національно-політичної творчості були здатні. Такою верствою в тодішніх обставинах була перш за все верства козацька і на ній головним чином базувалась уся тогочасна, як зовнішня так і внутрішня політика України.

Козаччина повстання українське почала, вона на його чолі станула, вона його весь час вела і вона все дальнє життя України, що на здобутках того повстання виросло, на свій лад і відповідно до своїх потреб побудовала.

Перед повстанням 1648 р., на протязі мало не століття боротьби зі своїми ворогами, козаччина встигла була сконсолідуватись, як окремий виразний стан. Це був клас економічно продукуючий — з експлоатації природних богацтв степової південної України живучий — а разом стан лицарський військовий, що весь час із шаблею в руках мусів здобутки своєї праці захищати. Два головні вороги на нього безупинно наступали. Один з південного сходу — руїнник-кочовник, що цю працю до тла нищив, валив, грабував, а людей мордував і в ясир зaimав — другий з північного заходу — магнат Річ Посполитої, що з допомогою польського державного апарату на цю працю руки накладав і вимагав од них, козаків, людей вільних, лицарських — та ще часто в такій образливій формі, як через Жидів-орендарів — ріжних данин (очкового, рогового, ставщини, спасного, поволовщини, сухомельщини і т. и.) які, відповідно до понять тогочасних, тільки з людей невільних, що шабель при боці не носили, можна було й личило брати. І в цій боротьбі на два фронти витворив вже тоді був стан козацький свою власну традицію, а з нею свою власну хоч і примітивну культуру, свою законність, свій власний метод суспільної організації. Витворив він урешті, в дорозі постійної селекції на війні

і в праці, свою аристократію — оцих „козаків старинних“, які по-вагою авторитету серед цілої маси козацької користувались і цим авторитетом її в одно зоріанізоване обєднане тіло вязали. Таким чином козаччина стала здатним до життя та розвитку суспільним класом, вона ставала поволі в національно їй чужій Річносполитії державою в державі.

Оця, ясно вже перед повстанням скристалізована, становість і окремішність козаччини дали їй ту надзвичайну внутрішню силу, якою в першій мірі всі її війкові успіхи пояснюються. Перші два роки повстання, як я вже вище казав, сильно верству козацьку побільшили і перетворили. Будучи перед повстанням незначною меншістю в нації, вона, завдяки своїй внутрішній становій силі, спайці її дисципліні, швидко розрослась і зайняла начільне місце в Україні. До неї під час повстання пристали всі ті українські елементи, що, як і вона, проти неволі національної і за „оборону віри православної“, проти економічного визиску маґнацького і проти республіканської самоволі шляхецької — „за Короля проги королевят“ — повстали. Отже з долини, крім розуміється офіціяльно Річносполітою непризнаних козаків, виписчиків, пристали до козаччини широкі маси того сміливого і войовничого селянства, що податком крові зуміло почеснє ім'я і звання лицарське козацьке собі придбати. Злилися з нею широкі круги такого-ж войовничого міщанства. З гори-ж увійшла в козаччину ціла маса української шляхти, а саме її найбільше супроти тодішнього польського постулу вороже настросна частина: старовіри й фанатики традиційного православя, вороги маґнацької олігархії і „золотої шляхецької свободи“ та прихильники сильної влади і новаги королівської. Оця, покозачена шляхта — в порівнані зі степовим, переважно неграмотним, козацтвом значно більше освічена — дала „Війську Запорожському“, в другій добі повстання „мізок“, ціле фактичне керовництво.

Верства козацька стала таким чином найдужчою верстрою в нації. Морем своєї крові, свою безмежною жертвостю вона придбала в поняттю цілої нації законне право на провід і звідти її на-туральне стремління цей провід за собою закріпити, підпорядкувавши своїм інтересам інтереси інших станів та класів тогочасного українського суспільства. Подібно як шляхта польська сотворила поняття державності польської і нації польської, козаччина українська сотворила поняття державності її нації української. І павіль географічно-про-

вінціональна назва козацької території — воеводств Київського, Чернігівського і Брацлавського — стає назвою національної території і назвою нації. З того часу терміни „Україна“ і „український“, що власне тільки цю землю козацьку зразу означали, починають витіснити старі терміни „Русь“ і „руський“, їх національне значення собою замінюючи. . .

І як поняття шляхецької Річ Посполитої стало синонімом польської держави, так поняття козацького Війска Запорожського стало за Хмельницького синонімом новоповсталої держави української.

„Що це єсть Річ Посполита? І ми теж Річ Посполита!“ — Так казали польським комісарам ще в початку повстання представники козацькі, цим державну рівновагтість козацтва супроти шляхти підкреслюючи ³²⁾. Що ж доніру, коли взяти цілніщи часи. Вся внутрішня політика Гетьмана мала на меті оце становище козаччини, як державно-творчої верстви вакріпити і, звязавши міцно з Військом Запорожським інші верстви українські, на шаблі та силі козацькій націю та державу українську збудувати.

Зборівська Умова 1649 року, як перша спроба політичного оформлення нового стану України, дає нам змогу пізнати ті суспільні верстви, що стали викристалізовуватись в первістного хаосу великої революції 1648 р.

Отже перш за все замість шоститисячної „реестрової“ козацької міліції — в яку перед повстанням була урядом Річ Посполитої обернена українська козаччина, позбавлена до того власної старшини і всіх своїх прав самоурядування — бачимо велике сорокатисячне Військо Запорожське з власним Гетьманом, власною старшиною й усюю свою старою військовою організацією. Замість маленької території — староства Черкаського, Корсунського й Чигринського — де перед повстанням тільки й вільно було жити тій шоститисячній реестровій міліції — тепер зайняло Військо Запорожське всю тодішню Україну: воеводства Київське, Чернігівське і Брацлавське. Упали магнати, давніші володарі України, повстало Військо Запорожське й Україною заволоділо. Ось найважніший факт, який знайшов вираз в пунктах Зборівської Умови.

Відокремлення того Війська від селянських мас і амністія для шляхти православної й католицької, що з тим Військом „взялася“, показує які це верстви спричинилися до такого надзвичайного зросту верстви

ї сили козацької. Поза козаччиною бачимо в пунктах умови духовенство православне і сильну верству православного міщанства, особливо в городах: Київі, Чернігові, Винниці, Стародубі, Мозирі, Річиці, Пинську; бачимо непокозачену шляхту „грецької віри“, що згадується окрім від підлягаючої амністії шляхти покозаченої і яка має обнаги „уряди“ Річипосполитої на території козацькій; бачимо врешті селянство, до реєстрів козацьких не вписане, що до підданчих відносин має повернутись. І від Зборівської Умови маємо зможу слідкувати за політикою Гетьмана відносно інших, не козацьких верств украйнської нації — відносно міщанства, духовенства, селянства й української непокозаченої шляхти.

Тяжке в тій політиці ждало Великого Гетьмана завдання. Бо треба памятати, що крім старшини повстанчої (переважно покозаченої шляхти й почасти покозачених міщан та поповичів), яка одна тільки вмісті з Гетьманом свідомої виразно прямувала до повного національного державного унезалежнення України, всі інші українські верстви, сильно польською державностю засимільовані, з великим і тяжким трудом давали себе склонити до сепаратистичних планів та намірів гетьманських.

Перш за все серед самої козаччини вплив цієї старшини ріс луже поволі й у перших часах повстання він був за слабий, щоб політиці козацькі виразний національно-державний характер надати. Сама-ж по собі степова козаччина, при всій своїй становій зорганізованості, до державної творчости й обєднання коло себе в державу цілої нації ще не була здатна, завдяки хочби своїй вільській національній культурі і — в порівнянні до високої цивілізації північно-західних українських земель — своїй степовій примітивності. Перші роки повстання ще замало інших культурних елементів у козаччину ввели, замало її перетворили і знаціоналізували. Але при тім усім вона була однокою верствою, на якій Гетьман і його помішники спертися могли. І тому політика гетьманська в першій добі повстання мусіла обмежуватись до того, щоб примітивні, цілій козацькі маси зрозумілі її станові інтересі в польській Річипосполітії забезпечити, тим козаччину скріпити і, виставляючи одночасно загально-національні гасла, під вплив і провід козаччини — а через неї під свою владу — всі інші верстви української нації піддати.

Може ще найбільш податливим для такої політики було міщанство, спілними економічними інтересами і тісним співжиттям в козаччиною звязане — оці всі, як каже в своїй Літописі Самовідець, „і бурмістри присяглі, і райцове, що уряди свої кидали, бороди голили і до того війська йшли“ — міщанство, серед якого Гетьман і старшина, як і серед мас козацьких, користувалися великом і з кожним роком зростаючим авторитетом. По боці Гетьмана й Війска Запорожського стояло розуміться і духовенство православне, але вже більш освічена й культурна його частина — духовенство вище — виявляло із себе елемент до козацьких методів боротьби не дуже прихильний і для всяких чужих впливів, особливо монархічних, дуже доступний. Сам Митрополит Коссів, що в 1648 р. своєю участю в тріумфальній зустрічі Хмельницького в Київі, усанкціонував було ідею повстання й освятив особу „Богом даного“ його провідника, пізніше по двох роках піднятої козаччиною соціальної революції — під час окупації Київа військами Радзівілла в 1651 р. — не завагався публічно відрікнися усюкої спільноти з Військом Запорожським і його Гетьманом. Але Богдан Хмельницький своєю залишеною рукою зумів указати найвищому достойникові Церкви, де повинно бути його місце в нації, і — пригадавши йому, що не годиться Митрополитові боятися смерти, бо коли він згине в обороні Церкви православної, то Бог дасть йому в нагороду корону небесну — здавив у зародку всі спроби частини українського духовенства втекти з під присуду козацького й гетьманського під крила королівські або царські. Знаєтись безпосередньо з Польщею, а згодом із Москвою, Гетьман духовенству заборонив і висвячувати церковних ієрархів дозволив тільки зі свого відома. І вкінці Митрополит Гетьмана — особливо, коли династичні плани Хмельницького, з державним унезалежненям України звязані, прибрали виразний характер — не йнакше, як „Землі Нашої Володарем і Начальником“ звати почав. Таке саме повне узалежнення від своєї влади мусилостати метою політики Богдана Хмельницького супроти селянства та непокоїзаченої шляхти. До моєї теми властиво належить лише політика Гетьмана супроти верстви шляхецької, але позаяк його відносини до селянства й до шляхти тісно переплітаються поміж собою, то над цими відносинами до тих двох верстов хочу зупинитися докладніше.

„Візволю з лядської неволі Руський Нарід увесь. А коли перше я воював за свою школу і свою кривду, то тепер буду воювати за

віру православну нашу. Допоможе мені в тім чернь уся по Люблін, по Krakів, од котрої я не відступлю, бо це права рука наша. А щоб ви, хлопство знесши, не вдарили на козаків, буду їх мати двісті, триста тисяч, орду всю при тім . . . За гряцицю війною не піду, шаблі на Турків та Татарів не підійму. Досить маю на Україні. на Поділлю і Волині роботи й достатків — в землі і Князівстві моїм по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидіть і мовчіть Ляхи! Дуків і князів там оставлю, а як будуть і за Вислою брикати, то знайду їх і там напевне. Не остане мені нога жадного князя пі шляхтича тут в Україні, а як захоче котрий з нами хліб їсти, нехай же Війську Запорожському послушний буде і на Короля не брикає. Король Королем буде, щоби карав і стинав шляхту, дуків, князів. Аби був вільний: согрішить князь — урізати йому шию, согрішить козак — тож йому вчинити . . . Правда, що я малий незначний чоловік, але мені Бог дав, що я єдиновладний Самодержець Руський! . . .“ — в той спосіб висловився Гетьман, приймаючи Адама Кисіля й інших послів Річипосполигої в Лютому 1649 року.

Як треба ці слова гетьманські розумігі? Які ховали вони в собі супроти „черні“ української й супроти української шляхти пляні й наміри?

Розуміється трудно бачити в них програму повного соціального визволення селянства, тоб-то скасування тогочасного підданства, в формі примусової роботи та дані, і заведення на Україні нового соціального ладу, опертого на економічно і юридично незалежних селянських масах. Таких плянів Хмельницький не мав ані тоді, коли революційна енергія селянських мас була найвища і коли вони дійсно помішниками „правою рукою“ козаччини були, не мав і пізніше, коли „чернь“ своїх провідників — старшину козацьку — в польські руки нераз видавати збиралась. Не мав та й не міг мати, перш за все тому, що сама ідея еманципації селянства народилася сотки літ пізніше під впливом народження нового економічного, капіталістичного ладу. І обвинувачувати Хмельницького — як це роблять де-які наші історики — в тому, що він не боровся за ідею, яка ані йому, ані його сучасникам і снітись не могла — до завдань дослідувача тієї доби, на мою думку, не належить.

Розглядаючи патомість реальні тодішні економічні відносини, бачимо, що головною їх ознакою було втягнення південної ко-

з а ц ь к о ї У к р а і и (в ц і в н і ч но - за х і д н і х на ш і х земл ях ц е й п р о ц е с в ід бу в ся в же ран і ще) в сферу европе й ск ої т ор говл і й запотрібування европе й ск ом и ринк ами у країн ск ого хліба. В ідно сини ц і перли до тог о, щоб була знесена панюча тоді в ц і в д енн ій Україн і грабіжни ц к а е к с т е н а з и в на гospодарка магнац к а, що полягала головним чином в паленю лісів на поташі і у поборах зі скотарства, бджільництва, гуральництва, рибальства та ловецтва; гospодарка для мисливців „уходників“ і дрібних хозяїв-промисловців, якими були козаки, неизно сна, але для хліборобського селянства (що примусової роботи на ріллі при ній майже не зпало) обективно, як пізніше показалось, вигідн іца. Бо замість цієї екстензивної гospодарки магнац к ої, при якій праця фізична лягала на знаніх нам в революції „будників“ (працюючі при будах поташевих), броварників, могильників, наймитів, пастухів“, а побори й податки на козаків, мусіла бути заведена для продукції зерна більше відповідна: ін теплівна, дрібн іца — хуторська, фільваркова — гospодарка козац к а та шляхец к а, на панщині, в формі примусової праці на ріллі власне опера та і у дійсності для хліборобського селянства значно тяжча. І це на Україн і сталося, тільки не в україн ск ої державі, що для вдійснення ціх вимог тодішнього економічного розвитку оказалася за слаба і через те удержатися не могла, а в державі росій ск ої, що ту панщину гospодарку, як тодішню економічну конечність, скрізь на Україн і завела . . .

Врешті ніде й ніколи не зустрічаемо в історії факт у, щоб один клас боровся за визволення іншого класу. Він иноді може виставляти гасла боротьби навіть за „ціле людство“, але в результаті визволяє тільки сам себе. І тому трудно нарікати на козаччину, що вона визво лила в під гнету магнатів себе а не селянство, тим більше памятаючи, що козаччина, повагою військового аристократизму від селянства від межована, була вихована до того в звичаях побору „станцій“, тоб то данини від селян, слушно їй — як оборонцям краю — в формі „хліба козац к ого“ належної.

Зваживши це все, ледве чи можна Умову Зборівську, що заховувала підданч і відносини україн ск ої селян ск ої людности, вважати, як це досі у нас робилося, за „зраду інтересів народніх“, бо забезпеченн і тою Умовою інтереси верстви козац к ої — що тоді парод репрезентувала — з еманципацією селянства нічого спільног о не мали й не могли мати. Були натомість у тодішній політиці козац к ої

супроти селянства величезі хиби й помилки інші. Вони довели вкінці до того, що „черні“ українська „права рука“ Гетьмана Хмельницького, стала правою рукою московського Царя, і що Москва за допомогою цієї „черні“, взятої в міцні московські державні шори, Україну опанувала й усю опозиційну старшину козацьку, а особливо тих, що „черні“ золоті гори обіцювали, в Сібір позасила, вимордувала й до тла іскорінила . . .

Селянські рухи, такі, як той, що спалахнув на Україні одночасно з козацьким повстанням, відбувались, або відбулись вже тоді по всіх європейських державах. І скрізь, де тільки ця сліпа, стихийна, руйнуюча сила не знищила самої держави, скінчилися вони тим, що на місці її не відповідаючої умовам тодішнього економічного життя феодальної, маґнацької, все воюючої поміж собою, олігархії, проти якої повставало селянство, народилася абсолютистична монархія. Цей новий тип політично упорядкованої, бюрократичної держави відповідав новим, вищим, інтенсивнішим формам рільничої продукції, новій, складнішій військовій техніці (порох) та новим більш складним формам торговлі. Він приносив із собою так бажану для народних мас нівелляцію всіх станів супроти особи монарха. Він пищив зненавиджену політичну владу старих „панів“, у яких крім призабутої традиції (особливо у нас в умовах тодішньої денационалізації наших маґнацьких родів: Вишневецьких, Острожських, Даніловичів, Корецьких і т. д. і т. д.), ніякого вже морального й законного оправдання для цієї влади не було. Він врешті новій владі нових панів і ще тяжчим для них поборам із селянства надавав у очах того селянства нову законну форму нагороди за „службу Государеві“, за реальну й дійсно користну та всім потрібну службу державі.

Тим же самим: покликанням, признанням і скріпленням самодержавної влади царської — закінчилось у решті решті велике українське повстання 1648 р. Закінчилось воно так трагічно для нашої нації тому, що тодішні політики — мужі державні — наші не зуміли збудувати своєї української, необхідної на ті часи, нівелюючої всі стани і на новій законності опертой абсолютистичної монархії. Той єдиний слушний — бо реальним стремлінням тодішньої доби і тодішній, а не нашій сучасній ідеольгії відповідаючий — закид одному тільки Великому Богдану не може бути зроблений. Але не може бути зроблений тільки від тоді, коли монархічні плани Гетьманські — висловлені

вже ним у самім початку повстання ідеї про „единовладче самодержавство руське“ зовсім дозрілі й виразні форми прибрали.

До того часу й він, як у Зборівській Умови наприклад „зраджує“, тільки не селянство, а свої власні гетьманські, монархічні — значить державні, а через те й національні й народні — інтереси. До того часу і його політика, як вождя державно недозрілої ще козаччини, як козацького опозиціоніста й демократичного, за допомогою „черні“, реформатора польської Річпосполитої, блукала манівцями демагогії, деморалізації і сліпого, руйнуючого бунту.

„Не відступлю від черні, бо це права рука наша“ — казав Гетьман у розгарі боротьби з Річпосполитою в початку 1649 р. Але вже рік пізніше, не ставши в дійсності „самодержцем руським“ і власної держави не створивши, а значить примушений помиритись з тією Річпосполитою, він у пунктах поданих воєводі Кисілю в Квітні 1650 р., такі між іншими поставив жадання:

„Щоб ніхто зі шляхти, а особливо з панів (тоб-то магнатів), котрий би був римської віри, не важився за лінію (що одмежовувала згідно зі Зборівською Умовою козацьку територію) іхати, тільки хай туди слуг своїх, і то Русинів (тоб-то православних) на свої місця посилають скрізь“ — сказано було в пункті 2-ім, а пункт 3-їй долавав: „щоб усіх підданих своїх від усіх податків зовсім увільнили, самим тільки шинком і млином вдовольняючись тепер, поки посли його (тоб-то Хмельницького) з Варшави не повернуться“. ³³⁾

Про „чернь“, про Люблін і Краків“ не має вже тут, як бачимо, й згадки. Ця „права рука“ в боротьбі з панами тепер уже козаччині не потрібна. Пани вже вигнані з козацької території, козаччина вже уконститувалась на ній у свій становий сорокатисячний реестр і тепер вона хоче за всяку ціну в спокої і мирі новопридбані багацтва споживати.

Про будівництво своєї власної козацької держави вона покищо думати не хоче. Це-ж вимагало-б перш за все дальшої впертої боротьби з Річпосполитою. А тут перед нею стоїть приваблива спопука, що Річпосполита козацьку автономію визнасть і всі матеріальні здобутки революції станові козацькому забезпечить. Треба тільки ці мирні переговори закінчити і мир офіційно скріпити.

Як у справі війни з магнацькою Річпосполитою правою рукою козаччини була українська „чернь“, так у справі миру з тією Річпоспо-

літою такою-ж її правою рукою має стати українська шляхта. Коли-б козаччина будувала свою власну державу, то її українська шляхта й українське селянство були-б для неї складовими частинами цієї держави, це були-б рідні частини своєї нації, між якими мусіли-б бути встановлені, державним і національним інтересом оправдані, законні норми співжиття. Але коли козаччина тільки забезпечує в Річ Посполитій — як це в той час було — свої станові інтереси, то і селянство українське, і шляхта українська це для неї сторонні, чужі сили, які можна так чи інакше використати в усіх пересправах з Річ Посполитою, висуваючи при тім такі або інші спільні співзгучі інтереси. Таким спільним інтересом козаччини з „черни“ була боротьба з панами. Таким же спільним інтересом зі шляхтою була спільність національна — одна „руська віра“ — і боротьба за цю віру.

Отже шляхта „руська“ — ця, в тодішньому розумінні козаччини, частина польської Річ Посполитої — має допомогти козаччині одержати від цілої Річ Посполитої бажаний мир. Для цього вона має своїх послів у сім'ї, своїй політичній партії в ньому і своїх впливів при королівському дворі та, що може важніше, при дворах ріжних магнатів. Коли такий бажаний для козаччини мир удастся здобути, то в нагороду за це властителі маєтків з посеред шляхти православної зможуть самі вернутись на Україну, а її бідніща частина зможе вернутись у характері „слуг“ магнатерії чи шляхти польської, якій вступ на територію козацьку забороняється. При тім однаке вдовольнитись ця шляхта українська, як „руська“ (православна), так і польська (католицька), має тільки данинами „від підданих“ посередніми (з горілкці і млинів), безпосередніх поки-що не побираючи. Алè їй це, власне кажучи, потрібно не за для оборони „черні“, а для муру з Річ Посполитою. Бо Гетьману й Війську Запорожському тільки з великим трудом удалось списати реестр і відділити з поміж селянства сорок тисяч у привілеїованого козацтва. „Коли-б у цих реестрах більше трохи козаків окажалось, чим було поставлено під Зборовим — писав Хмельницький до Короля Яна Казіміра — то зволь В. Кор. Мил. це з ласки своєї папської покрити, бо її так у списуванню цього війска великі труднощі ми мали.“ Не дурно — як каже тодішній польський мемуаріст Освенцім — „подивляли всі в Польщі розум Гетьмана, що зумів в кілька сот тисяч побутованого хлопства, жовнірами (козаками) таке мале число вчинити, а інших sine numero в хлопи повернути“.

Дражнити тих „хлоців“ в інтересі обох бажаючих миру сторін було-б небезпечно. І — як думало козацтво — представники Річипосполитої, в тім числі й українська шляхта — мусили-б це зрозуміти.

Але що буде, коли шляхта православна „руська“ не зможе своїми впливами мати нацьку й католицьку Річипосполиту — так сильно у своїх інтересах загрожену — до миру з козаччиною склонити. Тоді, розуміється, козаччина звернеться знов до „черні“ української і, пригадавши собі про цю свою „праву руку“, її на Річипосполиту, а в першій мірі на цю православну шляхту „руську“, що до своїх маєтків вернулася, підійде. Хай винищуються взаємно „шляхта й чернь“, ці дві частини української нації, а в розумінні козаччини — ці дві частини Річипосполитої — аби тільки станові козацькі „права й вольності“, були в тій Річипосполитії забезпечені.

Використовувати во ймя „спільно єврії“ українську шляхту в характері частини польської Річипосполитої за для законного признання її закріпленя здобутків козацької революції в цій Річипосполитії, платючи за це шляхті інтересами селянства; використовувати во ймя спільної зневини до панів українське селянство за для оружної боротьби з неуступчivoю супроти козацтва Річипосполитою, платючи за це селянству головами й маєтками української шляхти; примусити „чернь“ вірити, що козацтво несе їй волю й визволення від шляхти і примусити шляхту вірити, що у владі козацькій єсть кожну хвилину бути „черні“ зупинити і в підданство шляхті її повернути — ось був той зачарований круг політичний, у якому чотири перші роки повстання мусів обернатися український автономіст і реформатор польської мати-нацько-шляхецької Річипосполитої. . .

Відносини козаччини до непокозачепої шляхти в тій першій добі повстання вілюструє нам лист самого Гетьмана й Війська Запорожського, писаний із Чигрина до шляхецького соймiku Воєводства Волинського 1 Надолиста 1650 р. Лист цей, як свого роду „експозе“ козацької політики перед форумом здебільшого ще тоді православної і найбільше національно активної шляхти волинської, подаю в цілості, в перекладі очевидця з польської мови, заховуючи точно термінопольогю („Україна“, „Русь“ і т. ин.) оригіналу і більше характерні місця підкреслюючи.

„ЯВельможні й Милостиві Панове Дигнітарі, Князі . . . й усі Панове Обивателі Воєводства Волинського, нам вельми Милостиві Панове! Хтоб не зичив, щоб скінчилася уже ця кріава домашня

війна, яку Бог послав на землю нашу за гріхи наші — так починали свого листа Гетьман і Військо Запорожське — і щоб ми всі одностайно Бога в мірі хвалили й ворогів погрявничих не тішили. Я з моого боку беру за свідка самого Господа Бога і ЯВІЙМЦ Воєводу Київського (Адама Кисіля), що я з Його Милостю щиро коло миру заходився: і поспільство в Військовом перемішане, вже від Війська було відділене і всілякі бути були вже в гамовані. Піддані до послуху вже приходили, так що земля зовсім стала заспокоюватись і вже мав кожний Пан утішатись маєтками й пожитками своїми. Отже по останнім приїзді й перебуванню у нас посла Й. Королівської Милости ЙМП. Старости Черкаського (Миколи Кисіля, брата воєводи) вже всі справи доходили до свого кінця.

„Але коли прийшла до нас звістка про похід польський, ми мусіли знов до купи збиратися і за тим нашим порушеням знов у ся Україна повстала і у деяких місцях, помимо інших суворих заборон, почалося убийства (шляхти), які чинило поспільство, а не козаки. Ми однаке зібралися, виконали тільки те, чого наш союз із Царем Й.М. кримським (Ханом) вимагав, а з ЯВП.Й.М.П. Krakovським (Миколою Потоцьким) через послів своїх знеслися в справах війська та безпеченства нашого і самі, одержавши листа від Маестрату Найяніщого Короля ЙМ. і ЯВІЙМ. П. Воєводи Київського, повернули спокійно назад. І зараз стали ми дбати та дбаємо, що б поспільство до підданства Панам повернуло, а Військо Реестрове Й. Кор. Милости щоб у своїм порядку оставалося. Тих, що підвесли руку на уряди Панів своїх, або на кого небудь, ми скрізь без ніякого милосердя мечем покарали і тепер караємо за відомом того-ж ЯВ. Комісара ЙМП. Воєводи Київського, отже знов за ласкою Божою земля заспокоїться.

„Того-б тільки треба, щоб уже більше одмов та погроз не було. Але що ці постійні похвалки не припиняються, то й ми теж мусимо бути на сторожі, не відрікаючись усякої допомоги, звідки би вона до нас не приходила. Друга ще важніща причина та, що мимо постановлених під Зборовом пунктів, — Соймом, Маестратом Найяніщого Короля ЙМ. і всею Річ Посполитою нам підверджених — віра наша грецька православна не тільки в ціlosti не заспокоєна, але ще під більшим гнетом залишається. А доки цей спір не припиниться,

доти Русь такою, як бувала споконвіку, не буде. Тому умовились ми під Зборовом, що Унія мала бути знесена й не хотіли ми до нічого приступити, аж нам зараз там же під Зборовом усі владицтва віддані не будуть, або щоби ці пункти зборівські з ласки Короля ІМ. там же зараз через Короля ІМ. Пана Нашого Милостивого і ЯВельможних Панів Сенаторів були заприєжені. ЯВП. Воєвода Київський звів нас, щоб ми були певні і контентувалися Короля ІМ. П. Н. М. привілеями та соймовим потвердженням. І ми дуфаючи йому на то ყристали. Що коли на Соймі не здійснилось, хоч і затверджені пункти наші, в тім перед пами винен ІМП. Воєвода.

„Так у ціх двох справах: віри нашої стародавньої заспокоєння й миру запевнення — до ВМ. Наших Милостивих Панів, яко найблище того вогню будучих, звертаємося. Одно вже хай із двох буде: або нам не погрожувати і мир, повагою Маестату Найясвіщого Короля ІМ. постановлений, вповні нам забезпечити таким чином, щоб усі церкви з владицтвами й добрами — так у Короні, як і у Вел. Князівстві Литовськім, так у королівських добрах, як і в шляхетських, віддані були, і ті церкви, що на костели обернені, і добра від церков одібрані щоб повернуті були і унія з них щоб була знесена, як нам у пунктах зборівських есть обіцяно; — або нам, людям простим, більше вже нас у тих пострахах не тримаючи, обявить, що ми вже Королеві ІМ. П. Н. М. і Річипосполітії не потрібні. А ми, Господу засвічими вірпість нашу і кривду нашу, при невинності нашій лишатись будемо.

„Дорога нам земля Отчизна наша, але віра природженна дорожчою мусить бути, за яку ми все охоче вмірали. А тепер вдома над нами насильство вчиняється. Ми, пе дай того Боже, нікому не хочемо нарушати його прав, власності тільки нашої руської домагаємося: з церков наших унія, якої ніколи не бувало, щоб була знесена і щоб церкви всі паші й добра церкові, котрі ще в неволі знаходяться, нам, Народові Руському православному, віддані були. А з Іх Милостей хто хоче і як хоче хай вірує, нам це байдуже, ми свого не чужого домагаємося. Папове-ж Уніяти що чужого гвалтом посіли, хай одступлять, бо Князі ї Пані чесні Руські, Прелки ВМ. Н. М. Панів, і предки наші, добрі Молодці, добилися вільностей у Королів панів наших та Річипосполитої, і віри святої грецької

боронили. горла свої накладаючи. Польська війська й руські війська запорожські (до бою) ставали, а не уніяцькі, про такі й не чуті було. Та й тепер, коли ці двоє будуть, така-ж ласка Божа буде і пострах усім ворогам пограничним.

„Пропросимо отже усильно ВМ. Н. М. Панів до останньої розлуки нас не довоють, до якої жаль і утиск приневолюють, ані нас до того не примушуйте, щоб ми деінде допомоги шукали. Того від нас сподівається і ЯВ. Комісар ЙМП. Воєвода Київський. прохаючи, щоб ми до нікого не зверталися і ми так напевно би зробили, коли-б могли дуфати, що вже вдома мир забезпечений мати можемо, і коли-б ми бачили віру нашу вповні заспокоєну. Але доки тих двох речей не буде, не приведе нас до того ніхто в світі. Тому вдаємося до ВМ. Напих Милостивих Паців, щоб ВМ. Н. М. Панове спричинились до того, аби віра наша в повні заспокоєна була і щоби певність миру вже статечне загварантоване була. Бо ми такої надії не маючи, у кожного мусимо приязні запобігати, а через те й гинуть ті краї, де ВМ. М. Панове маєтності свої маєте і де ми живемо.

„Свідчимось отже Господом Богом, що ми наше вірне підданство Королю ЙМ. додержувати готові, коли також нам наші права й вільності всему Народові Руському від Королів польських заприсягнені й Війську Запорожському за його криваві заслуги надані, — додержані будуть. Після того мир в Отчизні пожаданий, з обх сторін непорушно захований будучи, так Короля ЙМ., як і всю Річ Посполиту утішить. В чому ми не сумніваючись, надії свої покладаємо на те, що ВМ. Н. М. Панове, які Отчизну кохаете, на теперішнім своїм соймику щиро та вичливо пораливши, ІМ. Панам Послам на Сойм близько будучий в інструкцію положите і поважно накажете, щоб вони того домувалися, аби наші Посли з чимось певним зі Сойму повернули. А ми дозвавшись про таку (добру) волю і таку ласку ВМ. Н. М. Павів, на всіляку послугу Його Королівській Милості й усій Річ Посполитії готові будучи, на той час послуги наші Лицарські ласці ВМ. Н. М. Панів оддаємо. ВМ. Н. М. Панів у всім повільні й вичливі слуги — Богдан Хмельницький Гетьман з Військом И. К. М. Запорожським. А про відповідь ВМ. Н. М. Панів через того-ж посланця нашого просимо.“ ³⁴⁾

В двох отже справах жадає козаччина у шляхти допомоги й посередництва: в справі „заспокоєння руської віри“ і у справі за гарантовання в інтер'єрного миру, щоб з польського боку ніяких погроз і підозр ворожих нам'рів супроти Війська Запорожського не було. Тільки тоді настане бажаний спокій та всякі гаразди в спільній Отчизні Річипосполитії, і спільна любов до тієї Річипосполитої, як шляхти так і козаків, поруч зі спільною їх вірою має служити підставою цілій тій їхньої спільної політики.

Заохочувати волинську і взагалі „русську“ шляхту до оборони православної віри українська козаччина розуміється пе мала потреби. Вся довголітня боротьба цієї шляхти в центральнім Соймі Річипосполитої і на провінціональних сойміках воєводських — боротьба пером і словами, а часто (в збройних наїздах на своїх супротивників) і оружними ділами — дала доказ, що ця шляхта, яка ще при вірі своїх батьків залишилась, зробила все можливе, щоб цю віру батьківську спасти, оборонити і для дальших поколінь її заховати. Не будь цієї боротьби, не було-б очевидно національно-релігійних змагань і серед самої, дуже ріжноманітної по свому походженню, степової української козаччини, що власне від шляхти „русської“ цю національну боротьбу унаслідувала, перейняла і далі її вела.

Поминаючи вже такі багаті змістом і формою часи цієї боротьби перед козацьким повстанням і беручи рік 1648 та слідуючі, ми бачимо, як православна шляхта „русська“ загрожена повстанням у самім своїм фізичному існуванню, вигнана зі своїх маєтків і до тла зруйнована, продовжує однаке виконувати без упину своє традиційне завдання оборони прав своєї нації, отже, відповідно до тогочасних понять, оборони прав своєї віри в першій мірі.

На варшавськім Соймі Конвокаційнім у 1648 р., в самім розгari козацького повстання й селянських розрухів, усі посли шляхти київського воєводства поставили жадання, щоб унія була знесена і щоб тільки грецька та римська віра оставалися.³⁵⁾ З посеред шляхти волинської, крім розуміється Адама Кисіля, її давнього провідника, учня та наслідника славного колишнього голови соймової шляхецької „русської“ опозиції Лаврина Древинського, особливо завзято на цьому Соймі в обороні предківської віри виступав судя кремянецький Яворський. Коли-ж хорунжий надворний литовський Огінський на засіданню ^{16|2} Липня „почав вичисляти кривди“, які терпить віра православна, то в Соймі

знялася ціла буря. Польські посли накинулись на „руську шляхту“ за те, що вона хоче здобути собі свої права тепер, коли ім, шляхті польській, „дужно діється“, коли Хмельницький і повстанці „віру католицьку мордують і над нею знущаються“. Чи користуючи зі своїх прав шляхецьких — одповідав Огінському писарю львівський Ожга — може захочете панове й усіх хлопів та весь руський рід хлопський цими правами обдарувати? Була це розуміється ідка насмішка над патріотизмом шляхти „руської“, що власне від цих „хлопів“ найбільше постраждала. Підкресливши свою лояльність і заявивши, що проти „своєвільників“ вона готова разом зі шляхтою польською кров свою проливати і кожного шляхтича повстанця за „ворога і зрадника отчизни“ оголосити, шляхта „руська“ все-ж таки від своїх жадань національних „жадною мірою одетупити“ не хотіла.³⁶⁾

Те саме повторилося і на слідуючім Соймі Елекційнім. „На спори про релігію грецьку — пише Поляк сучасник — потрачено було багато часу. Спори ці якоді приймали острий характер. Коли один з польських послів іронічно зауважив, що „якісь руські чари нарадам нашим заважають“, то „за ці руські чари — нотує автор соймового дневника — панове Огінські (Олександер, воєвода мінський і Богдан, хорунжий надворний літовський) образившись, почали промову того посла криками заглушати.“³⁷⁾ За „пошанування прав віри грецької, за згодою Послів та Колегів своїх волинських всіх“ — виступив „Філон Еловицький, дідич на Ланівцях, войський володимирський“. Так само в оборону „прав релігії стародавньої грецької“ станув тоді-ж Адам Кисіль, і випе згадані обидва Огінські, і Богдан Стеткевич, канцеляріян новогродський, і кн. Санґушко і багато інших.³⁸⁾

Знов у слідуючім році 1650-ім, шляхта київська вібрана в Житомирі на соймiku воєводськім, вставляє своїм послам на Сойм в інструкцію жадання, щоб усі костели на Україні були обернені в церкви, „бо й так пусткою стоять“. ³⁹⁾ І коли Адам Кисіль, воєвода київський писав до Гетьмана Хмельницького, що „один будучи в Короні Польській з Народу Руського сенатором, несу на своїх плечах оборону св. Церкви і стародавньої віри нашої, доніс її до сивого волосся і донесу, даетъ Бог, і до смерти“⁴⁰⁾ — то це була істинна правда. Кисіль же був найвидатнішим прелестником і провідником тієї пепокованої „православної шляхти руської“, що тісніше від своїх поковачених братів тра-

дицією, культурою, привязаностю до своїх маєтків, політичним консерватизмом урешті зі своїм класом звязана, до степового козацтва пристати і в степових „добріх молодців“ перевернувшись не могла. При Гетьмані Війська Запорожського в Україні вона змогла знайти собі місце пізніше, коли той Гетьман став не тільки провідником козацьким, а і „самодержцем русським“, коли став він, як казав Митрополит Коссів — „Землі нашої Болодарем і Начальником“...

А поки-що вся національна боротба непокозаченої шляхти „руської“, ведена за віру батьківську, пропадала марно. Бо її участь у національній боротьбі тільки тоді могла би дати позитивні наслідки, збільшивши загальну силу й загальну відпорність українського національного організму, коли-б уся україпська національна боротьба велась єдиним національним фронтом спільно зі спільним ворогом — от хоча-б так, як єдиним фронтом поборювали всі тодішні Поляки козацьку, шляхецьку, селянську й усюку іншу Україну. Такий єдиний національно творчий фронт, в умовах тодішньої денационалізації і розпорощення українського громадянства, могла дати тільки боротьба за свою спільну всім державність, за повне, обов'язуюче всіх, оділеня від Польщі і за будування на землях українських, на місті старої й непотрібної вже державної організації польської, нової, обнімаючої всіх мешканців цих земель, державної організації української. Але такої боротьби тоді ще не було. А раз заховувалась на українських землях державна організація польська, то боротьба за спільну віру в рамках Річипосполитої не могла національно обеднати шляхту й козаччину. Вона не могла засипати того соціального провалля, що між цими двома політично активнimi верствами української нації власне в державній системі й укладі Річипосполитої витворилося. І тому, не даючи шляхті опори й піддережки в масах народніх козацьких, шляхту цю до занепаду й певного занину вела.

В очах правителів польської держави боротьба за віру православну робила шляхту „руську“ спільницею „бунтівників“ козацьких. Вона вся стає для польської Річипосполитої політично підоарілою й непевною. „Зависока це воістину для хлопів теольгія — пише в своїм листі до Сойму кн. Домінік Заславський, розглядаючи жадання козацькі звороту православних церков. — Плебс видумати такого не могла. Бо всяка юрба, подібно як море, сама по собі нерухома. По скільки буря або тиша на морі панують, по стільки воно бушує або спокійним буває.

Причина й початок завжди лежить в ініціаторах.⁴¹⁾ І проти тих „проводників зрадників“, що „вірвість Річищеполітії зломили“, закликує спольщений погомок українських князів усю соймуючу шляхту польську.⁴²⁾ Розуміється тими ініціаторами та провідниками мусіла бути — в розумінню Поляків — шляхта „руська“. „Панове Русь причиною й поводом цієї війни“ — пише сучасник Поляк, передаючи загальну опінію. А про „порозуміння з Панами“ спеціально доцільно донитувано на „конфесатах“ підмінних і тортурованих козаків.⁴³⁾

Що частина шляхецького „посполитого рушена“ під час битви під Берестечком запізналася, „в тому обвинувачують — пише польський учасник цієї битви — каштеляна київського Бжозовського, Русина, котрий збив їх з толку, про нашу програму запевняючи. Але в тім ошукався“ — додає злобно цей кореспондент.⁴⁴⁾ Найбільше таких обвинувачень сипалось на голову провідника непокозаченої шляхти „руської“, на воєводу брацлавського потім київського Адама Кисіля.

Коли там же, під Берестечком, польські політики й полководці ратили над тим, чи дарувати покованим козакам амністію, то одна гадка між ними була, щоб „всю старшину і знаних бунтівників під меч пустити, а решту ласкою обдарувати“; а інші знов радили „имя козацьке вигубити...“. Давши їм тільки слово, потім гармати і рушниці відобрести, всіх по полках роздати, в пень викосити і віру православну знести, а через це — додає самовидець і описувач тих подій Освенцим — від цієї наради Адам Кисіль зручно був усунений.⁴⁵⁾ Князь Ярема Вишневецький обвинувачував Кисіля в підкупі, а його сторонники воєводу київського, коли він уперше прийшов на засідання Сойму елекційного, шаблями зарубати хотіли, „ледве його біскути собою васлонили“.⁴⁶⁾ І описуючи цей Сойм, посол московський Кунаков доносив Цареві, що „багато панів і шляхти Адама Кисіля зовуть зрадником“.⁴⁷⁾

Польський уряд не хотів самому Кисілю доручити вести переговори з козаками, „не вірючи йому, бо він одної з ними вірні“. Але коли показалось, що ніким не можна воєводу замінити, то оповідали в Польщі, що „з тими переговорами Кисіль дуже підоэрілій“. Архієпископ латинський львівський писав, що „Кисіль виправдує алі діла козацькі і в той спосіб умови з ними заключає, а нас, яко Русин, обвинувачує“. Знов ксьондза Щеклінський, домініканець, запевняв, що „Хмельницький бажав переговорів, але Кисіль умисне іх проволікав“.⁴⁸⁾

Шляхта польська вимагала від Кисіля, щоб він „назвав зрадника наших таємних нарад, який Хмельницькому доносить про все, що задумує Річ Посполита“. І більшість з них була певна, що то власне Кисіль той зрадник. Наприклад Шорнель адміністратор замойський був переконаний, що „Хмельницький має по своїм боці пана Воєводу Київського і в тім не треба сумніватись“. ⁴⁸⁾ В ріжких тогоджих „пасквіях“ і численних сатиричних віршах Кисіль усе фігурує як „слава козаків і радість православних“.

Не міг чорт унії із схизматиком стравити,

Мусів Кисіль посолити і Хмелем приправити — такі були найбільш невинні літературні жарти. Бо в таборі й на зібраниях шляхта польська, як наприклад під Білою Церквою в 1651 р., воєводу київського не йначе, як „ск сином і обманцем“ називала . . . ⁴⁹⁾

Щирі бажання шляхти „руської“ помирити Річ Посполиту з козаками, тоб-то виконати те завдання, якого від неї Гетьман і Військо Запорожське домагалися, викликували супроти неї серед шляхти польської ще більші підохріння, чим її оборона віри православної. „Моя душа нещастлива, а ще більше розум — писав Кисіль до Примаса Річ Посполитої — все те, до чого прийшло, предвиділи й передчули. Я - ж бачив козаків, більше чим прості хлопи поневоленіх . . .“ ⁵⁰⁾ І оце розуміння дійсності та й оті нитки симпатії й родства, що взяли статочну консервативну непокозачену шляхту з її покозаченими одновірними родичами, провідниками повстання (наприклад у найближчому оточенню Кисіля — в характері його, по теперішньому кажучи, адютантів — знаходяться тоді: Марко Здуневський, швагер Гетьмана Хмельницького, і Костянтин Виговський, рідний брат Івана, писаря генерального) — робили ту шляхту в очах цілої Польщі чужою й непевною. Ми бачимо „панів і шляхту благочестивих“: старого невтомного Кисіля, його брата Миколу, кн. Захара Четвертинського, Федора Михайла Обуховича, Прокопа Верещаку, Юрія Ярмоловича, о. Петронія Ласка, Соєницького, Зацвіліховського, Чорного і багато інших — скрізь, як послів Річ Посполитої до козаків, як комісарів, як примирителів і міліяторів. „Я вже майже зівялій, весь умучений і на здоровлі окалчений, цілі три роки ганяю і тепер, від сойму почавши, досі постійно вношуся в Королем Й.М., щоб кров християнська не лилася, щоб послідня частина народу нашого козацького не згинула“ — так писав Кисіль до Гетьмана на склоні своєї діяль-

ності в Марті 1651 р.⁵¹⁾) Але все це було надаремне. „Руській“ шляхті не вірила ні одна ін друга сторона. „Мені і од Руси буває лихо і од Ляхів“ — такий одинокий висновок міг зробити з цілої своєї миротворчої праці не тільки Кисіль, а й уся непокоючена шляхта українська, що за ним стояла і його політику піддержувала.

В цім миротворстві бачуть правителі Річипосполитої у шляхти „руської“ якийсь підохрілій особистий інтерес. Один з польських дипломатів, Войцех Мясковський, підкоморій львівський, доносить, що Кисілю пропонували повстанці „Князівство Руське“, або „Державу Подільську“.⁵²⁾ Другий пише, що між українським „хлопством“ такий гомін іде, що Кисіль має Королем бути і не буде добре — додає він — поки того Кисіля на палю не посадять“. ⁵³⁾ Князь Вишневецький публічно на Соймі обвинувачував Кисіля в тім, що „козаки по талеру з коня складалися і 8 тисяч Татарів до себе залучили та Кисіля на королівство вести мають“. ⁵⁴⁾ І так без кінця.

Здавалося-б, що такі напруженні й ворожі відносини між шляхтою польського та шляхтою „руською“ повинні були примусити непокоюченою частину шляхти „руської“ пійти слідами своїх покозачених братів, і, порвавши свої звязки з Річпосполитою, пристати до одновірної козацької України. Але жертва й героїам — все можливі для більше енергійних, більше чутких одиниць і навіть груп — неможливі для цілого економічно скристалізованого і політично та культурно спасного класу тоді⁵⁵⁾, коли для боротьби того класу за певну ідею, яка власне жертв і героїзму вимагає, нема реального ґрунту. Таким реальним ґрунтом, на якому міг-би в жертвеній оружній боротьбі за національне визволення обеднатись з козаччиною весь шляхецький український клас, було-б забезпечення існування того класу, хоч і в нових, хоч і в змінених, але в державних, тоб-то новою козацькою державною організацією загварантованих, формах. Це розумів дуже добре Великий Гетьман, намовляючи в початку 1649 року прибувшого до нього в характері посла Річипосполитої Адама Кисіля і його дружину, Анастазію-Христину зі старинного волинського роду Богушевичів, що в чоловіком цю тяжку подоріж відбувала, „щоб вони Ляхів виріклися і з козаками залишилися, бо Ляцька держава згине а Русь буде панувати того-ж року, незабаром“. Але одночасно Гетьман мав надію, що з комісії й миру з Річипосполитою ничего не вийде, бо „хто зна — казав він — чи мо-

лодці в двадцять або й тридцять тисяч війська реестрового не стануть і чи осібною Державою (*udzielnym Państwem*) не захочути вони лише задоволитися⁵⁵⁾. І в тім последнім Богдан Хмельницький помилувся

Коли Кисіль з іншими комісарами тоді-ж таки верталися з Чигрина до Варшави, то в Звяглі жінка кушніра Тиші, який під час повстання став охочекомонним полковником звягельським, приймала їх „за столом покритим сріблом“ (на рабленням по панських дворах під час повстання) і за обідом „лаяла Хмельницького за те, що він не так виставно живе тепер, коли Бог всього дав многого“⁵⁶⁾. Це дрібна, але характерна рисочка. Ідеї, особиста посвята (всі знані нам држерела підкresлюють надзвичайну скромність і навіть убогість в персональнім життю Хмельницького), мрії Гетьмана про „княївство по Львів. Холм і Галич“ — були для маси козацької ще незрозумілі. Її політична ідеологія поки-що дальнє боротьби з панами не сягала. І тепер економічно наситившись в домашній внутрішній війні, побивши її пограбувавши ціх панів при допомозі своєї „правої руки — черні“ — вона одного тільки бажає: щоб пани назад не повернулися. Але їй здається, що ці пани вже обезсилені, а сусіди з другою боку Татари, яким теж велика пайка паграбовалої здобичі дісталась, її не докучають. Отже пішо не пхає цю масу козацьку до дальшій боротьби за поширення або за оборону своєї національної території. Між тим в дану історичну добу не домашня війна за внутрішні багатства, а тільки така боротьба за національну територію, за поширення чи оборону землі, примушує нації європейські до тяжкої державно-організаційної творчості. Маса козацька втішається „золотом, сріблом, китайками“, яких стільки дала їй хоча-б одна пілявецька побіда, втішається вона вільними вже від магнацьких поборів своїми „уходами“, своїм козацьким, вже всякими старостами й намістниками не придушенім, добичницьким і скотарським (отже ще в великій мірі не рільничим, не хліборобським) промислом. Землі магнацької вона ще поміж собою не поділила і за собою не закріпила. За для оборони землі будувати „осібну державу“ — як того від неї сподівається Гетьман — і жертвувати за для цієї будови своїми матеріальними придбаннями й інтересами вона поки-що не бачить ніякої потреби

Ярема Концевич, один із емісарів Хмельницького, що були послані з козацької України в північно-західні „руські землі“ залучати

їк до повстання, підманий у Липні 1648 р. коло Галича польською владою і вятій на „конфесату“, оповідав: що козакам „пан Кисель дав 50 гаківниць і пороху багато до міста Броварів“, що Афанасій (в міру Олександр князь з Козелська Пузина) владика Луцький прислав Кривоносові 70 гаківниць, пороху 8 півбочок, олова піддостатком“ — що „владика львівський (значний шляхтич Арсеній Желиборський) З бочки пороху і кулі козакам дав“. Знов козаки з полку Кривоноса, взяті в полон під Прилуками, казали на допиті, що „ченці від п. Кисіля бували в посольстві у Хмельницького кілька разів...“⁵⁷) і т. д.

Все це розуміється свідоцтва посередні. І трудно знайти позитивні історичні данні, „документи“ того, що мусіло відбуватись у найбільшій тайні. Найти такі документальні сліди порозуміння православної шляхти „руської“ з козаччиною в справі підняття її організації повстання „за віру руську“ буде мабуть неможливо. Але все однак проявляє за тим, що в усіх тих поголосках, які про таке порозуміння ходили, єсть велика доля історичної правди.

Перш за все тісне порозуміння в справах, що торкалися „руської віри“, бувало між шляхтою та козацтвом і давніше. Про це я говорив ширше в іншому місці, тут для ілюстрації згадаю хоча би „протест“ в 1610 р. козака Григорія Середи з товаришами, в якому Військо Запорожське заявляє, що воно „при стародавній вірі православний стойть так само як і князі, панове, діг'птарі, лицарство і шляхта ріжніх земель і воеводства київського.“ До заснованого шляхтою, духовенством і міщанством православного брацтва київського вписується, як відомо, в 1616 р. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний зо всім Військом Запорожським. І „за совітом“ того-ж Гетьмана і „многих благочестивих панів шляхецького роду“ була нелегальним революційним шляхом відновлена в 1620 р. духовна гіерархія православна. На сеймах 1620, 16-3 і 1632 років шляхта „руська“ її козаччина виступають одночасно і в порозумінню між собою з петиціями її меморіалами в обороні віри національної. А під час козацького повстання 1638 р. Остряниця її інші провідники козацькі „попів і ченців на Поділля, Покуття й Волинь послали, щоб вони за війною агітували, котрі теж з посольством і до шляхти віри грецької приходили“. Не помилявся супроти того князь Юрій Збаражський, коли він ще в 1625 р. писав, що по всій київській землі її на Білій Русі „міста королівські

й доми шляхецькі, одні явно, другі скрито козакам сприяють і їх за визволителів у своїм попевленю вважають...⁵⁸⁾

Для такого порозуміння між шляхтою й козаччиною в 1647—8 були ще й інші причини. В той час шляхта бачила вже виразно повну безнадійність легальної парламентарної боротьби за свою націю й повну безвихідності свого становища, як представників і членів цієї нації. Вже на соймі 1632 р. той самий Адам Кисіль на чолі „всіх „руських послів“, національні жадання яких не були розуміться завдовольнені, грозив шляхті польській сецесією з сойму і „множеством шляхти руської від Сяну до Дніпра і Дністра“. „Коли ми вийдемо побачимо скільки вас останеться!“ — казав він, покидаючи зі своїми однодумцями зали васідань.⁵⁹⁾ „На соймиках їх забезпечають, а на соймах їх на сміх підіймають. На соймиках обіцяють, а на соймах лають. На соймиках їх братію зовуть, а на соймах відступниками“ — так характеризував у 1613 р. політику Річипосполитої супроти шляхти „руської“ її земляк — сам католик, але щирій патріот „землі руської“ — Ян Щасний Гербурт. Не диво отже, що в 10 літ пізніше в 1623 р., подаючи свою „Суплікацію“ до Сенату Річипосполитої, вся шляхта „руська“ в незвичайно енергійних словах протестує проти тих кривд, проти того „страшного поневоленя“, які терпить в Річипосполитії „Русь православна“. „Воля Народові Руському — каже вона, покликуючись на привілей інкорпорації Руси до Корони Польської — належиться двояка: тому Народові Руському, котрий єсть релігії римської, послушенства західного і Народові Руському, котрий єсть релігії грецької, послушенства східного. Русь римської віри при своїй волі остає, нам, Руси віри грецької, воля видерта.“ I перестерігає вона Річипосполиту перед „закущеням удил в кріавій внутрішній боротьбі“, бо тоді не буде „гіршого насильника, чим домашній“. А на передодні повстання, в р. 1646 вібрана на соймiku воєводським шляхта волинська заявляє, що віра їхня „в такім поневоленю в державі християнській, в Річипосполитії вільній і свободній, знаходиться, якого навіть греки в неволі бісурменській не вазнають“ і назавує вона своїм послам, „честю, присягою й сумлінням їх обовязуючи“, щоб вони до ніяких справ державних не приступали, поки ця „тяжка кривда не буде заспокоена“.⁶⁰⁾

Розуміється в такім становищі і при такім настрою шляхта православна про майбутнє повстання козацьке мусіла знати, його в певній

мірі бажали у тім напрямі, щоб воно стало повстанням за віру і за націю, його підготувати. Нагадаймо ще, що напруження національної боротьби в літі 1647 р., отже перед самим вибухом повстання, було на стільки сильне, що канцлер коронний Оссолінський уважав необхідним самому виїхати в Україну на переговори „з Митрополитом Київським, Адамом Кисілем, Максиміліяном Бжозовським і іншою видною шляхтою руських країв, яко начільними релігії грецької головами“.⁶¹⁾ В слідуючім 1648 році цей же самий Митрополит Київський, сам шляхтич значний по походженню, приймає Богдана Хмельницького, як визволителя і спасителя національного. Думати, що робив він це без відома й згоди „шляхти руської — голов начільних релігії грецької“ — очевидно неможливо.

Патронами Київської Академії, пастановленими заповітом Митрополита Петра Могили в Грудні 1646 р. на те, щоб „це одиноче забороло православної церкви Руської іхнім старанням для помноження хвали Божої і науки діток православно-руських держалося“ — були знані вже нам Адам Кисіль, тоді каштелян кіївський, Олександер Огінський воєвода мінський, Богдан Огінський хорунжий надв. литовський, Богдан Стеткевич кашелян новогродський, Федор Проскура Сущанський писарь брацлавський, князь Степан Четвертинський, подкоморій брацлавський, князь Григорій Четвертинський подкоморій луцький, князь Захарій Четвертинський підсудок луцький, кн. Микола Четвертинський і „инші пани православні“.⁶²⁾ Чи можливо, щоб без відома цих панів православних і своїх патронів Академія Київська вітала в 1648 р. Гетьмана Хмельницького в Київі „орациями і акклімаціями“, в яких величала його „Мойсеем, оборонцем, визволителем і освободителем народу з неволі ляцької, в знак того Богданом: од Бога даним — названого“. Чи можливо, щоб без згоди шляхти, тою шляхтою власне й духовенством до Київа спроваджений Патріарх Єрусалимський Паїсій надав Гетьману титул „Князя Руси“ і під час урочистої проповіди до Костянтина Великого його прізвівав. Чи можливо врешті, щоб не було порозуміння, скажім, між вищезгаданим владицю луцьким Афанасієм Пузиною, його братом кн. Юрієм Пузиною (цей останній, уміраючи в тім же 1648 році, дітей своїх „просить і строго напоминає, аби вони при вірі святій, в якій вони породились, міцно й непорушно стояли, не даючи звести себе помпі світа цього“) і загалом усю благочестивою шляхтою волинською, а правою рукою

Гетьмана, писарем генеральним Іваном Виговським, коли згадати, що воні всі, тоді як Виговський був ще намісником староства луцького, зустрічалися в брацтві луцькім, до якого всі вони разом належали і де спільно найважніші справи національні обговорювали й рішали...⁸³⁾

Шляхта „руська“ без сумніву в підготовці і в замислі повстання — як повстання національного — участь взяла. Але цей землевласницький, політично вироблений, культурний і посідаючий державні традиції, а через те одинокий тоді до державної творчості здатний український клас був чисельно, за слабий, щоб повстання опалувати, щоб йому від самого початку не тільки національний, а в дальшій консеквенції й державно-сепаратистичний характер надати. Зустрівшись у самім початку повстання з переможними класовими тенденціями степової, хоч і православної, але ще не землевласницької, ще не хліборобської козаччини, — близька до неї вірою, але біже межно далека противенством двох різних економічних і політичних укладів: осілого, хліборобського, землевласницького і півкового, добичницького, общинного (спільні уходи, пасовиська і т. ін.), — загрожена сліпою селянською революцією, яку козацтво за для своїх класових цілей підняло і яка однаково проги всеї шляхти, як „руської“ так і польської, зверталася, — бачучи, одним словом, свою смерть там, де вона сподівалася знайти нове життя, — шляхта українська, як клас, а не як ряд одиниць, мусила шукати оборони там, де їй не загрожувало повне знищення. І цю оборону для себе шляхта українська примушена була шукати в Річипосполитії польській — там куди той самий процес боротьби сходу із заходом — цивілізації кочовників із цивілізацією осілих хліборобів — ведений не в українських державних формах, загнав уже було давніше її предків. Слабість наших найбільше національно свідомих, наших найбільше культурних, в європейському розумінню того слова, верхів, слабість нашої державно-творчої аристократії, стала в цій першій добі повстання, як не раз перед тим і як ще частіше потім, причиною нашої національної катастрофи.

Коли провідники нації заслабі на те, щоб повести за собою масу, то вони мусять самі йти за масою. Коли верхи не можуть піднести до свого рівня низів, то вони мусять самі опуститись до рівня цих низів, або відірватись від нації. Спекуляція на політичній темоті народній, це одинокий політичний шлях для кожної слабої аристо-

крагії. І в данім разі не зможе слаба шляхецька верства боротись за сепаратизм від Річипосполитої і за свою „осібну державу“ тоді, коли маса козацька того сепаратизму і тієї держави не хоче. ЙЇ остается пристосувати себе до політики мас; урвати що можна для себе од цієї сліпої, темної привязанності козацтва до польського Короля, так, як її так само слабі потомки в сто літ пізніше будуть уривати що можна від токого-ж темного й сліпого стремління селянських мас „під високу руку православного восточного Царя“...

Вертаючи знов до нашої внутрішньої політики в першій добі повстання Гетьмана Хмельницького, бачимо, що на тому економічному й національно-політичному тлі, яке я вище зарисував, представляється вона так:

Козаччина не буде власної держави; вона ще не бачить потреби організувати для оборони власної землі в окремий державний організм усю свою націю: вона має надію забезпечити свої класові інтереси і закріпити за собою матеріальні здобутки революції в державі польській. І Шляхта українська — безсила надати козацькій політиці інший напрям — на Річипосполиту так само покладає всі свої надії. Опинившись між молотом і ковадлом: між національно її ворожою одновірною українською козаччиною — і бачучи перед собою дальшу політичну залежність від польської держави, шляхта українська спільнотю віри з козаками і спільнотю політичних тенденцій з Річипосполитою мусить рятувати своє існування. Чим більше лояльна супроти Річипосполитої козаччина, тим ще більше лояльною супроти Річипосполитої стає шляхта. Вона всіма силами намагається зmitи із себе підозріння в політичній спілці з одновірними „своєвільниками“, які кидає на неї Річипосполита. Чим більше, в міру зросту недержавного, класового козацького повстання, „руською“ й православною заявляє вона себе національно, тим більше польською стає вона політично; чим більше завзято боронить вона словами й ділами „віру руську стародавню“, тим більше запопадливо береться вона заступати одночасно державні інтереси польської Річипосполитої.

Але-ж для цієї Річипосполитої зовсім байдужі інтереси її будучість шляхти „схизматицької“; вона боїться тільки українського сепаратизму й утрати багатьох українських провінцій. Що більше — вона в тому сепаратизмі і шляхту „руську“ підохріває. Отже в найголос-

ніщім, у найзавзятішім поборюванню як раз того майбутнього, а поки що (коли говорити про тенденції мас українських) зовсім міфічного українського сепаратизму — мусить шляхта „руська“ маніфестувати свою польську політичну лояльність. „Хоч я й однаковою з козаками вірою благочестивою горжусь, але бажаю, щоби всіх бунтівників проти Річипосполитої на палю посажено“ — заявляє не раз і на всі лади Адам Кисіль . . .

Тільки лякаючи Польщу примарами неістнуючого поки-що козацького сепаратизму, тільки виступаючи в ролі оборонців єдності й неподільності Річипосполитої, зможе шляхта „руська“ добитись обороної своїх інтересів від тієї Річипосполитої, а одночасно виторгувати від неї уступки в справах національних, здобути де-які права для „руської“ віри і тим ослабити соціально-революційний розмах козаччини. Коли всі забрані церкви і владицтва не будуть повернені православним — пише Кісіль до сойму 1650 р. — коли Умова Зборівська не буде заприсяжена, коли війська польські не перестануть дратувати козаків і коли в результаті того всього „вигнані обивателі Річипосполитої (тоб-то шляхта українська) не зможуть вернутись у свої батьківські гнізда“ — то краще зразу поступитись Хмельницькому, який заключив союз із Туреччиною та Татарами і „перенести граници від Очакова до Случі“, що буде кінцем для польської держави. Отже треба боронити єдність державну, покинувши „всяке недовір'я одних до других“ — тоб-то шляхти польської до шляхти української, — бо „Русь це не (маленькі) Інфлянти і без нас (шляхти руської) ані отчизна отчизною, ані цілість Річипосполитої задержана бути не може“ . . .⁴⁴

І в тім власне була найбільша трагедія цієї недержавної, автономістичної доби повстання, що український клас шляхецький, в якому найбільше державні традиції українські задержались (мій предок — писав наприклад Кісіль до Примаса Річипосполитої — якому була доручена оборона Київа, не здав його польському королеві Болеславові, а поліг у воріт, обороняючи город), клас який найбільше був у сепаратизмі державнім заінтересований і без якого держава українська не могла бути збудована — закріпляється при польській Річипосполитії і чим раз більше польонізується, примушений до того ворожим йому, класовим і недержавним характером українського козацького повстання. Боротьба двох українських класів, ведена в рамках націо-

нально чужої їм держави і без тенденцій утворити власну державу, мусіла скінчитись для них обох політичним крахом. Коли козаки хотять винищити українську шляхту при допомозі польського Короля, якого завдали на їх думку було-б ту ю „шляхту стинати“, а шляхта хоче при допомозі того-ж Короля ѹ Річипосполитої обезсилити українських козаків, то результатом такої української національної політики мусіло бути торжество польського Короля ѹ Річипосполитої. Гетьман козацький, Хмельницький, під Зборовим — на колінах перед фактично розбитим і поконаним українськими повстанцями Королем Яном Казіміром — складаючий їому присягу вірності, і рядом з ним провідник шляхти української воєвода київський Адам Кисіль, що Гетьману козацькому роту цієї присяги читає — це одна з найбільше трагічних картин у нашій і так повній трагедії історії, один із численних пам'ятників нашої внутрішньої руйнищкої боротьби, веденої „без пуття, без чести і поваги“ в путах добровільного рабства у чужої, ворожої держави.

Але Король польський не був у стані виконати на Україні ролю такого миротворця, яку пізніше по смерті Богдана Хмельницького виконав був Царь московський. І шляхту і козаків під свою зверхню державну владу однаково приборкати він оказался не в силі. Тому державний лад і порядок, а з ним і класовий мир, який Польща на Україні заводила, був нетривалий і кінчився неодмінно новою внутрішньою різаниною ѹ новим взаємним самовинищуванням української нації.

Наприклад по Зборівській Умові ѹ мірі з Річипосполитою, Гетьман офіційльно приймає депутатію від православної української шляхти з Миколою Кисілем на чолі. Він дозволяє цій шляхті вернутись до своїх маєтків під умовою, щоб вона „лагідно з хлопами поступала“ наказує видати їй охоронні універсалі, дає їй оружну оборону козацьку і тих селян чи козаків, що проти повороту шляхти повстають, суворими екзекуціями тероризує.⁶⁵⁾ Спочатку він, ідучи по лінії бажань „руської“ шляхти, надає тій політиці національний характер: за лінію козацьку на Україні мають право вертати тільки „Русини“ і цементом, який обєднає ріжні класи українські в польській державі, має стати спільна, національна віра православна.⁶⁶⁾ Але-ж класовий мир і порядок державний заводить на Україні не сама нація українська, а Річипосполита польська. Вона-ж наділяти особливими привileями шляхту „руську“ і обеднувати в одно тіло націю українську не має найменшої охоти.

За шляхтою „руською“ появляється очевидно на Україні і шляхта польська. Гетьман, не бажаючи розривати миру з Річчю-політою, мусить видати наприклад такий ушіверсал до полку білоцерківського, щоб „ніякої кривди як руській шляхті так і Ляхам, котрі під час тєї першій у краях наших знаходяться, не чинити“. Мало того. За шляхтою польською появляються й польські магнати. Сам князь Ярема Вишневецький, найбільший ворог України, присилася тепер до Богдана Хмельницького своїх послів. В перших часах він звертається до Гетьмана „приязно і в атенцію“ і, прохаючи повернути йому його „городи“, обіцяє послати в ті городи „урядників християн, а не Лахів“. Але згодом, в міру заспокоєння України і зміцнення державної влади Річчю-політою, претенсії польські ростуть. „Октября 13 дня (1650 р.) — доносять свому урядові московські агенти — у Гетьмана въ Чигиринѣ бывши Ляхи: панъ Шподъ съ товариши, слуги князя Вишневецкого, да староста Лубенской панъ Нагорецкой да Бедлинской (призвища всі звичаємою московським перекручені), да ипогіе Поляки слуги Потоцкого, и Адама Киселя и Конецпольского, да Бориско Грязной. А всѣ бывуть челом Гетьману о листахъ, чтобы имъ далъ листы, чтобы ихъ въ городахъ и въ селѣхъ слушали мужики. И Гетьманъ имъ велѣлъ дать листы: опричь казаковъ велѣлъ мужикамъ слушать.“ Не хоче признавати якихось особливих прав на Україні для шляхти православної й відомий магнат Микола Потоцький. „Способом п. воеводи київського (Киселя) для одібрания своїх інтрат (доходів) поступити я надумав — пише він у тім самім часі до Гетьмана. — Він мав козаків від В. М. Пана йому присланих, при котрих в свіх маєтках інтрати збирав, отже прошу В. М. Пана, аби съ В. М. Пан і моїм урядникам, котрих я післав до Ніжина для вілібрація інтрат, прислав козаків, наказавши їм, щоб вони мені в тій послузі були прихильні . . .“⁶⁷⁾

І все це робиться очевидно під знаком польської держави. Як польський комісар, сидить тепер у Київі Адам Кисель; як на польську шляхту, дивиться на найбільше православних і найбільше національно свідомих українських панів уся „чернь“ українська — „чернь“, що Гетьмана й козаччину тепер проклинає, бо її ошукано, бо проти панів піднявши, назад її під владу ціх панів, під владу польську віддано . . .

Але головне завдання Річчю-політої: встановлення на Україні прав релігії католицької (тоб-то реставрація панування польського) і

підданство з користю для панів, скоро — кажучи словами Кисіля — не могло бути виконане.⁶⁸⁾ Два зовсім відмінні й ворожі собі уклади — польсько-магнацький і українсько-козацький — на одній території поруч себе існувати не могли. „Поляк і спокій не можуть у купі перебувати на Русі“ — як пізніше сформулював ці відносини Хмельницький. І знов неминуче вибухає конфлікт, знов на Україну йдуть польські війська, знов козаки звертаються за допомогою до своєї правої руки — „чорні“, знов починається війна й повстання і знов жертвою падає в першу чергу шляхта „руська“. „Черпі“ дозволяється знову розправа з панами — те саме, за що пару місяців раніше її голови козаки рубали. І таке „хитання“ повторюється мало не що року на протязі перших кількох літ повстання. Політична деморалізація українських нардніх мас і також деморалізація української шляхти: ослаблення і тут і там довіря до провідників нації — козаків; змарнування великої частини фізичної революційної енергії мас і знищення великої частини духової інтелектуальної енергії нації, захованої в українській шляхті — ось були результати нашої національної політики в першій, автономістичній добі козацького повстання.

Не диво отже, що після Руїни, яка ці помилки першої доби гетьманування Хмельницького повторила, Волинь, кажучи словами відомого історика Яблоновського, стала „польською і католицькою.“ Польським і католицьким у своїй шляхецькій верстві стало це гніздо „руських“ панів, опора її надія всеї України православної і осередок, від часів татарського лихоліття, всіх наших культурних, національних і державних традицій. Але це сталося вже по Хмельницьким. Бо великий Гетьман зумів перші помилки козацької політики направити, процес внутрішньої руїни своєю міцвою рукою зупинити, і в другій половині свого панування показати, в який спосіб могла була сформуватись, скріпитись і вільною стати велика Українська Нація.

Розділ VI.

Основні зміни у внутрішній структурі Війська Запорожського під впливом революції. — Европеїзація козаччини, як головна причина перемоги українського державного сепаратизму і як підстава українського державного будівництва. — Взаємовідносини між козацькою державностю і українською непокозаченою шляхтою. — Форма правління в Українській Державі за Гетьмана Богдана Хмельницького. — Переміна внутрішньої політики гетьманської під впливом державного унезалежнення України по Переяславській Умові. — Не в боротьбі Москви з Польщею на українській території, а в сполученню східних і західних цивілізacyjних впливів у незалежній Українській Державі формується Українська Нація. — Видатніці представники нової української аристократії.

Козацька революція в межах польської Річі Посполітої скінчилася з хвилиною, коли Військо Запорожське, покинувши безнадійну боротьбу за свої права в Річі Посполітій, ступило на прямий шлях повного відділення від Польщі. Скінчилось разом із тим хитання козацької політики в залежності від внутрішньої політики польської і нищення української нації в ціх постійних хитаннях. Від тієї хвилини внутрішня політика правлячої козацької верстви відносно інших класів української нації приймає національно-державний, а не козацько-класовий характер. Досі вона кермувалася неясними плянами зреформувати Річ Посполіту відповідно до козацької ідеології, жертвуючи за для цього інтересами інших класів — то інтересами української шляхти, то українського селянства, — тепер вона ставить перед собою виразні завдання будови української козацької держави, обедннюючі всі українські класи.

Під впливом яких причин відбувся цей перелом в козацькій політиці? Які зміни у внутрішній структурі Війська Запорожського запевнили в кінді перемогу державному сепаратизму супроти Польщі? Такий сепаратизм серед мас козацьких в початку повстання не мав, здавалося, ніякого ґрунту.

Без розвязання цих питань не можна зрозуміти не тільки цілої нашої дальшої історії, але навіть і нашої сучасності. Процес народження українського державного сепаратизму за часів Гетьмана Хмель-

ницького я думав було представити в кількох розділах моєї „Історії України“. Тут обмежений місцем і іншою темою, постараюсь відзначити тільки головні моменти того процесу, аналізуючи їх в загальних основних рисах.

Матеріяльний звіст, політичне скріплення і в кінці політична перемога осілої військово-хліборобської верстви в козацькій Україні — ось де була перша причина перемоги українського державного сепаратизму супроти Польщі. Ця перемога означала перемогу політики цієї верстви, це був знак, що в козацькій Україні творча, будуюча сила плуга одержала верх над руїнницькою стихією нерозораного степу. З довгою боротьбою був сполучений цей внутрішній процес і йшов він у парі з глибокими перемінами, як економічного так і політичного характеру, що відбувались на Україні в перших роках повстання.

„Військо Запорожське“ — в другій добі повстання — це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва зі скрипцем під нею зовсім іншим ніж перед повстанням і в початку повстання змістом. Цей клас, що зветься тепер Військом Запорожським, не має вже нічого спільногого з дійсним Запоріжжям, із Січю, з нерозораним степом і з полукочовим укладом ловецько-уходницького і військово-добичницького старого запорожського козацького життя. Запорожський Січовий Кіш — а „кіш“ в татарській мові означає спілку чабанів — хоча й існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь яку політичну роль.

Туди, перед повстанням, вигнаний зі свого Суботова, втік було покривдженій польським магнатом сотник козацький. Там ховався він опанований думкою, як свою кривду — і кривду так само як він покривдженіх козаків — помстити, як свій власний Суботів, свою батьківщину, від зажерливої магнацької Річицької відобрести. І звідтам, із Запоріжжя, рушив він на Річицько-Поліську, підіймаючи всіх невдоволених магнацьким пануванням, не питуючи про причини такого невдоволення, бо ці причини могли бути й були дуже між собою ріжні. Він хотів відобрести свій Суботів. Низове козацтво хотіло позбутись магнатів та їхніх орендарів і вільно, без податків і прикрих обмежень, користувватись своїм промислом козацьким на степах, що їх магнати посіли. Рядом із ними йшла шляхта „баніті“, яких — по рапортам московських гонців і розвідчиків — шість тисяч до Хмельницького пристало.⁶⁹⁾ Одних із них, так само як і сотника козацького, викинули

з маєтків урядовці маїнацькі, вважаючи їх за „*nullo jure possessores*“; — других покривали старости королівські, шляхецьких маєткових прав їхніх не визнаючи і до служби та повинностей нешляхецьких примушуючи. Інший врешті по суворому присуду Річпосполитої став „банітом“ за те, що збройним наїздом хотів відобрести сконфіскований у церкви православної маєток, який церкві цій його діди й прадіди „на помин за свої душі“ подарували... Там знов підіймалась проти всієї шляхти, проти всякого економічного й державного примусу анархічна „чернь“ українська. Готовилось — за для ненависти до „католиків і уніятів“ — відчиняти повстанцям брами городські, зорганізоване разом із духовенством і шляхтою в своїх браштах православних статочне, хазайовите міщанство. А запоруку перемоги мав ім усім дати козацький „брат, душа рідна, єдиний сокіл у світі, що готов усе для козацтва зчинити, з котрим вічна приязнь козацька і її ніщо в світі не розірве“ — Тогай-бей з усією ордою і дикими своїми Ногайцями, що кочували на Саврані.⁷⁰⁾ Иому-ж тому соколові й рідному братові козацькому одного тільки треба: щоб степ як найдалі поширити, щоб усі ці ненавистні новозасновані замки й городи внести, щоб знов більше випасу стало для кінських табунів та овечих отар, щоб Божу землю від ненавистного плуга врятувати і по її нетрях роскошувати, за звірем диким, за рибою, за птицею, по гонам, річкам та плавням упадаючи.

Січовий Запорожський Кіш дав покривденому сітниківі булаву гетьманську, дав лицарське благословеніство, дав доказ своєї лояльності до Короля „червону з білим орлом“ хоругов королівську, два бунчуки й під ними свої кадри військові. Із Запоріжжя разом із козацтвом січовим і його братом рідним Тогай-беєм, оточений покривдженням польською Річпосполитою збігцями із цілої Русі, вийшов на „волость“, на городову Україну Хмельницький...

Але по триумфальнім візди до Київа, по урочистій зустрічі представниками цілої нації, як од Бога даного визволителя, по благословенню Патріяршім і одержаню од нього титулу „Князя Руси“ — для Богдана Хмельницького не могло вже бути повороту назад до Січового Коша, до товариства степових чабанів, ловців та рибалок і до вічного побратимства з Тогай-беєм. Та й зрештою він, козак реєстровий, властитель Суботова, унаслідований від батька шляхтича — і тим батьком в найкращих у ті часи, езуїтських школах вихований

— із Січовим Кошем був звязаний тільки своїм станом лицарським, військовим. „Перше я воював за свою школу і за свою (козацьку) кривду, тепер буду воювати за віру православну нашу“ — виривається у Гетьмана щирі знаменні слова, радісний висказ перевороту, що під впливом київського національного триумфу відбувається в психіці козацькій. І цей глибокий психічний переворот — переміна боротьби за козацькі кривди в боротьбу за цілу націю, „за віру православну нашу“ — йшов у парі з не менше глибоким переворотом економічним і соціальним. •

Боротьба за віру, за націю, вивела козацтво з диких лугів Дніпрових на плугом розорані простори української землі „по Львів, Холм і Галич“. Вона поставила її око в око з європейського культурою цієї землі: з муроюими городами, церквами й монастирями, — з величними палатами „панів руських, голов начильних віра православної“, — з брацтвами по городах, їх школами, бібліотеками, друкарнями, де укріплялась і боронилася віра православна, — з багатством хлібородної, а не степовою тирсою покритої землі, на якому вирости всі оци церкви, монастири, палати й брацтва — вся „русська“ православна національна культура. „Визволити з ляцької неволі руський народ увесь“ — ось велике нове завдання поставлене перед собою козаччиною в лиці свого Гетьмана. Але як визволити? Чи покоючиши всю оци Русь, знести її муроюі городи, на степ запустити її хлібородні поля і всю її європейську культуру пазд в одно велике, безкрає, непооране „Запоріжжя“ замінити? Чи самій козаччині, зевропеїзувавшись, на віки про свій Кіш Січовий забути і вибрати та включити в себе всю оту європейську культуру, серед якої Русь по татарськім лихоліттю відродилася і зміцніла?

Перше, незважаючи навіть на надзвичайно щирі в тім напрямі татарську допомогу, було неможливе, а для другого сил та хисту в першій добі повстання у степової козаччини не стало. І в тім треба шукати нерішучості Хмельницького під Замостям, під Зборовим, під Львовом . . . Тим пояснюються всі хитання політики козацької в добі її автономізму . . .

Низова, дійсно запорожська козаччина, що в першій добі повсталня головну ролю грава, бойтися величі національного завдання, яке перед нею ставить Гетьман і старшина. По корсунській перемозі вона не хоче йти далі „на волость“. Скликані тоді Гетьманом ради

козацька гуде „щоб вертати на Запоріжжя зо всією здобиччю, коли не буде мира і звідти переговорювати з Річ Посполитою і з Турками“. Гетьманська залізна рука веде її далі. Але під Пілявцями, на переході рішучої перемоги над Річ Посполитою, побачивши всю силу й багатство війська польського „чернь козацька вже хотіла старшину видати й милосердя просити“. ⁷¹⁾ І поваливши навіть Річ Посполиту, козацтво хоче, щоб „король королем був“ — тільки не таким, як давніше „в неволі у шляхтя“, а щоб він „був вільний, щоб стинав шляхту, дуків і князів...“

Чотирі ~~перші~~ тяжкі роки повстання бореться Гетьман не тільки з польською Річ Посполитою, а й зі своїми степовими січовиками. Він хоче визволити „всю Русь“, про яку йому безнастанино говорить духовенство, шляхта й міщанство, — а запорожці претендують тільки на магнацькі землі й на королівщини „на Україні“. Гетьман обурюється перед польськими послами в Переяславі, що Потоцький „на Бар, на його власне місто напав, на його Поділлі кров християнську проливає“, і мріє він про „свое княгівство по Львів, Холм і Галич“, хоче „Ляхів за Вислу загнати“, а низова козаччина найдалі „по Случ“ уважає можливим поширити граници Запоріжжя ...

Ця низова козаччина тільки в магнацьких та королівських „українних“ землях свої „уходи“ мала: звіря й рибу ловила, пасіки розводила, численні табуни коней, волів та овець випасала. З того всього вона ріжні податки магнатам, орендарям і старостам королівським платила. Тепер ціх магнатів та орендарів позбувшись, вона тільки на ціх землях може й хоче користуватись добутою волею. Тільки на ціх землях вона може завести свій *общинний* устрій „запорожський“ з щорічними переділами уходів, з перозораними степами, що, неподілені на плугові гони, не до поодиноких хліборобів, а всі до всіх разом козацьких полків, сотень і курінів належать.

В північно-західній Україні: на Волині, на Поділлі, на Підляші, в Галичині коло Львова, одно слово „на Русі“ бачить козаччина низова поділ розораної землі під впливом хліборобської культури і бачить тодішню форму тієї хліборобської культури: господарку фільваркову, шляхецьку. Але-ж це для неї устрій ворожий і більш небезпечний ніж були урядники магнацькі. Ці тільки безправні податки й повинності з козаччини стягали, самого верстака її праці — уходів, гонів і випасів — не зачінаючи; панування-ж плуга грозить їй „занашенням“ степу

широкого, краю веселого“, грозить повною руїною для її ловецької та скотарської общинної господарки. Власне, проти завоювання того плуга підняли низові запорожці повстання. Реестровик, покозачений шляхтич Хмельницький, утік з волости на Запоріжжя, бо йому його власний хутір, коли він розорав його, засіяв і в доходну хліборобську культуру привів, зажерливий магнацький слуга відібрав. Але запорожці вийшли разом із Хмельницьким та Татарами із Запоріжжя на волость не тільки за тим, щоб того слугу, магнацького викинути, але заразом також, щоб усяке поширювання хуторів, усяке розорювання степу припинити. Тому вони підняли всю „чернь“ українську і Тогай-бея приєднали, щоб шляхту знести їй усю хліборобську культуру на Україні зруйнувати. І тому то вони не хочуть прилучати до Запоріжжя хліборобської шляхецької „Русі“: хай вона собі „за лінією козацькою“ буде і хай тільки той Король, що візьме тепер від свою оборону вірне йому Військо Запорожське і не пустить на його королівські й запоріжські землі апі жадного шляхтича та магната, дасть цій Русі однакові права в своїй „польській“, не козацькій, а хліборобській шляхецькій Річ Посполітії. Ось які були економічні підстави козацького автономізму, політики низового Запоріжжя, що розвалило Річ Посполіту, але не бувши в стані нічого кращого від неї, або принаймні рівного їй на тім порожнім місці збудувати, вклонилось у ноги позбавленому війська Королеві і вернулось позад у свої степи, на свої уходи.

Перемога плуга над нерозораним степом — це була стихійна, економічна конечність. Велич і геніальність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською „городовою“ Україною, а не із засудженім на смерть низовим общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику її будову держави української звязати. Збудована Хмельницьким хліборобська Гетьманщина, хоч і обкарнана його недотепними наслідниками і здавлена ланцюгами московської держави, буде ще сотню літ пізніше крок за кроком, степ для плуга її для культури здобуваючи, уходницьку нехліборобську Січ Запорожську витісняти, аж поки не зруйнуеть її разом і одночасно з кочовою татарською ордою. І не з вини пашого Великого Гетьмана повстане згодом наша пізня трагедія національна. Не він винець, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею європеїзації козаччини а з нею і цілої України — ідею, яку він, Богдан Хмельницький, со-

творив і в житті перевів, передадуть потім з легіонами Феофапів Прокоповичів у руки московські. Не він винен, що пізніші „руїни“ українські його велику ідею на европеїзацію й па будівництво Петровської російської держави віддауть, а свою власну національну справу, в супереч бажанням Великого Богдана, звяжуть з прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть низовим Запоріжжям, звяжуть із гайдамацьким руїнництвом і всяким антідержавним, анархічним, антикультурним і безпутнім бунтарством . . .

Доки в цій боротьбі між плугом і степом головну роля з українського боку грає низова нехліборобська козаччина та її права рука, анархічна „чернь“ українська і допомога татарська — доки Богдан Хмельницький, „самодержець руський“ репрезентує руїнницьку силу степу, а польська Річ Посполита творчу хліборобську цивілізацію плуга, доти про „визволення Русі“ і який будь державний лад на Україні не може бути й мови. Бо в цій „Русі“ культури плуга вже знищити не можна, і на цій тільки культурі, а не на степових „запорожських вольностях“ можна визволення цієї „Русі“ будувати. В польській державній формі — зневидженій політично, завдяки самоволі непотрібних, здегенерованих магнатів — європейська хліборобська культура на Україні розвинутись і укріпитись не може. Так само не може вона укріпитись і в українських державних формах доти, доки ці форми репрезентує нехліборобська, общинницька низова козаччина.

Доніру сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежності від Польщі Української Держави. Держава Українська могла бути збудована тільки силою, яка внутрі змогла побороти степове руїнництво і перевести економічно необхідні завоювання плуга, а зовні змогла противоставити на європейський лад зорганізованій політичній силі польській, на такий же лад зорганізовану політичну силу українську. Тою силою стало нове, зевроцеїоване, осіле Військо Запорожське. В який спосіб виросло їй окріпло воно ?

Перш за все територіальне поширення політичної влади козацької на цілу тодішню „Україну“ — воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське — ввело в ряди Війська Запорожського масу хліборобського землевласницького елементу, як реестрового „городового“ козацького, так і близького до реестрового козацтва елементу шляхетського.

хецького. В іншім місці, в своїй студії про участь української шляхти в Хмельниччині, я представив процес боротьби між великим екстензивним землеволодінням магнацьким і дрібним та середнім, інтензивним, хліборобським землеволодінням шляхецьким. Відсилаючи до цієї студії цікавого читача, тут зазначу тільки факт, що не у одного Богдана Хмельницького був свій власний, од батька унаслідований хутір Суботів і не у одного тільки Хмельницького Чаплинський, слуга магната Конецпольського, той хутір одібрав. Ось як просто і ясно оповідає про цю подію реляція секретаря королівського Піnochчі'ого: батько Хмельницького за власну дістав хутір Суботів. Богдан „бопіфікував його (удобрив), млини будував, стави ставив, хлопів оселив, нову осаду осадив, де горілку, мед і пиво шинковано. Завидували йому слуги пана хорунжого (Конецпольського) цеї осади й шинків. Віднято її йому. Хотів його Чаплинський „бити“. В розумінню Чаплинського Хмельницький, як каже польський хронікар Темберський, „неправно користає з шляхецьких прав: має млина, цегельню, корчує ліс, гонить горілку, варить меди й пиво“...⁷²)

Від часів Криштофа Косинського, який так само за свою по-грабовану у нього кн. Острожським Рокитну, підняв було повстання козацьке, ведеться ця боротьба між великим і дрібним землеволодінням на Україні. „Великі лятифундії — пише заслужений український історик польської школи Олександер Яблоновський — розростались і валюдаювались також і наїздами на слабших сусідів.“ І заваята, не перебираюча в засобах боротьба за землю між дрібним слабшим землевласником і його сильним сусідом магнатом, це пайбільш характерна риса часів перед повстанням Хмельницького. Поруч цієї анархічної оружної боротьби за саму землю ведеться не менше заваята політична боротьба між королівськими старостами і тими ж „городовими“ козаками та осілою дрібною шляхтою за повне, вільне й дідичне право володіння своєю землею. Такого володіння своїми хуторами по повному праву шляхецькому і еманципації з під влади старостів добиваються осілі козаки в староствах Київськім, Черкаськім, Корсунськім, Чигринськім, Брацлавськім і інших. Проти обмежування старостами повноти своїх шляхецьких прав бореться дрібна шляхта, нащадки старого „руського“, ще князівського боярства, що живуть коло Бару, Овруча, Шаргороду, Хмельника, Остра, Білої Церкви й інших замків королівських та головних пунктів старої оборонної системи краю. І всі ці

покривджені в своїх правах дрібні землевласники масово кинулись до повстання проти старостів та магнатів, яке підняв за свій Суботів Хмельницький.

Повне воєстановлення в правах цих дрібних земельних власників по перемої повстання, тоб-то закріплення їхнього права на необмежене приватне землеволодіння, було річчю зовсім природною. Воно не муляло очей і не викликувало опозиції нехліборобської, низової общинної козаччини і усеї „черні“ української, що за цею козаччиною стояла. Хоч ці городові козаки, а також осіда шляхта по своїх хуторах „хлопів“ оселяють, ліс корчують і землю оруть, але це право вони добули собі своюю шаблею, добули його революцією. А ця шабля геть усі попередні, ненавистні і для козаків „уходників“, магнатські й старостицькі порядки „скасувала“ і спільну всім віру національну оборонила. Отже коли Гетьман наказує наприклад у Липні 1654 р. універсалами, „аби ся жаден з товариства нашого козаків і вшелякої кондиції людей, так мимоїздом, яко і самим наїздом в місті Настасці шляхті там зостаючій найменшої кривди і пренабагання чинити не важив“ — то ніхто з того товариства козацького за але цього Гетьманові взяти не може. Бож усім відомо, скільки тієї шляхти в повстанню за „вольності козацкі і за віру православну“ загинуло і відомо, що „нанове шляхта настаська ні в чому ста родавньої приязні своєї противко Війська Запорожського не нарушалі“, як це підкresлював теж у своїх універсалах ще в р. 1667 Гетьман Петро Дорошенко...⁷³⁾

Оді хуторі революційного городового хліборобського козацтва і приватна земельна власність так само революційної дрібної поко-заченої шляхти — це була перша стежка, якою вийшла в козацьку Україну і в козацьке Військо Запорожське європейська хліборобська цивілізація, оперта на римськім праві індивідуального володіння землею.

Другою — були надзвичайно численні маєтки Церкви Право-славної. Частина їх за польського панування перейшла — неправно, як думали православні — в руки церкви уніяцької, а навіть церкви римської і іноді в руки приватних осіб. Тепер коли перемогло повстання й „боротьба за віру православну“ скінчилася триумфом, першою річчю було сконфісковані маєтки назад Церкві Православній повернути, решту, що були в її володінню, за нею закріпити, і нові, по-конфісковані у вигнаних повстанцями дотеперішніх властителів, її на-

дати. „Попеваж всемогущою своєю рукою десною Бог і Створитель неба і землі — читаемо в однім із численних універсалів Гетьмана, видаваних церквам і монастирям — сподобив міні неприятелей і гонителей всходній православній церкви, Матки нашій, Ляїв в України в Польщу далеко прогнати, старанє маю пильне около благоліпія церквей Божіх і о монастирях для розмноження хвали Божої. А яко інім многім церквам і монастирям для поправи і виживення придавалем маєтности лядські і млинни, так монастиреві Богоявленському Братьєму Кіївському домініканські маєтности, а особливо село Мостища зо всіми принадлежними ґрунтами, полями, сіножатыми, борами, лісами і всіма млинами і пожитками подалем во владу і спокойное уживане“.⁷⁴)

Не самі монахи очевидачки ведуть у цих маєтках господарство. Найчастіше здаються митрополичі, єпископські й монастирські села в оренду шляхті православній, якої так багато під час повстання козацького й революції селянської в монастирях власне переховалось. „Багато шляхти і шляхтинон під час тієї заверухи при життю ми заховали“ — підкреслює зовсім слушно в своїм меморіалі з 1651 р. до Річипсполітої духовенство православне. Такий шляхтич православний Яким Єрлич у монастирі пише свої спомини; Максиміліян Бжозовський, каштелян кіївський „до ченців склав свое добро на переховане“. Тепер же Гетьман дає накази, щоб до монастиря Густинського наприклад, „штокольвек церковного було і которогокольвек, люб шляхецького в Монастирі побрано, теди би все до Монастиря було по-отдавано“.⁷⁵⁾ Ця шляхта має спромогу тепер, під охороною універсалів гетьманських і спільної віри національної, вийти з монастирів і взятись у характері орендаторів церковних маєтків знов до хліборобської та громадської праці, побільшити число тих, що в козацькій Україні творчу цивілізацію європейську, культуру плуга й державний порядок презентують . . .

Таким чином зростала в силу й значіння на Україні осіла хліборобська верства. Але її згіст віщує низовому Запоріжжю біду. Коли по Зборівській Умові число шляхецького хліборобського елементу на Україні зразу значно збільшилося, на Січи закипіло. Якийсь невідомий нам з назви запорожець задумав підняти проти Гетьмана повстання. Горючого матеріалу ще так багато на Україні і вся вона кипить ще тою стихією, що її вивів з берегів сам Хмельницький. І коли йому при допомозі тієї стихії, при допомозі правої руки козацтва „чорні“

української, вдалось повалити Річипосполиту, то чому-ж тепер при її-ж допомозі не можна повалити самого Гетьмана. Тим більше, що тепер — як думають нові представники „черні“ — він сам, шляхецький син, із шляхтою вливався і знов на народ старе ярмо накладає. Для кожного революціонера, що при допомозі народних мас знищив старий державний лад і думає новий будувати мусить наступити такий критичний момент. Його-ж зброєю проти нього самого все захоче покористуватись конкурент. Наступив такий критичний момент і для Богдана Хмельницького.

Але він був уже занадто покозачений на те, щоб свого козацтва й товариства низового не знати. Це не був, як більшість наших пізніших провідників нації, мягкопілій вождь, що запобігає ласки й любові народної, в глибині душі цім народом до краю погорджує. Гетьман поважав свій народ не менше ніж себе — його Гетьмана — і до ніяких попускань тому народові, во ймя пеблажливої любові і погордливої вирозуміlosti, він по природі своїй не був здатний. „Тому, який на Запорожжю проголосив себе гетьманом — писав у Марті 1650 р. до Короля воєвода Кисіль — приказав Хмельницький шию урізати і чернь трохи заспокоїлась. Проте він хоче ще твердіше поступити і збирається на Запорожжя, щоб іскорінити кубло своєвільства та вірною й певною старшиною Запорожжя обсадити. Полковникам наказав границь пильгувати і до бунтів ніяких не допускати“.⁷⁸⁾ Тому Січ, яка потім буде під час великої Руїни колотити Україною, тепер за Хмельницького перетворюється в погрянячу твердиню на татарській межі. Тому перестає вона грati за його панування будь яку політичну роль. І це був національний триумф Гетьмана не менший від триумфу київського. І був це удар для польської держави більший від удара пиявецького.

Для Гетьмана Хмельницького це був триумф тому, що він зумів удержати в своїх руках „Богом дану“ йому владу, а дану йому народом любов і довір'я вжити не тільки на зруйнування старого, але й на будову нового життя. Для Річипосполитої польської здавленя самим Гетьманом внутрішньої української анархії було пайтяжним ударом тому, що існування польської держави на українських землях ставало після того зайвим і непотрібним. Всі державно-творчі, всі спрагнені організованого ладу і спокою українські елементи побачили, що повстала на Україні нова сила, яка може цей державний лад

і спокій дати; що не на польську Річ Посполиту, а на Гетьмана Війська Запорожського слід їм усі свої надії покладати!'

Тільки спираючись на городову, осілу хліборобську Україну, зміг Гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спираючись на цю саму силу, зможе він визволити „всю Русь з неволі лядської“, повалити остаточно на землях українських польську державу. Збільшувати цю силу, придніуючи до осілого реестрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співзгучні їм українські елементи і виривати з під ніг Річ Посполитої той грунт, на якому вона „на Русі“ держиться — ще непокозачену „руську“ шляхту: ось завдання, яке ставить собі Гетьман після того, як першою перемогою над внутрішньою апархією він заклав перший камінь в основу будови Української Держави.

Перемога над низовим Запоріжжям і приборкання Січії Запорожської йде поруч з надзвичайним зростом Війська Запорожського. Шість тисяч того поневоленого старостами й орендарями війська бачимо ми перед повстанням. Дванадцять тисяч [має його бути відповідно до [перших жадаль Хмельницького по перших перемогах повстання. Сорок тисяч списано по Зборівській Умові. Шістдесят тисяч за-реестровано по Умові Переяславській. В десять разів побільшилось Військо Запорожське за час шести літ страшної кривавої війни! Хто вони ті нові товарищи Війська Запорожського тепер, коли Січ обсаджена гетьманською старшиною і коли на Низ „за дороги“ ніхто вже з України не втікає...?

Ми знаємо вже їхні верхи: це старе реестрове осіле, хліборобське козацтво й покозачена дрібна шляхта на чолі з Гетьманом, що на короткий спочинок до свого Суботова, до найміліщого свого господарства, так любить іноді із близького столичного Чигрина заглядати. По образу й подобію тих хліборобських верхів, а не по взірцям добичницького запорожського Низу формується вся нова козацька верства. Її соціальнє положення і економічний стан ясно представить нам оцей короткий уступ переяславських статей: „маєтків козацьких і земель, які мають для прожитку, аби відбрати від них не вільно було; також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі, як діди й батьки їх“. Отже повне, вільне й дідичне землеволодіння козацьке таке саме, яким з боку правного було і есть землеволодіння

шляхецьке. Воно мусіло бути окремим уступом у переяславських статях за гарантоване, бо общинницька Москва такого землеволодіння, особливо серед козацтва, не знає і для неї воно — незвичайна новина.

Новина воно й для України, але така новина, яка вже довгий попередній економічний розвитком підготовлена і яка тепер, коли повстання розторошило старі форми життя, шириться з силою гурагану. Особливо вдаряє в очі мандрівця по Україні в 1654 р. Павла Алепського те, що „козаки скрізь ліси рубають, коріння випалюють і землю між собою ділять“. Уходи і звірині гони переміняються в розорані поля. Перемога плуга над нерозораним степом і над пралісом дала економічну цідставу й силу новому Війську Запорожському.

Політично воно завдачус своє існування побідам Гетьмана Хмельницького. Тільки перемога над державою польською, магнацькою і народження нового ладу й присуду козацького, українського дали політичну силу тим шостидесяти тисячам козацтва, дали йому право повного володіння землею. Але-ж право це воно одержало за заслугу, за оборону свого козацького присуду, за оборону нової української держави. І тому воно являється опорою тієї держави, тому його зрист іде рівнoleгlo зі зростом держави, тому воно єсть силою, при допомозі якої Гетьман небезпечну для держави внутрішню анархію поборе і зовнішні наскоки Річипосполитої одібе, все більше й більше „Русь“ з під її влади визволяючи. Але поки що ці дві ворожі і небезпечні сили — і сила внутрішньої анархії, і сила Річипосполитої — ще далеко не знищенні і з ними весь час мусить боротися Гетьман.

Щоб побороти Річипосполиту йому треба фізичну силу свого многотисячного Війська Запорожського ворганізувати, йому треба творити з того Війська Запорожського державу, а для держави потрібні не тільки шаблі, а й голови, розум, знання. Трохи людей освічених єсть при Гетьмані з посеред старої старшини реестрової, з посеред покозаченої шляхти, міщенства й синів православного духовенства. Але цього замало навіть для ворганізування козацької території, а щож допіру, коли хто іріє про „всю Русь“. Тимчасом тут- же, побіч з новоповсталими на землях магнацьких та королівських численними козацькими хуторами, пустками стоять пониженні селянським повстанням маєтки православної шляхти. До цих старих родових маєтків козацтво не претендує, бо воно на шляхецьких землях не жило й уходів та

випасів на них не мало. А між тим властителі цих маєтків, що досі свою традиційною і споконвічною боротьбою за віру вславились, тепер власне своєю культурою, своєю освітою могли би Гетьманові в його державнім будівництві в пригоді стати. Тільки-ж, покликавши їх до державної праці, треба ім дати так само як і козакам „прожиток“. В часах коли нема державної скарбниці, в часах примітивної натуральної господарки, гріш державний це приватна власність голови держави і цей гріш розходиться тільки в надзвичайних випадках — переважно на потреби війни й міжнародних зносин. А „прожиток“ за нормальну і звичайну службу державну дається „натурою“, тоб-то працею людей, що натуральні багатства продукують. Хто-ж захоче тепер працею своєю шляхту „живити“, коли повстання козацьке всі права шляхецькі скасувало. Коли „чернь“ і так невдоволена, що замалий реестр козацький списали, коли всі хочуть бути вільними козаками, навіть і ті, що за тую волю й краплини крові не проливши, тільки грабунками займались, або в хвилинах небезпеки козацтво значне в польські руки видавати збралися. Коли обсаджений старшиною запорожський Низ тільки й жде хвилини, аби на волості знов „чернь“ піднялась, аби можна було знов на ту волость кинутись і всіх ціх „нових Ляхів“, що ліси корчують та поля ділять, упень іскоріпити і знести. Спраючись на своє реестрове, осіле і лицарсько-хліборобське Військо Запорожське мусів шукати Гетьман компромісу між невписаною до реestrів „чернью“, піддержаною руїнницькою силою нехліборобського степу, і шляхтою, без якої було неможливо створити української держави. І багато пролилося крові на Україні, поки врешті той компроміс був Гетьманом знайдений і в життя українське проведений . . .

В часах шукання того компромісу — в перші чотири роки повстання — становище непокозаченої шляхти української ставало з кожним днем чим раз тяжче. Багатшу її частину, кажучи словами Юрія Немирича, „доля з над Дніпра аж над Вислу загнала“ і на ринки Варшави та інших польських міст викинула. Бідніці, або більш до гнізд батьківських привязані, посکільки не загинули, або в монастирях собі притулку не знайшли, таборами коло військ польських кочують, виживаючи, поки Річ Посполита дасть собі раду з „бунтарями“. ⁷⁷) На польську державу, поки там у котлі українськім невідома стихія ще кипить, покладає всі свої надії непокозачена, нереволюційна шляхта.

Повно її скарг та слізних прохань, до Річипосполитої адресованих, в листах і документах тогочасних. На соймі конвокаційнім її провідник Адам Кисіль „плакав і гірко [плакав — як каже один із самовидців — і умовлявся, і дякував, і говорив найменше тридцять разів, а за кожним разом широко“., „Останню худобу — скаржився він — ці зрадники мені під Володимиром сплюндрували. Не маю тепер до чого повернутися. Будучи паном, маючи півтораста тисяч доходу, тепер прийдеться мені під старість за джуру до кого небудь пристати“. „Хіба панам верхнім (тим, що сидять вгорі, тоб-то польським) сенаторам за джур служити будемо, а того наша вдача не зуміє“ — повторяє він ту саму думку в листі до князя Санґ'ушка.⁷⁸⁾ „Рачте вірити, що тяжко жити в біді й поневірці“ — пише в тім самім часі до Примаса Річипосполитої зграйнований, як і всі інші, Немирич.⁷⁹⁾

Отже не диво, що на соймі елекційнім шляхта українська починає рішучо домагатись порятунку від Річипосполитої. Князь Санґ'ушко, воєвода волинський, „заявив, що не приступить до елекції Короля, поки всі вигнанці, що все втратили в теперішній війпі, не будуть задоволені“. Микола Кисіль, хорунжий новогродський просить, щоби „принаймні їх жінкам захотіла Річпосполита притулок забезпечити, а саме в тутешніх (тоб-то польських) вакантних маєтках“. Ще більше енергійно домагались одшколування за втрати інші представники шляхти „руської“ на соймі: той же Адам Кисіль; Філон Єловицький войський володимирський, Огінський воєвода мінський, Юрій Немирич подкоморій київський, Копець в імени воєводства Бересте-Литовського і загалом усі, як каже автор соймового дневника, „Волинці, Кияне й Брацлавяне“.⁸⁰⁾ Знов на соймі 1650 р. „воєводства Брацлавське, Київське і Чернігівське, поставили внесок, що тільки тоді про загальну оборону почнуть говорити і до дискусії над цею справою допустять, коли їм самім оборона буде придумана. Вонці, які вигнанці, ані домів, ані хліба не мають . . . і пропонують, щоби Король кілька своїх економій дав до часу, поки їм їхні маєтки повернуті не будуть...“⁸¹⁾

Для Річипосполитої польської лояльна „шляхта руська“ була дуже мила, поки вона була знаряддям проти „ребелізуючої Русі“. — Цінна була для неї Україна, поки там був терен експансії для голодної шляхти мазурської і поки це було місце, де роздавались землі людям для Польщі „добре вислуженим“. Але перевернути навпаки ці відносини і роздавати коронні маєтки в Польщі вигнаній шляхті укра-

їнській — на те Річ Посполита польська пристати ніколи не могла. Це й дано зрозуміти лояльний і віруючий в Річ Посполиту шляхті українській зараз же на початку повстання на соймах 1648 і 1649 років.

„Що до нагороди для Іх Милостей, неприятелем покривджених — відповів Кисілеві і його товаришам соймовий посол шляхтич польський, хоружий сохачевський — то хто їм шкоду зробив, той і повинен їх відшкодувати, або той, хто тієї шкоди був причиною. Ми (шляхта польська) і в однім і в другім невинні. До того сталася шкода така велика, що нам її покрити неможливо, і навіть колиби ми хотіли, то не могли би тому ради дати“. І нічого не помогло обуреня Немирича на соймі елекційнім, що „не по братерськи собі в нами поступили: обіцювали нам ретельну консоліацію, аби ми тільки на елекцію Короля дали згоду, а тепер уже Короля маємо і нас ошукали“. Не помогли нарікання суді володимирського, що „дуже нам наша скромність пошкодила: дуже ми на шкоду свою були уступчиві, бо на елекцію ми свій дозвіл дали, а оборони для нас немає і притулитись нам немає де“. Не помогли навіть гострі погрози Адама Кисіля: „коли ви хочете тільки Повисля оставити собі, а нашою агубою собі мир забезпечити, то ми волимо битись смертним боем в Вашмостями“ — кричав він на соймі до братів шляхтичів із земель польських. Але іх ці скарги, крики і погрози не зворушали зовсім. Бо „гостра шабля Пана Богдана“, на яку шляхта українська скаржилася, поставила перед пими — дійсними представниками держави польської — справи багато важніші, ніж скарги і плач усеї тієї „братії з поза Буга“...⁸²⁾

I в результаті не знайшлося ні одної політичної групи польської, яка-б за шляхту українську заступилась. Сторонників безпardonної війни з козаччиною і достаточного приборкання України непримінно вражав її мировий пастрій в дусі Кисіля, вражали побоювання шляхти української, що безконечна війна на ній передовсім відібеться, що вкінці війська польські „будуть більше грабити чим козаки“ — кажучи словами Філона Єловицького.⁸³⁾ Знов сторонники мирової політики і найдальших уступок для козаччини, аби тільки Україну при Польщі і цілість Річ Посполитої задержати, бачили в шляхті українській пай-більшу перешкоду для миру. Ізза повороту цієї шляхти в давнім характері до своїх маєтків розібувались усякі спроби польсько-української угоди і польські сторонники тієї угоди готові були шлях-

тою українською в інтересі тієї угоди пожертвувати.⁸⁴⁾ А коли до того додамо вище представлену національну боротьбу за віру між православною шляхтою „руською“ та її „братією“ польською, то зрозуміємо, чому тогодені Поляки винюхували серед шляхти української „зраду“, підозріваючи, що вона стратить вкінці надію на Річ Посполиту і „до останньої розпухи доведена, почне — кажучи словами Кисілія — сама дбати про себе“.⁸⁵⁾

І дійсно „дбати самій про себе“ — стало незабаром основою політики непокозаченої шляхти української. На таку політику могла вкінці ріштись молодша, більш енергійна її частина. Ті, у кого терпіцю не стало вислухувати підозріння й обвинувачування польські; кому соромно було ждати пасивно перемоги Річ Посполитої; ті, хто глибину перевороту українського зрозумів і побачив, що в хаосі й пеклі революції родиться на їх батьківській землі новий лад, для них від старого ладу Річ Посполитої близчий і рідніший. Старе покоління соймових лояльних оборонців Руси на такий перелом ріштись не могло. Його найвидатнішій представник, один з найвизначніших наших політиків і патріотів Адам Кисіль незабаром сходить зі сцени. Сходить від молодого українського покоління далекий, а для польської Річ Посполитої все чужий, підохрілий і непевний. „Дуже але думають про II. Воєводу Київського; міркують з його листа, що цей новий наступ Хмельницького стався за його порадою, а це тому, що, бачучи нас ще не готових і не вкуші, зміг він у той спосіб переговори прискорити й виторгувати у Річ Посполитої більші уступки“. Так писав Поляк сучасник 21 Лютого 1651 року. І це був один з послідів образливих ударів, яких так багато дісталось від польської Річ Посполитої тому, хто для неї, по його-ж власним словам, майже в той самий день, бо 23 Лютого того-ж року сказаним, — „стратив фортуну, стратив здоровля, а таки я тут, і умру при Річ Посполитії, а не при Хмельницьким“.⁸⁶⁾ В дійсності помер Адам Кисіль апіри Річ Посполитії, апі при Хмельницьким. Він покинув у 1652 р. свою народові, відданій Річ Посполитою під його воєводську оборону Київ⁸⁷⁾ і від справ публічних зовсім відійшов. В початку 1653 р. помер цей глибоко непрасний, а великий розумом і серцем чоловік, одна з найбільш трагічних постатей нашої історії і одна з багатьох жертв пашого історичного лихоліття. — Помер так, що ніхто з сучасників смерти його навіть не зауважив . . .

Першою стала на шлях повного розриву з Річчю Посполитою та непокозачена шляхта українська, що жила у воеводствах Київськім, Чернігівськім і Брацлавськім, па території занятьї Військом Запорожським, де почала формуватись нова українська державність. І весь тажкий процес формування цієї державності, всі болі й муки при її народженні, мусіла ця шляхта на собі відчути і разом з рештою України перебути.

По триумфальній зустрічі цілою нацією Гетьмана козацького у Київі і благовіщенню нової Української Держави, шляхта українська масою стала горнутись до Війська Запорожського. Й, як і Гетьманові, здавалось тоді, що „Русь знов запанує небаром“, що відродилася на Україні стара слава князівська і що під міцною рукою українського Гетьмана повстане на Україні новий лад і новий державний порядок. Досі далека від того козацтва, яке для неї було синонімом степового добичництва і своєвільства, тепер, коли сам Патріарх і сам Митрополит назвали Гетьмана „Князем Русі“, вона за честь уважає стати під його прапори, вступити в козацькі ряди, носити національно почесну тепер назву „Війська Запорожського“. „Не помогли нам і зрадники до доброї посолської одправи — записує в своїм „дневнику дороги до Переяслава“ під днем 26 Лютого 1649 р. один із польських послів до Хмельницького, Ясковський. — Передаються з посеред київської шляхти обоєго пола і панни навіть ідуть до козаків“ А цієї „шляхти київської — як писав він 1 Лютого в листі з Ново-сілока — пустилося було з нами в дорогу не мало.“⁸⁸⁾

В початку 1649 р. поворот непокозаченої шляхти в Україну і її прилуччення до Війська Запорожського не могли ще привести місців і сталих форм нормального соціального процесу. На те ще було за рано. Ще Січ не була обсаджена вірною Гетьману старшиною; ще Січ, а не осіле Військо Запорожське, головну роль на Україні грає; ще уходники козацькі сподіються при допомозі польського Короля свою степову волю закріпити, свій степ од плуга оборонити і шляхту за лінію козацьку не пустити. І між благословенством на Голову Держави та здобуттям влади тому Голові належної — в державі, що допіру творилася, мусіло пройти багато часу. Поки його влада не укріпиться, Гетьман мусить хитатись поміж своєю правою рукою „черниу українською“ і шляхтою, що йому до будови „князівства по Львів, Холм і Галич“ потрібна. І в залежності від політичного менту, він — як

вище було сказано — мусить жертвувати то одною то другою стороною.

Шляхта, яка в 1649 р. „передалась“ до козаків, тільки в частині Україні при Війську Запорожському залишилася, а то гинула, або мусила знов з України до Польщі втікати. Потім під охороною універсалів гетьманських і відділів козацьких вона знов у 1650 р., як ми вище бачили, на Україну вертається. Але нова війна більшість її з України викидає, а новий мир „всю шляхту — як писав на початку 1652 р. Кисіль — до її маєтків впроваджує“. І знов, коли Гетьман не може справитись з анархією, коли, щоб опанувати цю анархію, він мусить позволити себе вести — кажучи словами Кисіля — „reg multitudinem irrationabilem“, ⁸⁰⁾ і коли він ще не в стані розрубати гордієвого вузла політичних взаємовідносин з Річ Посполитою, — жертвою тієї внутрішньої й зовнішньої боротьби української внов падає непокозачена шляхта.

Але в цих приливах і одливах бушуючого українського моря, в цій боротьбі між українським плугом і українським степом внутрі, і поміж державністю українською та державністю польською зовні, державна сила українського плуга стає поволі з кожним днем що раз більша. І хоч страшна хвиля анархії з Півдня, і уперта влізлівість Річ Посполитої з Півночі нищать здавалося все, що досі збудовано на Україні, але в дійсності, попри викинутих на беріг камінців, тяжчі, все кріпше сідають на дно і все вище підіймають ту підводну скелю, об яку руйнуюча хвиля степової стихії і заборчі потуги Річ Посполитої в кінці кінців розіб'ються. По кожнім повороті на Україну культурного хліборобського її державного елементу, багато його лишається, хоч і багато новою хвилею революції викидається разом із польськими військами за межі України. І той елемент, що залишається, збільшує силу Війська Запорожського, а воно, хоч кров кругом і льється, ліс далі корчує, землю ділить і росте не днями а годинами, росте цілями тисячами, для галасуючих над ним руїнників і для необачних політиків польських тихо й печноітно.

Ось кілька прикладів процесу наростання на Україні державно-творчого, антіпольського й антіреволюційного, культурного елементу, кілька фактів повороту до своєї батьківщини української непокозаченої шляхти. Ці факти завдяки тому чи іншому щасливому випадкові, писаний слід по собі в документах тогочасних полишили. Як фрагменти

широкого процесу, вони дають нам змогу ·цілий образ того процесу собі представити і його зрозуміти.

З посеред тих, що в початку 1649 р., під час першого повороту шляхти на Україну при Війську Запорожськім лишилися, де-кого історичні джерела дозволяють нам пізнати трохи близче. Так наприклад, шляхтич Соболь, перед тим секретар воєводи Кисіля, „людина не-молода і досвідчена в справах і ділах Річипосполитої“ — як його характеризує Мясковський, „*persona molt'accorta*“ — як пише про нього в 1650 р. в своїх звідомленях венецький посол на Україні Вімін — по переході тоді на бік Богдана Хмельницького ставув на чолі особистої канцелярії гетьманської.⁹⁰⁾ Про його освіту, незвичайну працевদатність і відданість ділу державному свідчить величезна, ведена в ріжких мовах переписка Гетьмана, якої тільки та частина, що досі збереглась і що досі історикам відома, зайняла не один том, колиб запішовся хтось, хто-би нарешті схотів її для науки сучасним поколінням українським видати. Одночасно з Соболем лишився в Переяславі при Гетьмані Юрій Ярмолович, знаний і поважаний між волинською шляхтою православною „ревнитель благочестія“, перед тим „дворянин королівський“, якого в попереднім році королевич Ян Казимір послав перед елеkcією до Хмельницького, для звязаних зі справою вибору нового Короля важливих і дражливих переговорів. Пізіше він виконує дипломатичну службу при Війську Запорожськім, займаючи в його „канцелярії“ — по словам московського посла Кунакова — високий уряд. Між інчим бере він посередню участь (як недопущений до нападу представник козацький) в переговорах віленських під час заключення польсько-російського миру, при чм польські дипломати зі злостю його „давним всеї Руси *subjectum*“ називають.⁹¹⁾

В тім самім часі по боці Гетьмана стає Михайлло Стеткевич, син знаного вже нам соймового оборонця „Русі“ й одного з „голов релігії грецької“ Богдана, каштеляна новогродського (потім воєводи мінського) і княжни Соломерецької. Його рідна сестра Олена вийде згодом заміж за писаря генерального Військ Запорожських Івана Виговського, а брат у других Юрій, як про це буде мова низче, дошіру в 1655 р. його слідами піде і до Війська Запорожського пристане. Великий, так як і батько, „ревнитель православія“, фундатор Борколабовського монастиря, „людина вимовою і дотепом велика“, Михайлло Стеткевич весь час непорушно стоїть при Гетьмані України, і Король

польський за те, що „він добровільно при ребелізанті Хмельницьким оставав, добра дідичні: Погост і Новийдвір, у повіті пинськім лежачі“, йому конфіскує іному полковникові Криштофу Сапізі надає. По смерті Великого Гетьмана, на руїну його праці дивлючись, Михайло Стеткевич у ченці постригся і в монастирі помер.⁹²⁾

Тоді-ж таки, не зважаючи на тяжкі умовини життя і всю небезпеку, що грозить шляхті з боку повстанців українських, опиняються серед них: шляхтич Шапка-Хотольський, син Василя, войськового вітебського, який у Ліппі 1649 р. разом із полковником Кричевським під Loевom поліг; і Харкевич, хорунжий сіверський, який у 1648 р. війська козацькі до Новгорода Сіверського впustив; і Острафій Виговський, батько писаря генерального, власник Гоголіва, і його зять Іван Боглевський, власник Глинська і Княжої Луки, і цілій ряд інших, що, кажучи словами тогочасного польського проповідника, ксьондза Цецішевського, „врождену цноту шляхецьку покинувши, до неприятеля пристало“, та принесло, додамо від себе, во імя національної ідеї тому „неприятелеві Річицісполитої“, в його тяжкій визвольній боротьбі, своє життя і своє знання в допомогу.⁹³⁾

Для слідуючих етапів повороту до своєї батьківщини непокозаченої шляхти української, від 1650 р. почавши, може типовим прикладом служити Прокін Верещака, коморник граничний чернігівський, власник села Грушок на Київщині і часті села Затурець на Волині. Перед повстанням, як один із видатніших представників національно-активної „шляхти руської“, він бере участь у виборі єпископа Сильвестра Коссова на Київську Митрополію. Коли почалось повстання, Верещака, як і вся шляхта „руська“, всіми силами піддержує мирову акцію Адама Кисіля. В Серпні 1648 р. ми бачимо його в оточенні воєводи, висланого до Хмельницького для мирових переговорів. Коли в Острозі прийшлося комісарам Річицісполитої дати козакам, що там стояли і далі їх пропустити не хотіли, своїх заложників, то першим між тими заложниками був посланий Верещака. В той самий час відділ польського війська, на віліть Кисілю, напав на козаків і ті, не знаючи в чім річ, кинулись убивати заложників. Тільки троє із них — Верещака, Сосницький і Братковський чудом од смерті врятувались, бо їх — як доносив Кисіль — „перед черниною старшина козацька заховала“.

Не вважаючи на свою лояльність супроти Річицісполитої, попадас Верещака в якесь підозріння у шляхти польської і для охорони

його особи Король у Січні 1650 р. окремий „глейт“ видає. Під охороною того „глейту“ приїздить він з рамени Кисіля на сойм до Варшави, але там, під час загального обурення на тодішню мирову політику Кисіля, Верещаку арештують і, яко запідозреного в зносинах із козаками, засилують у Мальборгську фортецю. У вязниці пробув він майже два роки. Визволившись, кидає він Річпосполиту, іде на Україну і разом з Військом Запорожським та іншою українською шляхтою протекцію царську приймає. З того часу він служить Українській Державі разом зі своїми братами у перших: Василем, який, володіючи латинською мовою, виконує обов'язки перекладача при посольствах козацьких і Павлом, якого бачимо в числі „дворян“ архімандрита печерського Йосифа Триані. Про трагічний кінець Прокопа Верещаки ще буде мова далі.⁹⁴⁾

Подібно як Прокіп Верещака, не покине вже України по смерті Адама Кисіля і другий видатний поміщик воєводи, частий посередник між ним і Гетьманом, чернець Гощського монастиря, от. Петроній Ласко, людина розумна і освічена зі значного волинського шляхецького роду Ласків-Чернчицьких. Лишиться вже при Війську Запорожському і брат писаря генерального Костянтин Виговський, якого перед тим ми так само в оточенню воєводи Кисіля бачили. Переходить у тім самім часі до Війська Запорожського значний шляхтич Семен Богушевич, якому за кару в р. 1653 Король польський маєток на Київщині Кердани конфіскує. Але позаяк Кердани, як і ціла Київщина, від влади королівської фактично вже в тім часі не залежать, то Богушевич своїм маєтком володіє під охороною Війська Запорожського так само, як своїм селом Устє Бершаді володіє знов Іван Бірецький, як у своїх Мазепинцях знов живе підчаший чернігівський Степан Мазепа-Колединський зі своєю дружиною Мариєю з Мокієвських і двома синами: Адамом, що в Війську Запорожському займає уряд отамана білоцерківського і маленьким Іваном, в якому ще тоді ніхто будучого Гетьмана не підохріває. До своїх маєтків на Чернігівщині вернувся потомок московських емігрантів, шляхтич Річпосполитої, ловчий новгородсіверський Борис Грязний, відомий вже перед повстанням свою активною участю в українських напіонально-релігійних справах. В своїй Шандарівці знов хоїяє, як і перед повстанням, син завзятого ревнителя благочестя Артема, молодий Остап Федкевич, займаючи одночасно уряд „підписка“ в канцелярії Війська Запорожського; — в Демидові, по смерті батька Михайла, приводять в порядок хоїяство молоді Василь і Кирило

Іскрицькі, а старий Микола Дзік, перед повстанням поборця воеводства брацлавського, тепер, повернувшись на Україну, бере в оренду великих добра кн. Корецького і хоєю в них сам тоді, коли старший син його Петро служить у Війську Запорожському, як полковник хвастівський, а молодший Михайло Мелетій, пізнішій ігумен братського монастиря і ректор Могилянської Академії, тепер у цій Академії готується до своєї духовної й наукової карері . . . ⁹⁵)

Оттак на ново розпочати хоєство в маєтках, що від початку повстання пусткою стояли, повертаюча на Україну шляхта має змогу між іншим і тому, що вже розпочалось на, ново хоєство і економічне життя в маєтках, які до реестрового козацтва або до покозаченої шляхти належать. Московський гопець Федор Зиков, ідучи в Польщу через Україну, нотує в своїх записках, що в Чигрині Гетьмана він не застав, „а быль онъ въ своей маєтности — на хуторе отъ Чигрина пять верстъ“ ⁹⁶). По прикладу Гетьмана часто заглядає до свого родового Товстолісу на Клівщині полковник миргородський Григорій Лесьницький; до своєї Нещирівки полковник київський Антон Жданович; до своїх Зарудинець судя генеральний Самійло Богданович-Зарудний. Браталич Гетьмана Павло Янович Хмельницький, пізнішій полковник київський, дістася надання гетьманське не тільки на „двір у Київі“ — а й на села: Берків, Богаївку, Борщагівку, в яких він розуміється зараз же заводить хоєство. Так само дістав від Гетьмана маєтки (Великий Брусилов і ін.) тодішній полковник чернігівський, пізніше павлоцький, Іван Абрамович, під прізвищем Поповича більше знаний. В своїй Іляшівці на Брацлавщині хоєю сотник тимоновський полку брацлавського Михайло Махаринський. Так само у своїх Мельниківцях хоєю інший сотник того-ж брацлавського полку Степан Байбуза; в Петранах Ярема Петрановський, пізніше полковник чигринський і найвидатніший військовий поміщик Гетьмана Дорошенка; в Дубровиці судя полковий кальницький Філон Немира; врешті в численних своїх маєтках — в місечку Клебані, і в селах: Холодівці, Захаріашівці, Крищицях і Мервияцях — так само хоєю заможний полковник брацлавський Михайло Зеленський (деякі польські історичні жерела звуть його: Зеленевський) і т. д., і т. д. . . ⁹⁷)

Ця давно вже, від самого початку повстання покозачена шляхта, тепер високі уряди у Війську Запорожському займає, своїми маєтками спокійно по новому вже праву козацькому, а не по старому

праву Річищеполітої володіє і вона власне служить головним посередником між Військом Запорожським і своїми, повертаючими тепер на Україну, ще непокозаченими братами, родичами, сусідами, знайомими. З такою її посередницькою ролею рахується навіть уряд московський, який, наприклад, вище згаданому Михайлові Махаринському, значному шляхтичу по походженню, видав, під час його побуту в Москві в р. 1654 (по заключеню Переяславської Умови) універсал до шляхти „підгірської (галицької), брацлавської, волинської, подільської, до Арсенія Желиборського єпископа львівського і Антона Винницького єпископа перемиського“ з закликом, щоби воїни всі до війни з Польщею в оборону віри православної готовились і... своїх послів до Царя присягали...⁹⁸) Розуміється використування такого роду універсалів робилось тільки з відома і по наказу Гетьмана. Він же за свого панування Москві втручатись до внутрішніх справ українських не дозволяв, тим більше, коли під покришкою спільноти віри православної проводилось розбивання української нації і шукання серед неї таких сторонників, які-б, свою владу гетьманську обійшовши, безпосередньо до влади царської зверталися.

Другим таким посередником між новим українським державним ладом Війська Запорожського і повертаючою шляхтою слугить — як було вже вище згадано — духовенство православне. Воно рекрутуються з ріжнородних верстов української нації: зі шляхти, з міщанства, з селянства — і при тодішній повазі, якою користується ще не зденационалізована Москвою і Петербургом українська Церква православна, воно грає ролю культурного цементу, воно іновово вяже розорошені, ріжні чужими впливами покалічені й культурно собі далекі частини української нації. Може завдяки впливові свого брата Феофана архімандрита овруцького монастиря, пристав зразу до козацького повстання, один з найкращих, найчесніших і найбільш завзятих його провідників в Іван Креховецький, зразу писарь полковий корсунський, потім наказний полковник ніжинський, полковник корсунський і врешті судя генеральний, а перед повстанням поборця жидачівський, поручник польської панцирної хоругви і властитель села Креховець у Землі Галицькій. Належав він, здавалось, до зовсім уже спольщеної і, як багато інших, для рідної нації страченої шляхти, тим паче, що був оженений з Анною Цемержинською, а по її смерті з Ядвігою з Ксенжополя Менжинською, отже і родинні звязки лучили його в чужою і ворожою його рідній

„Руси“ національною стихією. Відомий проповідник і полеміст пра-
вославний Григорій Мужиловський має так само в рядах повстанців
рідного брата Сикуяна писаря головної військової канцелярії, згодом
судью полкового ніжинського, одного з більш видатних тогочасних
дипломатів.⁶⁸⁾ З полковником Григором Гуляницьким, шляхтичем
волинським, споріднений Артемій Гуляницький пресвітер луцької Афа-
насовської церкви. З полковником Прокопом Бережецьким споріднений
протопоп київський Федір Бережецький. Софрон Жеребило Лабунський,
ігумен монастиря⁷ Кириловського київського, має широкі родинні звязки
в київських міщанських і козацьких колах. Олександер Тустановський,
пресвітер церкви св. Миколи в Київі, подібно як і вище згаданий
Феофан Креховецький, виходець із Землі Галицької.

Митрополит Коссів усе заступається перед Гетьманом за шляхтою
„руською“, бо це-ж не тільки одновірці, але й родичі й знайомі:
бож він сам з посеред тієї шляхти вийшов, подібно як багато інших
високих достойників Церкви, його сучасників: як Діонисій Балабан, епископ перемиський, як вище згадані епископи Желіборський і Винниць-
кий, як Афанасій князь з Козельська Пузина і Йосиф Чаплич Шпа-
навський епископи луцькі, і їх наступник на тій епископії кн. Гедеон
Четвертинський; як Горайн архімандрит мелецький, братанич кн. Сте-
пана Четвертинського, як Йосиф Нелюбович-Тукальський тоді архі-
мандрит лещинський, як Олександер Мокосій Дениско, еромонах
печерський, потім архімандрит Жидичинський і т. ін.

„Дворянє“ вищого духовенства, теж переважно шляхта в роді
вище згаданого Павла Верещаки, або Опанаса Предримірського,
давнішого „слуги“ Митрополита Петра Могили, а тепер сотника
печерського, служать так само лучником, що вяже кола духовні з іншими
верствами української нації. Який дух папує в тих колах, у тому
„містечку печерському“, де сотникує вище згаданий Опанас Предри-
мірський, свідчить факт, що один з найбільш голосних і непримиримих
проповідників повстання, в думах уславлений полковник брацлавський
Данило Нечай, дістав для свого полку „од київських черниль хоругов
богату, шовкову, щирим золотом гаптовану“. А тодішні ігумені й чер-
ници в ціх монастирях жіночих це-ж дуже часто представниці пайбільш
аристократичних родин православних, як наприклад княгиня Курцевичева,
незадовго перед повстанням померша ігуменя „монастиря панянського
Печерського“; як Атаназія зі старинного шляхецького роду Солтанів,

вдова по Самійлі Юдицькім, в часах гетьманства Богдана Хмельницького „ігумена монастрия стариць київських печерських, храму Вознесення Господня“; як Марія Магдалина, вдова по Степані Мазепі, мати Івана пізнішого Гетьмана, „ігумена монастирів панянських печерського, київського і глуховського“¹⁰⁰) і т. д., і т. д.

Гетьманові цей поворот у козацьку Україну непокозаченої шляхти йде розуміється на руку. Він побільшує собою верству, яка силу держави й опору влади гетьманської представляє. Не дарма ще в 1650 р. Хмельницький вимагав, щоб „та шляхта, котра хоче при своїх маєтках лишитися, зараз туди і то сама особисто на мешкання їхала і з нами тут мешкала, бо інакше доходів мати не буде“. ¹⁰¹)

Отже повертачу шляхту Гетьман радо приймає і універсали, як бачили ми вище, на охорону її осіб та її маєтків видас. Иноді навіть, коли того правні відносини вимагають, своїми наказами їх маєткові права підтверджує і відновлює. ¹⁰²) Але політично - правне становище шляхти в козацькій Україні він зможе відповідно до своїх плянів определити дощіру тоді, коли влада його гетьманська зміцніє і незалежною, як від польської Річипосполитої, так і від внутрішньої української анархії, стане.

Бо не входило в пляни гетьманські видавати ту шляхту на винищення степовим уходникам і зревольтований українській „черні“. Не лежало так само в його намірах з неї опору Річипосполитої в козацькій Україні робити. І коли власне одно і друге ми бачимо в політиці козацькій у першій автономістичній добі повстання, то ми знаємо вже, які були для цього, сильніші від волі гетьманської, внутрішні й зовнішні причини. Тільки перемога над внутрішньою апархією і визволення з під державної влади Річипосполитої дали змогу Гетьманові свої державні пляни перевести і в тім числі права та обовязки верству шляхецької в державі українській установити. Але це стало можливим тільки тоді, коли в кількалітнім процесі революції витворилися і зорганізувались десятки тисяч дрібних козацьких землевласників, коли зміцнилось і „зареєструвалось“ осіле „городове“ Військо Запорожське.

„Захоче хто зі шляхти з нами хліб їсти, хай Війську Запорожському послушний буде і на Короля не брикає“ — казав Гетьман в початку 1649 р., коли ще самому кінець того „Короля“ зайнятий „самодержцем“ в Україні стати йому

була не сила. „Ви бідолахи, що тепер шляхтою називаєтесь — будете боярами“, розвиває він ту саму думку в самих початках повстання.¹⁰³⁾ Перетвореня розбріканої, шляхецьким демократизмом Річипосполитої та її магнацькою олігархією розбещеної, зледачілої й паразітарної шляхти на Україні, однаково як православної так і католицької, в верству не тільки лицарсько-хліборобську, але й верству службову, від влади Гетьмана Війська Запорожського впovні залежну — ось була ідея творця козацької Української Держави.

Ідея ця могла зародитись у Богдана Хмельницького під впливом абсолютистичних намірів Короля Володислава IV, який, для здійснення цих намірів і приборкання шляхецького „пародовластія“ в Річипосполитії, міг власне на поміч козацьку, зокрема на особисто йому знапого самого Хмельницького рахувати. Можна в ній бачити ще абсолютичну традицію Короля Степана Баторого, якого імя все з великою похвалою серед козаччини української згадувалось. Велику ролю відіграв тут вплив і приклад сусідньої московської держави, де верства „служилого дворянства“, поставлена в умови залежності від самодержавної влади парської, чим раз дужчу й могутнішу державну організацію творила. Та й у самій південній Україні готовим взірцем для сформування такої лицарсько-хліборобської, але заразом службової верстви могла служити шляхецька земельна власність ленна, з певними сталими державно-службовими обовязками звязана. Врешті серед видачів і більше далекогорих державних мужів тодішньої Річипосполитої — між якими було багато знайомих Гетьмана — обмеженя „шляхецької свободи“ вважалось за для врятування держави необхідним.

„Свербить здається комусь голова і шапки князівської йому треба, а власне бритви, котраб шляхту потихеньку голила та в бояри її постригала“ — так скаржився один із свободолюбивих шляхтичів на князя Януша Радзівілла.¹⁰⁴⁾ На думку іншого такого-ж шляхтича, Беневського, сторонники покликані на польський престол Ракочого (до них належав між іншим той самий кн. Радзівілл і в самих початках повстання сам Хмельницький), „обмерзивши собі рівність, хочуть до власти абсолютичної хилитись“. ¹⁰⁵⁾ Більше „меракою“ чим для Богдана Хмельницького, Чаплинським із Суботова вигнаного, оця „рівність шляхецька“ нікому бути не могла і ніхто більше від Гетьмана — що,

повстання проти магнацько-шляхецької Річипосполитої підняв, — до такої влади обсолютистичної, яка-б як бритва привілеї шляхецькі „поголила“, не хилився.

Та ѹ яка-б інша влада була в силі ту верству шляхецьку, що привикла трясти Королем і цілою Річпосполитою, в службову „боярську“ верству перетворити? При який інший формі правління ті, що привикли старою польською державою правити, захотіли-б новій українській державі служити? Яка форма правління могла помирити і врешті усунути ті всі страшні соціальні, культурні й релігійні противенства, що за сотні літ н е д е р ж а в н о г о існування в лоні самої української нації накопичились? . . .

„Рачиш нас В. Кн. Милостъ питати — писали в Січні 1649 р. до кп. Корецького зі Звягля, перед тим звичайні тамошні мешканці, а тепер „полковник Війська Запорожського“ Іван Донець і „сотник“ Михайло Тиша, досі кушнір звягельський — які ми козаки: реестрові, або ні? Того ми ѹ самі не знаємо, бо нас ЙМ. Пан Гетьман не реестрував. Тільки то знаємо, що ЙМ. Пан Гетьман кожного з нас за однакового має і не відділяє нас від давних реестрових“. ¹⁰⁶⁾ Одного з покозачених шляхтичів, Петра Забілу, перед повстанням королевського урядовця в Борзні, а в повстанню зразу сотника, а потім полковника борзенського, так характеризували пізніше січовики запорожські: „старий Забіло постгарів, а на Запорожжі ніколи не бував, сини-ж його й поготів“. ¹⁰⁷⁾

Яка отже влада мусіла стояти на чолі того нового шестидесятитисічного Війська Запорожського, що до своїх шести тисяч давних реестрових прилучило на основах рівності не тільки запорожських січовиків, а ѹ міщан з далеких від Запоріжжя північно-західних городів українських, і селян, і шляхту, що на Запорожжі всі з роду ѹ віку не бували. Яка влада могла вдергати в одніх рамках отого Війська Запорожського і шляхту, що на запорожців звикла дивитись, як на степових своєвільників і бунтарів, а на селян, як на своїх підданих — і запорожців та селян, що на шляхту дивились як на ненависних гнобителів і ласих на землю „Ляхів“; — і хазяйовите, працьовите міцанство, на поняттях магдебургського, європейського права виховане — і „чернь“ низову, що у відношенню до міської культури і тоді гаслом — „китайку драти та в онучах топтати“ — кермувалась. При якій формі правління могла удержатись держава.

яка формувалась на території, де од віків панувала європейська цивілізація, де римське право, на основі приватної земельної власності побудоване, увійшло до обов'язуючого на тій території „Литовського Статута“ і де-б мало тепер правити побідне низове козацтво, що виховалось у примітивних громадах добичників, ловців і рибалок, з їх виборною на короткий час старшиною, примітивним судівництвом і браком поняття про приватну земельну власність. В який спосіб треба було правити Україною, щоб засимлювати її унешкодливити в ній-щі ріжні культурні, язикові й релігійні впливи, які з Заходу через Польщу і зі Сходу через Москву та Тартарію йшли, і тут зустрічаючись, готові були стати кожної хвилини до оружної поміж собою розправи.

Ось кілька Війська Запорожського полковників. Станіслав Мрозовицький, покозачений від початку повстання шляхтич з воєводства руського, передтим, вихований в університетах Кракова і Падуї, паж „покоєвий“ королівський — увесь розуміється проїнятий формами західної цивілізації. Старий, вихований на Січи запорожець, Федор Вишняк, що наприклад під час прийому польських послів у Переяславі, образившись, кидаеться на одного з них, ксьондза Лентовського, з булавою і кричить: „ходи йно, попе, на двір! научу я тебе полковників запорожських шанувати“ . . . Письменник, мандрівник по Європі, вільно подумний аріянин, пан богатший від воеводи Кисіля — Юрій Немирич. Бувший підданий Кисіля з лівобічного містечка Носівки, потім полковник чернігівський Степан Подобайло, що папів ненавидить і на всякі „секти лютерські“, як на антихристову віру дивиться. Абсолютно неграмотний Бурлай, прославлений своїми походами на Чорне Море і сміливими щіпалами Синопи. Іван Виговський, досвідчений у всіх тонкостях тодішнього права юрист, що провів свої молоді літа серед актових книг луцького староства. Джулай, Гайджа і Шантірей, для яких Тогай-бей був не тільки братом по духу, але й найріднішим братом по крові. Примітивний і глибоко обмежений Пушкар, боярин любецький, вихований на рубежах московських під впливом понять, по яким київський щиро-православний шляхтич і також полковник Іван Нечай усе був „Ляхом“, підозвілім в ісповіданні віри католицької, „н е х р и с т и я н с к о ѹ“.¹⁰⁸⁾ Яка влада мусила над усіми оціми полковниками стояти, щоб вони не кинулись з шаблями одні на других і не розвалили державу, що їми-ж власне правилася і держалась?

„У Хмельницького розвивались широкі планы о независимости Малороссіи и деспотическія мечты“ — пише І. М. Каманін, заслужений український історик московської школи — пояснюючи цим фактом, як причини „подозрійній Московського правительства въ искренности и вѣрности ему Гетмана и казаковъ“, так причини „тяжелой душевной драмы, которая ускорила смерть Хмельницкаго“. ¹⁰⁹)

Пляни про державну незалежність України мусіли йти у Великого Гетьмана поруч не тільки з „деспотичними мріями“, а і з твердим і непохитним проведенням в житті принципу абсолютистичної гетьманської влади, бо тільки така влада була в стані державу українську збудувати. І коли-б вони мали прискорити смерть Гетьмана, то він би мусів умерти на порозі свого панування, зразу під час київського триумфу, бо тоді ці пляни вже ясно й виразно були у нього сформувались.

Глибоке переконання про необхідність для України абсолютистичної монархічної влади було у Гетьмана зараз на початку повстання. „Зичили бихмо собі самодержця Господаря такого в своїй землі, яко Ваша Царская Вельможность Православний Християнський Царь“ — пише Гетьман до Царя в Червні 1648 р. ¹¹⁰) А „Єдиновладним Самодержцем руським“ називає він себе сам через сім місяців пізніше перед приїхавшими до нього польськими послами. В намірі збудувати незалежне від Польщі „Князівство Руське“ і „Монархію Руську“ обвинувачує його вся сучасна Річ Посполита. ¹¹¹) З тими намірами Гетьмана „стати самому Королем“ бореться внутрі України анархічна частина старшини з посеред січового козацтва і тієї показаної шляхти, що своїх польських антимонархічних і республіканських наровів позбутися ще не змогла. ^{111a})

„Дипльом на Князівство Руське“, виданий Гетьману Султаном турецьким, був під Берестечком польськими військами разом з іншими державними документами здобутий. „Славою Монархів християнських“ титuluє Богдана Хмельницького в своїй урочистій відручній грамоті з 1650 р. Султан Мухамед IV, приймаючи цію грамотою Гетьмана під свою протекцію і кафтан дорогоцінний йому, як і іншим голдуючим Порті володарям християнським, посилаючи. Титул „Князя Руси“ одержує він по триумфальнім відзді до Київа від Царгородського Патріарха Паісія, а другий Царгородський Патріарх Макарій в р. 1654

привозити йому чашу зі святым мирром, яке він сам освятив і яке — треба думати — для коронації призначалося, бо йнаке Патріархові не було чого його самому святити і з собою везти.¹¹²⁾ Коли ж, замість сподіваної коронації, мусіла в найтажчий для Гетьмана рік прийти Переяславська Умова, то для свого наслідника сина буде він під кінець свого життя добиватись усіма силами благословенства на Гетьманство від Патріарха московського Никона, щоб оцим благословенством, однаковим як для Гетьмана так і для Царя, зрівняти українську владу гетьманську з московською владою царською.¹¹³⁾ В тім самім часі Король шведський запропонує Гетьману титул „Князя Київського і Чернігівського і Гетьмана Військ Запорожських“ з тим, що коли Хмельницький захоче свій титул і свою владу „правом дідичним передати“, то відносини між Королем Шведським а Князем Київським і Гетьманом Запорожським мають бути такі самі, як між Королем Польським а Князем Пруським і Курфірстом Брандебургським. Але Гетьман на „голдовничу залежність“ від Швеції не погодиться, ніяких вагань в справі дідичності своєї верховної влади не допустить і незабаром, через нового посла шведського Лілленкрону, одержить нову пропозицію союзу, скріпленого взаємною гарантією „асекурацією“ і опертого на загарантованню повної державної незалежності „цілої України“, визнаню законним наслідником гетьманського сина Юрія і забезпеченю за Гетьманом Білоруси по Смоленськ з дідичним титулом Князя.¹¹⁴⁾ Своїй дружині Ганні він дасть право її власні універсалі в справах культурно-релігійних видавати, право, яким тільки дружини Монархів могли користуватись.¹¹⁵⁾ І забезпечить він себе чужовемною, переважно татарською, а в другій половині свого гетьманування німецькою івардією,¹¹⁶⁾ бо тільки тверда як валізо влада „деспотична“, тільки влада обсолютистична, яка стоїть понад всіма і супроти якої всі різні стани однакові і рівні, зможе страшні історичні нерівності українські знівелювати, державу й націю українську збудувати.

Тільки [така влада змогла пристосувати козацький устрій, що виріс у степу, серед промислових рибальських, скотарських і ловецьких та серед насоків на кочовища татарські й городи турецькі, до устрою хліборобської, культурної городової України, з її складним господарством і високою європейською цивілізацією. Устрій козацький вріс у землю — так можна коротко сформулювати той глибокий, рішаючий

для всього нашого дальншого життя переворот, який відбувся під єдино-владним пануванням Великого українського Гетьмана.

Гетьман Війська Запорожського це вже не ватажок, якого вибирають перед походом на шумливій січовій раді козацькій, і скидають, або просто вбивають, коли той похід не вдався. — Тепер це „Землі нашої Володар і Начальчик“, якого поблагословив Патріарх, якого визнала вся культурна „Русь“ православна, з яким зносяться як з рівним, сусідні Монархи. Полковники, сотники й отамани, це вже не вибрані на короткий час старшини степових січових громад, які що року переділяють поміж собою уходи, визначаючи де кожний полк, сотня, куріль мають рибу ловити й табуни випасати. Вони тепер начальники розмежованих окремих округів і порядкують не оточуючими Січ нерозораними Дніпровими лугами, а правлять величими й багатими городами, густо заселеними хліборобськими краями. Іх владі підлягає не тільки нове, осіле в тих полках, хліборобське козацтво, а всі мешканці, всі стани української людності: Військо Запорожське, духовенство, шляхта, міщанство, селянство.¹¹⁶⁾

Шістьнадцять таких полків бачимо ми на Україні, зараз по Збрівській Умові. На правім боці Дніпра: Київський, Брацлавський, Кальницький, Уманський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський (15 сотень на правім березі і 3 на лівім), і полк центральний, а разом із тим столичний: Чигринський, з 11-ю сотнями на правім і 8-ю на лівім березі. І по лівім боці Дніпра полки: Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський і Ніжинський. Пізніше, зі зростом людності і ускладнюванням адміністрації, число полків, особливо на незруйнованім лівім боці Дніпровім зростає. Повстають полки: Торговицький, Хвастівський, Лисянський, Павлоцький, Овруцький, Чернобильський, Винницький, Подільський, Звягельський на правім, і Лубенський, Борзенський, Ірклівський, Гадяцький, Зінківський, Стародубовський, Новгород-Сіверський, Глухівський і інші на лівім березі Дніпра. Повстають розуміється нові полки і в міру поширення території казацької української держави. Полки Могилівський, Чауський, Гомельський бачимо по прилученню до України південної Білорусі; полки Пинський, Турівський, Мозирський і козацькі полки на Волині зустрінемо по прийняттю ціми північно-західними землями влади й „протекції“ українського Гетьмана.

Всі ці численні полковники і сотники не вибираються вже на Січі крикливою юрбою „молодців“, що готується до походу „на волость“ чи на море, або ділить поміж собою уходи, а призна чаються і зміняються вони самодержавною владою гетьманською і виключно від Гетьмана, а це від влади народної залежать. Так само від влади гетьманської залежать дорадчі та помічні органи, що як генеральна старшина при Гетьмані, а які старшина полкова й сотенна при кожному полковнику й сотнику урядують. „З чернею — казали в Січі 1648 р. взяті в польський полоп козаки — Гетьман тепер ради не має. Чого перед тим не бувало, бо завжди чернь того домагалась, щоб з ними-ж на раді бути, а тепер з самою тільки своєю старшиною раду має“.¹¹⁶⁾

Не забуваймо при тім, що повстала та нова, залізною владою гетьманською спаена державна організація українська на землі, в якій представники попередньої державної влади: гетьмани й воеводи Річі-посполитої, старости й урядовці королівські, стали були — вживаючи вислову козацького — „дітими в залізо поубираними“; де під впливом ослаблення державного організму Річипосполитої буйно розрослась анархія, де, як мовила приказка, „кожний шляхтич на своїй загороді рівний воеводі“, де демократичний і республіканський устрій шляхецький — з його воюючими поміж собою при допомозі шляхти маґнацькими партіями, з його вічними соймами й соймиками, зі зведеню до нуля королівською владою — глибоко вріс не тільки в усю шляхецьку верству, а пройшов і у ворожу до неї степову козачину. Неретвореня свободолюбивих анархістів: шляхтичів і козаків — сторонників „рівності та свобод“ шляхецько-республіканської Річипосполитої і заступниців запорожського народовластя „черні низової“ — в слуг і обороноців твердого державного ладу — ось було велике діло „Богом Україні даного“ Гетьмана.

Держава українська була збудована тою гетьманською „са́модержавною владою“, котру „прежній Гетьман привласти собі дезрал над слушність і право і котрою були значне надвередили давній порядки, права і вольности войсковие“ — як скаржились своїм звичаєм у 50 літ пізніше, знов по смерти Хмельницького відроджені низові січовики,¹¹⁷⁾ що, з щід його дужої руки звільнені, цю гетьманську „владу самодержавну“ повалили, а разом із нею діло державне Великого Гетьмана зруйнували та й занапастили . . .

Акт Переяславської Умови, як символ відділення України від Польщі і її державного унезалежненя, став можливим тільки тоді, коли нова державна організація осілого Війська Запорожського була вже Гетьманом на Україні наладжена. Україна відпала від Польщі, як зріле яблуко, що оставшиесь при яблуні мусіло б зогнити й пропасти. І в дозрілій уже до самостійного державного життя по-переяславській Україні її внутрішні міжкласові відносини прибрали виразні, новою українською державною організацією окреслені форми. Ці нові форми українського життя почали бути складатись задовго до вибуху великого козацького повстання. Ідеологічно зарисовувались воно в усіх періодетях довгої попередньої українсько-польської боротьби, а процес їх реалізації і переведеня в життя йшов у парі зі страшними, повними збочень і хитань змаганнями, що в першій автопомістичній добі, під кермуванням і проводом Гетьмана Хмельницького на Україні відбувались. Тепер уже хитань і вагань у внутрішній політиці гетьманській немає. Правно-державне становище і взаємовідносини всіх класів окреплі вже ясно й виразно . . .

Принята протекції „восточного Царя“ і розрив із західною Річ Посполитою йшли в парі з узахідненям і европеїзацією козаччини. Переяславська Умова прийшла тоді, коли Україна вже перейшла і у своїх власних державних формах закріпила, як поняття так і уклад західного, хліборобського, осілого життя, вироблені в попередніх віках під впливом західної європейської цивілізації. Але одночасно Умова в Переяславі була союзом України з Москвою, зверненим проти Польщі. Вона, захищаючи Україну перед натиском польським, одночасно відривала її від Заходу і ставила в залежність від Сходу. Забезпечити тодішню європейську цивілізацію Української „Малої Руси“ від знищення, яке мусіло ій грозити з боку тодішньої азіяцької цивілізації „Руси Великої“ Московської — а разом із тим скріпити союзом з Русю Московською відпорність Руси Української супроти польщеня, яке вела за собою європеїзація Руси Української — ось було завдання будівничих Української Держави — велике історичне завдання, без здійснення якого саме існування вітчії української було неможливе.

Опорою Гетьмана для виконання того завдання служило — як уже сказано — осіле, хліборобське Військо Запорожське. Це воно

своєю силою творило українську державу в постійній боротьбі на два фронти. На одному: відбиваючи від Польща не тільки українську землю, а й спольщенні, а разом із тим найбільше культурні й найбільше європейські частини української нації і запрягаючи їх у службу Українській Державі. На другому: побиваючи внутрішню анархію, яка головним чином з опозиції полукочових, нехліборобських елементів Сходу проти хліборобської цивілізації Заходу внутрі самої України повставала. Переяславська Умова принесла для території козацької України деякий спокій на першому, польському фронті. Ті культурно європейські, козацько-шляхецькі, міщанські й духовні верхи (під переважним впливом польської — а через Польшу залидної — культури була тоді вся грамотна частина української нації), які по Переяславській Умові опиались і остались на території ними-ж збудованої козацької держави, були вже від антиукраїнських політично-руйнуючих польських впливів одрізані й забезпечені. Але за те союз від східною, азіатською, ворожою європейській цивілізації Москвою скріплював внутрі України співзгучлі Москві такі-ж азіатські і антиєвропейські українські елементи. Забезпечити від зруйновання Москвою того, що в тяжкій боротьбі здобула Україна від Польща — стає тепер найважливішою справою Гетьмана. Боротьба з Польщею, яка творила вісь усієї зовнішньої і внутрішньої політики гетьманської в добі автономістичний, до-переяславський, тепер відходить на другий плян, пересувається за кордон козацької держави, стає боротьбою з неспокійним і докучливим сусідом, а не в внутрішнім руйнуючим ворогом. Натомість на плян перший виступає стремління закріпити внутрі України здобутки повстання і захистити європейську форму цих здобутків, як від внутрішніх руїнників, так і від Москви, на піддержку якої ці внутрішні руїнники українські — споріднені з Москвою своєю зневавистю до європейської цивілізації — починають покладати тепер усі свої надії.

В цій новій, скомплікованій союзом з Москвою, внутрішній український боротьбі між Сходом і Заходом звертають на себе увагу головним чином два моменти. Перший — змагання до скріплення інституту приватної земельної власності — який являється в тодішніх часах підставою європеїзації України, ознакою прилучення її до економічного й культурного ладу Західної Європи. Другий — скріплення індивідуально-українського характеру цієї приватної земельної власності:

характеру лицарського, аристократичного, зовсім чужого поняттям і формам московським, але заразом характеру службового, що кардинально відріжняє за часів Богдана Хмельницького лицарство — козацтво українське від такого ж лицарства — шляхти польської.

Інституту повної, необмеженої, дідичної земельної власності козацької, якого домагається для себе в Переяславській Умові Військо Запорожське, не знає сусідня, тепер союзна, Московська держава; не знає його теж і Січовий Низ. В правно-державних поняттях Московщини — де сформований по татарським взірцям, сцентралізований і міцний державний апарат прекрасно пішішов до примітивного комунізму московської сільської общини — вся земля належить Цареві й тільки йому. Тільки Царь може землю своїм шідданим у користування „жалувати“ і так само може їїожної хвилини від них відбрати. Ніхто не сміє в Московщині на це суверенне право царське посягати і тому Військо Запорожське, знаючи ті московські порядки, заздалегідь і на всякий випадок домається, щоб „им'яній козацких и земель у нихъ отнимать не велѣть, также бы и дѣти вдовъ, послѣ козаковъ остальныхъ, поволности имѣли, какъ дѣды и отцы ихъ“. ¹¹⁸⁾ Оці „вдови“ встановлені тут не випадково. Бо в поняттях московських царська земля „жалується“ за службу Цареві і може відбратися тоді, коли такої служби немає. А в європейських поняттях Війська Запорожського земля, „кровю предків заслужена“, належить лицарському козацькому родові і ніхто її не має права від нього відібрати, навіть тоді, коли за малолітством дітей землею порядкує вдова і коли служби державної з землі тоді ніякої не дається.

Такого інституту приватної земельної власності не знає й український січовий Низ. Але він його не знає з інших зовсім чим у Московщині причин. Бо Низ запорожський це-ж не скована залізною владою царською „Царська Земля“, а найвільніща й найбільш свободолюбна республіка степових уходників, що ненавидять усякий державний примус і всяку неволю так само, як ненавидять, чуже ім і їхньому нерозораному степові вороже, осіле хліборобське життя. І тільки ця одна примітивна знепависть до європейської цивілізації плуга, на праві приватної земельної власності побудованої, знепависть, тепер міцною рукою Гетьмана Хмельницького здавлена, вяже неспокійних січовиків (поки-що тільки нитками симпатії) з чужою ім зрештою

но всім іншим проявам суспільного життя, страшною для всякої „вольниці козацької“, суворою самодержавною Москвою.

Ще більш протилежні поняття панують у Москві і в Україні що до соціального характеру тих, хто землею користується й володіє. В тодішній Московщині вони — „служилое сословие“, якому „жалується“ земля за царську службу, за державний чин . . . І коли одна й та сама земля задержується довше в однім роді, то не тому, що цей рід має своє власне, од предків унаслідоване і неодмінне право мечи на цю землю, а тому, що він із покоління в покоління заслуговує собі на милості царську, постачає Цареві й Державі з покоління в покоління слуг і чоловіків. В козацькій Україні, як і в Західній Європі, з лицарського родового права на землю випливають обовязки лицарського роду супроти Землі, супроти Держави. В Московщині з обовязку дворянської служби Цареві і державі випливає право дворянства до землі. З одного боку — берегти її обороняти родові, здобуті предками „права, вольності і привілеї“, а з другого — добровільно, без царського наказу, а на підставі морального імперативу традиції, виконувати обовязки супроти землі, які привілей родового землеволодіння накладає — московський боярин і дворянин не вміє, бо йому бракує самого поняття про родову земельну традицію. Така родова земельна традиція, підстава державної культури Заходу, не могла витворитись у державі московській, бо вона вся, від верху до низу, сформувалась по взірцям, взятым від великої чоловікої татарської Орди.

Європейський принцип аристократичний, принцип „noblesse oblige“, опертій на традиції родових прав і родових обовязків, для Московщини вовсім чужий. Крім того, „руssкаго дворянства — пише в своїй „Історії russkoy культуры“ П. Мілюков — никогда не удалось пріучить къ европейскому чувству военной чести, воспитавшему сословный духъ европейского дворянства“. Навіть Петровська европеїзація Московщини, що дала російському дворянству европейську одежду, не змогла перетворити самої сути того дворянства. В р. 1722 один з нечисленних „совѣтникъ Степановъ“, коли його побили, так пише в своїй „жалобѣ“: „я о моей персонѣ не говорю, только характеръ канцелярии совѣтника не допускаеть не токмо побои, но и браны терпѣть“. ¹¹⁹⁾ „Персона“, рід, ім'я, походження, традиція не відиграють в поняттях московського дворянства тієї домінуючої ролі, яку надає

їм аристократія західно-европейська. Тут найголовніше оцей „характеръ канцелярія совѣтника“, чин і рангъ, службове становище в державній епархії, що не з землі, не з роду земельного виросла, а по образу і подобію старої татарської державної адміністрації, собою землю московську зверху сильною, сцентралізованою чиновницькою системою покрила.

Зовсім не те бачимо ми в поняттях, способі розуміння себе і своєї соціальної ролі, у нашого Війська Запорожського. „Це-ж племя славного Народу Руського, з насіння Яфетового, котре державу грецьку морем і суходолом воювало. Це з того покоління військо, що за Олега Монарха руського в своїх моноксілях Царьгороду добувало. Вони то за Володимира Святого, Монарха руського, Грецію Македонію, Ілрію наїзжали. Їх то предки за Володимира хрещення прийняли, віру християнську від Церкви Константинополітанської взявші, і у вірі тій по сьогоднішній день родяться, хрестяться і умірають“ — так характеризувало козаччину українську в р. 1621 у своїм меморіалі до уряду Річипосполитої духовенство православне.¹²⁰⁾) Характеризувало розуміється на підставі власної козацької традиції; на підставі власного про себе думання козацького. І хоч може ця традиція де-що натягнута ї у подробицях не зовсім вірна, але не те в данім разі важливо. Важно те, що лицарська, військова, предківська, аристократична традиція, в західно-европейському того слова розумінню, лягла в основу поняття і правних норм, духа ї соціального укладу цілого Війська Запорожського. І ця незрозуміла для призвичасного до „табели о рангах“ московського дворянства — станова, класова традиція, як джерело самоповаги і патріотизму, ще колотиме його очі навіть тоді, коли вона у помосковлених нащадків Війська Запорожського вже у великій мірі забулась і вивітрилась. Ще по скасованю лівобічного гетьманства, призначений править „Малороссієй“ Румянцев нарікає на „малороссійскихъ дворянъ“, що вони „при всіх науках і в чужих сторонах обрашенніах, вістались козаками ї заховали любов до своєї власної нації і солодкої отчини, як вони її називають“, і що „циа невелика купка людей інакше не відзивається, як тільки, що то вони найперші на цілім світі і що нема від них нікого дужчого, нікого хоробрішого, нікого розумнішого і що... все, що у них, то найкраще“.¹²¹⁾)

Власне за часів і за панування Гетьмана Богдана Хмельницького лицарський, аристократичний характер Війська Запорожського дістав

змогу впovні розвинутись і зміцнитись. Вростаючи в землю, об'їмаючи її в своє приватне володіння, козацтво знаходить оправдання для того факту власне в своїй лицарській, військовій традиції, в своїх „крівавих заслугах“, які воно для оборони й захисту своєї землі і своєї віри-нації з діда-прадіда покладало. Боротьба „за Вітчизну, за віру стародавню православну“ — це традиційний обовязок Війська Запорожського, який воно безупинно і свідомо, не по чийму небудь наказу, а па підставі морального лицарського імперативу виконувало. „Вольності, добра і привілеї“, од Великих Князів Руських і Королів польських надані — це його кріава заслуга, пе його кровю оплачеце право, яким воно ніколи й нікому поступитись не хоче, якого забезпечення домагається воно так рішуче, так безкомпромісово в новій Переяславській Умові.

З хвилиною заволодіння землею по лицарському праву меча („nehaj vіchna буде слава, же през шаблю маєм права“) процес європеїзації козаччини був завершений. До цього, крім поданих вище причин, мусів довести стародавній „ дух“ Війська Запорожського, його найбільше інтимна, найбільш глибоко в серцях козацьких захована культура, що весь час під впливом західним, європейським формувалась. Вона прийшла на Запоріжжя сразу-ж із першими козакуючими українськими князями і сміливими пограничними старостами, як славний „Байда“ князь Дмитро Вишневецький, як князі Богдан, Михайло й Кирик Ружинські, як Остап Дашкович, Предислав Лянцкоронський і т. д., і т. д.; наливала вона весь час туди з такими блукаючими європейськими лицарями, як Самійло Зборовський; ширилася на Запорожжю такими представниками духовного, культурного світа, як вихованій у Падуанськім університеті князь Єзекіїл Булига-Курцевич архимандрит запорожського монастиря в самім серці козаччини в Трахти мирові, — як київський римо-католицький єпископ і основатель Хвастова Йосиф Верещинський, великий патріот козацької України, приятель козаків і товариш їхніх походів на Татар, що весь час про заснування на Запоріжжю лицарського ордену, на взірець ордену Мальтийського, мріяв і цю свою ідею словом і друком на Україні ширив. Вростала вона глибоко у весь устрій козацький при довгих рядах шляхецьких, козакуючих Гетьманів, як Чорнинський, Чановицький, Косинський, Лобода, Самійло Кішка, Шаула, Кременський, Підвісоцький, Миколинський, Байбуза, Нечковський, Конашевич - Сачайдачний, Оліфир

Голуб, Пирський, Сулима, Кулага-Петражицький і інші, що всі зросли і виховались у поняттях шляхецьких, поняттях, що під впливом західно-европейським формувались. Приходила вона, ця лицарська західно-европейська культура безпосередно з Західної Європи з австрійськими, венецькими, шведськими, папськими й іншими посольствами, що Війську Запорожському привозили хоругви і клейноди — братерські дари лицарства європейського для лицарства українського — ставлячи його тим самим в один рівень із собою, прилучаючи до великого брацтва оборонців чести лицарської, віри християнської й цивілізації західно-европейської. I врешті запосили її на Україну ріжні Бопляни й Маріони, будівничі українських твердинь і учигелі військової техніки, пімецькі та інші чужоземні військові загони на польській кордонній службі, що разом із тою технікою військовою і зовнішніми ознаками західно-европейської військовості (дрібненький приклад: тодішній запорожський військовий музичний інструмент — шоломійка, запозичена із Заходу французька дудка: *chalumeau*¹²²) прищеплювали дух тієї військовості, оце „європейське чувство военної честі“, до якого, по словам Мілюкова, ніколи не вдалося приучити східного московського дворянства.

I не зовсім помилуються наші історики московофільської школи нарікаючи, „що старшина козацька вічим від шляхти польської не ріжнилась“. Як що мати на увазі отої лицарський західно-европейський дух, оту станову „військову лицарську честь“, то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорожського був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західно-европейському лицарству. „Хоч ми і не всі шляхта, але — з діда прадіда военні — себе за рівних Лицарству і ВМНанам вважаемо“ — так висловився сам Гетьман Богдан Хмельницький в листі, яким він в кінці 1648 р. каштеляна ельбінгського, Німця Вейера покинути службу в Польщі і перейти на службу козацьку намовляв.

I коли пізніше, по смерті Хмельницького, нобілітовані в Варшаві козаки, виходачи по нобілітації із Сойму, кпили собі, питуючи, чи тепер од тієї нобілітації „їх тіні не стали часом довші“ — то це не була ще смердяковщина і „наплевательство“, а гордість козацького лицарства, яке себе шляхетству рівним почувало і яке побілітації польські собі легковажило. Це ще була ота позрозуміла для бояр московських „гонорість“, яка посла Гетьмана Хмельницького в Москву Силуяна Мужиловського примушувала завзято протестувати проти замало

почесного на його думку прийому і яка знайшла собі вираз в оціх його, сказаних здивованім боярам, словах: „ми не низького стану люде: Ляхи тільки пами, Запорожськими козаками, славу собі добували“.¹²³⁾ Це ще була та традиція лицарська, яка перших „холопів царських“ і прислужників Москви вроді Івана Брюховецького, як „чоловічка нікчемного і непородного козака“ характеризувала,¹²⁴⁾ що в словах козацьких: „мені дворянства не треба, я по давньому козак“¹²⁵⁾ — Україну від перших деструктивних впливів московських боронила. І доки живий був серед синів козацьких отої західно-європейський аристократичний лицарський дух, доти „охота до урядів, а особливо до жалування“ не могла між ними „перемогти ціх поглядів старих часів“, які тому власне Катерина II наказала винищити та іскорінити так, „щоб на віки імя Гетьманів сchezло“, щоб зникло „розвратное мнѣніе Малороссіянъ, по коему постановляють себя нардомъ отъ Великороссійскаго совѣтъ отличнымъ“....¹²⁶⁾

Хоча й лицарство козацьке по характеру свому нічим від шляхти польської не ріжнилося, бо й одні й другі на одних і тих самих західно-європейських взірцях виховались, проте Гетьман Хмельницький і „ноги шляхецької“ не бажає в козацькій Україні мати. Крім тих, що „захочуть з нами хліб їсти і Війську Запорожському послушними бути“, він усю решту „за Вислу“ вигнати наміряється і навіть там їм росправою погрожує, як тільки вони знов стануть „брекати“. Одим обмеженям аристократичної політичної анархії і шляхецької самоволі верховною „владою самодержавною“ — обмеженям, що було провідною ідеєю Гетьмана Богдана та його козацьких і шляхецьких найближчих помішників, ріжнилось радикально лицарство українське від такого-ж лицарства польського. З цього боку Україна наша за часів Великого Гетьмана випередила була значно свою сусідку Польщу. Тим вона через відсталу Річчюсполіту шляхецьку простягнула руку Західній Європі, де так само „роабрикане“ лицарство феодальне починає абсолютничій владі королівській коритися. Під сильною рукою Гетьмана Богдана вільнополюбне українське козацтво круто звертає з дороги „вільної елекції“, „золотої свободи“ і „рівності шляхецької“, по якій його польські сусіди в провалля анархії й руин державної котяться.

Але гетьманське гасло „самодержавства“ на цьому нашому небезпечному пограниччу між Сходом і Заходом, це-же гасло Москви,

це пряма дорога до повної залежності від „самодержавного, восточного, православного Царя“. І Гетьман це розуміє дуже добре. Тому він сам, Гетьман Війська Запорожського, хоче таким самодержцем стати; тому він так западливо благословення й миропомазання патріаршого забігає; тому він титулу князівського для себе в Білорусі шукає; тому він сина в пануючім молдавськім роді оженив, а бажаючи видати дочку заміж за небожа московської Цариці,¹²⁷⁾ він із родом царським порідниться і зрівнятись хоче; тому врешті він дідичну владу гетьманську встановляє, при чому присягати московському Цареві він синові-наслідникові забороняє, одночасно всіма силами благословенства Патріарха московського для нього домагаючись . . .

I самодержавство гетьманське — це не самодержавство царське. I знов між цими однimi й тими самими зверхнimi формами лежить безоднія глибокої ріжниці їх змісту: непримирима протилежність Сходу й Заходу, така сама, яка була між дворянством російським і козацтвом українським. Бо хоч Гетьман і каже: „ви, що тепер шляхтою називаєтесь — будете боярами“, але не московських бояр він із лицарства українського поробити береться, бо така переміна була-б навіть і йому не під силу.

Дворянство, на якому спирається самодержавство московського Царя, позбавлене поняття власної лицарської, аристократичної, класової й земельної традиції, не думає й не може забезпечити свої права перед владою царською, бо воно-ж появилось тільки завдяки Цареві, залежить цілковито від Царя і на поверхні царської країни тільки владою того Царя держиться. Лицарство козацьке, на якому спирається самодержавство українського Гетьмана, не з його влади, а зі своїх власних „заслуг кріавих“ виросло; не з гетьманської ласки, а власною шаблею воно права до своєї власної землі здобуло. Під впливом страшної зовнішньої небезпеки, що грозить йому в боку Річносполітої, і не менше страшної внутрішньої небезпеки, що грозить йому в боку власної анархічної „черні“ — українське лицарство прийшло обмеженя своїх „прав і вольностей“ і хоч із опозицією і з жертвами (напр. казнь за непослух Гетьманові в 1652 р. шляхтича Адама Хмелецького, полковника паволоцького і козаків Матвія Гладкого, полковника миргородського, Лук'яна Мозирі, полковника білоцерківського і т. д.) передало верховну владу в руки Велікого, Яновельможного Гетьмана. Ale поробити з того лицарства „персону“, яких одиноким титулом

до самопошани був-би „харктеръ канцелярії совѣтника“ — перетворити свідоме своїх прав горде лицарство козацьке на подобіе рабського й безправного, од царського „жалування“ залежного, московського дворянства — такий переворот українському Гетьманові не міг-би удавись. І власне в цьому європейському сполученю абсолютизму верховної влади з традиційним лицарським аристократизмом і самоповагою правлячої земельної державної верстви, на якій та верховна влада спиралася, лежали завадки нашої великої будуччини, коли-б діло Богданове було вдержане і окріпло.

Вже він сам — хоч правив Україною „единовладно“, хоч був самодержцем у повному значенні того слова, хоч авторитет влади спочивав виключно в його руках — скликає, як ми бачили вище, в важких випадках козацькі сойми в Чигрині; забезпечує віп, як побачимо далі, українським станам їх суди і самоуправу на місцях. І в цих соймах, де бере участь і козацтво, і духовенство, і шляхта, і міщанство, — в цих зачатках дорадчої репрезентації українських станів, і в становій місцевій самоуправі спочивав зародок такого самого конституційно-монархічного ладу, який дав державну міць Англії, Франції і Німеччині, і який бувби дав таку міць державну й Україні, тим більше, що сусіди наші — і западто вільна республіканська Польща і невільницька самодержавна Москва — були тоді не в силі такого ладу у себе створити . . .

До цих основних ріжниць між характером російського дворянства, українського козацтва і польської шляхти, треба долати ще й ті глибокі ріжниці, що були між Сходом і Заходом у відношенню людей вільних до людей невільних, людей, що користуються повнотою горожанських прав даної держави і людей з обмеженими правами.

В Московщині в принципі всі піддані царські супроти особи Царя рівні і взаємовідносини їхні регулюються царськими наказами. Дворянин має право до кріпаків по стільки, по скільки воно йому дается Царем, але раз він його від Царя одержав, то розпоряжається віп своїми кріпаками, як йому забагнеться, по тому самому принципу, по якому Царь розпоряжається ним. Селянство не привязане до землі, бо земля вся царська, а до осіб, і єдиним порятунком являється для нього втеча до іншого дворянину, право переходу, яке в Московщині існує, хоч зрештою тоді вже обмежується. На Заході селянство привязане до землі, а позаяк земля належить там не до голови держави,

а до лицарства, то й селянство від того лицарства залежить, і його становище міняється відповідно до того, як лицарство свої обовязки супроти держави, супроти землі й супроти привязаних до неї своїх підданих розуміє. Це становище краще в країнах західних, де влада лицарська королівською владою обмежена, де абсолютизм зрівнює всі стани супроти особи монарха і де традиційна взаємна пошана і впливаюча з неї певна звичаєва конституційність у відношеннях монарха до лицарства родить таку-ж традиційну взаємну пошану і таку-ж конституційність у відношеннях лицарства до селянства. Гірше воно значно в таких аристократичних республіках, як Польща, де лицарство править державою необмежено і де повна його самоволя у відношенню до позбавленого реальної сили монарха йде в парі з такою-ж самоволею у відношенню до позбавленого всяких прав селянства. Оця то „магнацько-шляхецька свобода“ й підняла була проти Польщі всю „чернь“ українську. Вона стала причиною; що ця „чернь“, „свободу папську“ ненавидячи, до самодержавія царського хилилася, волючи однаковий для всіх закон рабів, чим те повне беззаконня, яке польські шляхецько-селянські відносини характеризувало.

І коли до всього вищесказаного ще наш український січовий Низ з його психолоїєю вільних нехліборобів-степовиків додамо, і коли згадаємо, яку колотпечу він своєю боротьбою з цивілізацією плуга, веденою під гаслами „оборони черні“, в життя України вносив, то павіть із цього короткого нарису зможемо скласти уяву про той страшний вузел соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротилежностей, що мав перед собою на Україні творець козацької української держави. Від часів занепаду нашої київської княжої могутності Руси тільки один Богдан Хмельницький зумів цей гордієвий вузол розрубати. Тільки він один єдиний по сьогоднішній день зумів у часі свого панування ті смертельні противірчі між Сходом і Заходом на Україні побороти і зумів обернути на будову української держави ті небезпечні центробіжні сили, що потім за його невдалих наслідників, знов внутрішнього українського регулятора позбавлені, між собою стерлися, пожарищем великим спалахнули, Україну Війська Запорожського в часах Руїни спалили і попіл її по вітру на Схід і Захід розвіяли . . .

* * *

Шукаючи в Переяславській Умові даних для пізнання нашого тодішнього внутрішнього соціального ладу, все треба твердо памятати про її тогочасний характер, випливаючий в тих умов життя, серед яких вона повстала, а не з пізніших наслідків, які вона за собою потягнула. Про ті наслідки творці її навіть здогадуватись не могли. Для них Переяславська Умова була, як уже вище сказано, мілітарним союзом у першій мірі — де раз, і означала припинення необхідної тоді для державного унезалежнення України від Польщі протекції царської — де два. Ті її пункти, що відносяться до внутрішнього устрою України, ще не означають майбутньої залежності того устрою від державної влади московської (бо в такім разі вони мусили-б бути вредаговані значно ширше, так принаймні, як це зробить пізніше у відношенню до Польщі Умова Гадяцька), а вони підкреслюють тільки ті засадниці ріжниці, які існують між внутрішнім ладом українським і внугрівшім ладом московським. І уведені вони в Переяславську Умову на той випадок, коли-б, супроти тяжкого тодішнього воєнного положення України (викликаного союзом польсько-татарським), прийшлося Гетьманові зі своїх суворенних, самодержавних прав перед протектором Царем де в чому поступитись, і не тільки на зверхнє-мапіфестаційну протекцію царську, але й на більш реальну залежність від влади царської погодитись.

Яскравим показчиком оттакого іменно характеру тих пунктів служать жалувані грамоти царські, видані одноточно з переяславськими статтями Гетьману на город Гадяч „со всіми угодами, въ вѣчность ему и потомкамъ его“, а послан гетьманським, Самйлу Богдановичу-Зарудному і Навлу Тетері на інші маєтности на Україні.¹²⁸⁾ Гетьман ніколи до кінця свого життя Гадячеч по пожалуваному йому праву царському не володів, до права того ніякої ваги не привязував і його навіть синові свому не передав. А коли його послані задумали будо серйозно свої грамоти царські трактувати і пожалувані маєтки в посідання обнати, то тверда рука гетьманська так ясно їм показала, чие право і чиї надання зобовязують на Україні, що вони в переліку свої жалувані грамоти царські в землю позакопували і про них ніколи за панування Гетьмана Богдана щі одним словом і згадати не зважились. Але коли-б, у разі програної війни в Польщю, треба було Гетьмацові на лівий бік Дніпра одйти і своєю ослабленою тоді „владою самодержавною“ перед Царем поступитись, то царське надання на Гадяч

могло-б йому тоді у великій пригоді стати. Воно узаконювало ту приватну земельну власність, що творила основу нового соціального ладу козацької України, ту власність, на якій спіралось матеріальне існування козацької старшини, в тім числі самого Гетьмана, і яку треба було заздалегідь забезпечити, бо її в тій формі не знала в своїй державі влада царська.

Одеч, хай мені вільно буде його так назвати, а сектураційний характер Переяславської Умови робить її падзвичайно цілесою для дослідів пад внутрішнім устроєм України. Він дозволяє нам пізнати засадничі риси того устрою, іменно ті риси, до яких Військо Запорожське привязувало найбільшу вагу, які найбільше ріжнили Україну від Москви і які необхідно було через те на випадок катастрофи, на випадок пещастя забезпечити.

Огже під час пактів в Москвою домагаються посли Війська Запорожського „чтобъ Царское Величество пожаловалъ, велѣль имъ дать свои жалованные грамоты на пергаментъ одну на волности казацкіе, а другую на волности шляхецкіе, за своими государскими вислыми печатями, для того, что они то получивши, сами смотрѣ межъ себя учинять: кто козакъ, тотъ волности казацкіе имѣть будетъ, а кто мужикъ, тотъ будегъ повинность обыкную Царскому Величеству отдавать, какъ и прежде того бывало“.

Ми вже зпам'ємо, нащо були потрібні Війську Запорожському такі урочисті грамоти царські на „волности“ (це слово означає в даннім разі перш за все права маєткові) козацькі і шляхецькі. Але які реальні відносини на Україні між шляхтою й козацтвом з одного боку, а селянством із другого, хоче забезпечити собі Військо Запорожське в оцьому пункті „Переяславських статей“? Бо розуміється цей „смотрѣ межъ себя“, що має нібито колись потім відбутись, треба розуміти як звичайну дипломатичну чे�мпість, зроблену самодержавним звичаям московським, які на все паказу царського вимагають. Цей „смотрѣ межъ себя“ відбувся на Україні вже давно: козацтво вже зарееструвалось; шляхта, що признала владу гетьманську, вже до своїх маєтків повернула; а що до селянства, то, вживаючи слів одного з численних універсалів гетьманських, на церковні маєтки видаваних: „так як і перед тим подданні повинності звикли були отбувати . . . аби і тепер, кром жадного сопротивлення, они всі, крім козаків, котрій завше до Війська ходить звикли, ти-ж повинності і послушанство отдавали“. ¹²⁸⁾

Виходить, ніби-то новна реакція, повний поворот до порядків, проти яких „чернь“ була на зазив Гетьмана піднялась і які, здавалось, вона, поваливши Річ Посполиту, раз на завжди скасувала. Але-ж у такім разі чому не підіймається проти Гетьмана таке саме повстання, яке віп зі степовим козацтвом і на спілку з Татарами підняв був проти Річ Посполитої? Чому зі всіх бувших українських Гетьманів тільки ім'я одного Хмельницького користується серед народних мас не лишею популярністю, але, що важніше, пошаною? Правда, „кубло своєвільства“ — січовий Низ — обсаджений вірпою Гетьману старшиною. Але-ж есть ворожі до України зовнішні сили, есть газдри сусіди, що все раді-б завирюху в Україні підняті, щоб Україну обезвілити та пошматувати.

Ось тепер власне, по Переяславській Умові, Король польський, коли Гетьманова влада на Україні укріпилась, хоче супроти Хмельницького відограти таку саму роля, яку Хмельницький відограв було раніше супроти нього. Він заключив союз і вічну прязнь з Татарами і видав універсал до українського селянства. „Людей міських і сільських, господарства пильнющих, обіцюемо — каже цей широко розкиданий по Україні революційний універсал королівський — від робіт і повинностей на віки увільнити, на самих тільки легких чиншах, по виході слобід, їх установивши. Шинки, вільне варення пива і куреня горілки при них оставляємо, до чого і панів дідичних конституцією коронною приведемо“. ¹³⁰⁾

Татари радо йдуть на союз з Польщею і приянть королівську. Вони побачили, що плуг український у стократ страшніший від плуга польського. Бо коли раніше, під владою Річ Посполитої, його в степи кількох магнатів невмілою рукою запускало, то тепер, мов якась страшна навала починають ворюватись в „Дикі Поля“ десятки тисяч озброєного козацтва. І смертельно перелякані Татарами па руку все, що сплу того українського плуга руйнує, хочби це й був далекий та чужий ім Король польський. Але чому на ці універсали королівські не підіймається проти свого Гетьмана українська „чернь“? Чому за Гетьмана Богдана не проявляє вона цієї великої охоти до розправи зі своїми „людьми начальними“, яку пізіше вона все на послуги чужих урядів віддавала і їм лицити свою власну українську землю помогала?

Той новий устрій український, який склався під єдиновладством Великого Гетьмана — це не реакція, це не поворот до зченавиджених

і пециремлемих вже для України старих порядків. Гетьман Хмельницький зумів знайти для стихийних потреб українського економічного життя, однакових як перед вибухом революції, так і по її перемозі (бо економічний розвиток таких наглих перескоків, як політичні революції не знає) нові, випливаючі з перемоги революції, соціальні зверхні форми. Економічно необхідний факт примусової роботи селянства, нестерпимий для того селянства в старих польських соціальних формах, став для нього приемлемим, законним і зрозумілим у нових соціальних формах українських.

Без тих примусових селянських повинностей не можна собі уявити життя тодішнього культурного суспільства, що вже вийшло з примітивної полукочової комуністичної громади, вросло в землю, витворило цивілізацію плуга — і разом із нею державу, що ту цивілізацію від кочових грабіжників і від важерливих сусідів охороняє. Діференція суспільства вміру більше скомплікованого життя, поділ на професії й поділ на стани — це конечний наслідок стихійного економічного процесу. І коли таке, вже здіференціоване суспільство веде ще господарство натуральне і не знає ще капіталістичного грошового господарства, то постачання натурою, примусовими „повинностями“, одним станом людности засобів життя, „прожитку“, для другого стану, являється в ньому явищем необхідним і неминучим. Отже і в данім разі українське суспільство, витворивши свою державу і свою культуру, витворило і стани, що тій державі і тій культурі служать. І тому поруч тих стапів — стану державного: лицарського та стану культурного: духовного — які виключно державною й культурною працею заняті, мусить бути ще й стан, який цим двом першим „прожиток“, матеріальні засоби життя, своєю працею фізичною постачає. З хвилиною нового наладження на Україні державного й культурного життя, селянство повернулось до своїх старих повинностей „так, як і перед тим бувало“. Соціальні взаємовідносини, як і той економічний підклад, з якого вони виросли, осталися в данім випадку ті самі, але їх зверхні форми, їх правна свідомість, стали в новій українській державі за Гетьмана Богдана Хмельницького зовсім інші.

Ця нова правна свідомість знайшла вже собі вираз у переславських статтях, які кажуть, що свою „повинність звичайну“ віддає селянство тепер не панові-магнатові, чи шляхтичеві, а „Царському Величеству“, тобто, в його особі, державі. Перед особою того

„Царського Величества“ всі стани і всі люде рівні, тільки обовязки їх і, випливаючи з тих обовязків їхні права, ріжні.

Старшина війська Запорожського — „что на услугах війсковыхъ завсегда обрѣтаются и хлѣба сами пакать не могутъ“, кажучи словами тих же Переяславських статей — одержує цей хліб від селянства, від „пашенного крестьянина“. Але одержує не так, як давня шляхта польської держави — за якісъ ненавистні для українського селянства свої окремі права, не на підставі чужої і позрозумілої для того селянства польської традиції і не під примусом ворожої тому селянству „ланської“ Річпосполигої. Нова старшина українська дістает свій хліб від селянства за реальний обовязок служби Війську Запорожському, служби українській державі. Ця держава не тільки Війську Запорожському, а й селянству українському потрібна та необхідна, бо вона забезпечує його і від повороту старих зневиджених маєтків і захищає його від страшних татарських вагонів. Повага для нової держави і потреба тієї держави роблять в очах селянства його повинності супроти слуг цієї держави законними й зрозумілими. І поки „Царським Величеством“, фактичним самодержцем і головою держави був Гетьман Війська Запорожського, доти того Війська Запорожського Україна була у мас народніх в пошані, доти вона була їм рідна і потрібна і доти нація українська — всі стани суспільства обеднуючи — фактично, а не тільки в споминах, піснях та літературі існувала.

Та сама стара, зневиджена було шляхта, тепер під час пактів Переяславських одержала урочисту царську грамоту, а в ній підтвердження всіх своїх давніх прав і привileїв. Під охороною влади гетьманської вона знов у своїх маєтках оселилась, знов „повинності звичайні“ від селянства одержувати стала. Але селянство проти цього не протестує, бо це вже не шляхта старої й непотрібної Річпосполи, тої. Це тільки ті, що „служать у Війську Запорожськім“, як виразно підkreслює грамота „царська і як розуміє її становище український Гетьман, під якого диктандом і на жадання якого ця грамота царська для шляхти була написана й видана.

Не посередників між степовим козацтвом і польською Річпосполитою бачить тепер Гетьман у шляхті українській, як це він мусів робити в першім періоді повстання. Він має тепер у ній слуг свого Війська Запорожського, тобто слуг козацької української держави,

так само цій державі, як і ціле Військо Запорожське необхідних. Здійснилась нарешті стара гетьманська ідея. Хліб український ідять тільки ті, що „Війську Запорожському послушні“, що державі українській потрібні і що на верховну владу державу не „брикають“. Тільки ті шляхтичі маєтками своїми на Україні володіють, що до яких Гетьман в 1649 р., по словам московського посла Кунакова, від Польщі домагався, щоб вони „пріїхавъ служили въ Запорожскомъ Войску за присягою . . . и которые изъ нихъ, по Богданову отпуску Хмельницкого, учнутъ пріїзжать опять въ королевскіе войска съ его Богдановыми листами, и Королю и панам Радѣ и всей Рѣчицполитой за то и вдрайцами ихъ не звать, и впередъ имъ не мстить николи“.¹⁸¹⁾

І тому селянство українське тій шляхті, що присягою свою спільність з новою національною („православною“) українською державою ствердила, і що на помсту Річісполитої була через те паражена, не жалує своїх трудових повинностей, не жалує своїм крівавим потом запрадьованого хліба, бо та шляхта йому потрібна, бо вона виконує корисний для селянства державний обовязок, бо вона перейняла рідну й зрозумілу цим масам селянським, витворену в боротьбі зі старим та непотрібним польським державним ладом і небезпечними татарськими кочовниками козацьку лицарську традицію. Давніше шляхта вимагала від селянства повинностей і хліба на підставі якихось законів, що вона сама для себе в своїх соймах установляла і сама-ж силою своєї держави виконувати примушувала. І це був у розумінні селянства акт односторонньої волі, акт самоволі, акт беззаконня. Тепер шляхта, так само як і селянство, верховній владі державній, владі гетьманській кориться. А для Гетьмана однаково: „согрішить князь, урізати йому шию, согрішить козак, теж саме йому учинити“. І ця рівність супроти символу Держави, супроти особи Монарха, робить неоднаковий супроти тієї держави лицарський обовязок шляхти і трудовий обовязок селянства законним і зрозумілим.

Врешті й сама психология тієї шляхти під впливом нового українського державного ладу радикально перемінилась. Вона почуває тепер над собою авторитет міцної верховної влади. Вона повернула до своєї давньої аристократичної земельної традиції і володіння землею знов стало на неї накладати моральний обовязок, що випливав з тієї традиції. Службою в Війську Запорожськім наново звязана в рідною своею країною, вона поводиться не так, як поводилася роагнуздана,

позбавлена зверхніх законних обмежень і внутрішнього морального аристократичного примусу, стара паразітарна й кольоніаторська шляхецько-магіцька олігархія. „Тихо скромно і ласково, наче чирикові догоджаючи, в підданими своїми постулюють“ — так із великим здивуванням характеризує поводження шляхти, „що — по його словам — у Хмельницького в Україну впрошуvalась“, ворожий до України і до цієї шляхти польський мемуарист Еміловський.¹⁸²⁾

Високий мур недовір'я, зневисти і взаємного нерозвуміння, який поставила була на Україні між шляхтою і селянством стара здігенерована польська шляхецька держава, упав з хвилиною зформування нової держави української, не на старім фундаменті шляхецькім, а на новім фундаменті Війська Запорожського побудованої. Не шляхта тепер творить державний, лицарський, аристократичний стан, а творить його Військо Запорожське, що десятками тисяч власне з народної маси виросло. Обєднання в цій новій аристократії національній, старої аристократичної шляхецької верстві і тих нових аристократичних сил, що маса народня із себе на поверхню життя виділяє, творить нову відроджену націю українську, дає той міжкласовий цемент спільноти і родства, без якого само існування нації неможливе. Все що єсть лицарського в селянстві, все що вміє жертвувати життям і не боїться тягостей „постійного на услугах воєнних перебування“, пишеться в козаки і на отій службі, як рівні з рівними, ві старим дідичним лицарством шляхецьким зустрічається, переймаючи його старі традиції, його звичаї і культуру. А ті, що волять спокійну працю біля землі і тягостей воєнних не несуть, не почивають себе своїми трудовими повинностями покривдженими і ображеними, бо досгуп до аристократії, до Війська Запорожського, в дійсності під час війни ні для кого не обмежений і тільки по скінченю війни реєstri військові дуже щільно й акуратно замикаються.

Крім того Військо Запорожське свою шаблею і свою державною політикою нові широкі простори земельні для України придало. „Дикі Поля“ січові і татарські одесуються далі на півден. На сході стає доступною для української людності майже незаселена слобожанщина. Одкриваються нові простори для кольонізації української і розвернута революцією, як у тих бджіл перед вироєм, енергія фізична народніх мас має змогу розкинутись у ширину на пові, нерозорані землі,

так само, як їх моральна енергія має змогу рости безупинно в гору, в ряди аристократичного, оточеного загальною пошалою запорожського, лицарства. Через це все й не було селянських повстань проти влади Війська Запорожського за панування його самодержавного Гетьмана Богдана Хмельницького.

Але крім хліборобських селянських мас есть на Україні ще Січовий Низ, есть нехліборобське уходницьке, общинницьке козацтво, що не то хліборобських повинностей, але взагалі ніякого поділу землі, ніякого заорювання степу не хоче знати. І хоч Гетьман прибрав низове козацтво міцно до рук, але кому-ж, як не йому краще знати, яка страшна деструктивна для хліборобської цивілізації сила тайтесь в ціх степах українських, як „плодна есть мати козацькая і як міцна есть своїми помочними потугами чернь дніпровая“.¹³³⁾ Дражнити цю руїнницьку силу небезпечно. І той, хто її за свій хутір проти Річпосполитої було підняв, а тепер, поваливши Річпосполиту, внов у своому хуторі осів, знає, що її треба взяти в береги. Він усе зробить для того, щоб два потоки — один із Заходу: цивілізації плуга, другий зі Сходу: оборони неподіленого степу — які в бурхливім виру українським зустрічаються, цих берегів держави української не прорвали . . .

На західній цивілізації плуга будує Гетьман будучину України. Забезпечення в Умові Переяславській прав дрібної приватної земельної власності козацької, це перша і головна перемога його політики. Друга — це ота окрема „жалованная“ грамота царська для шляхти, що шляхті українській — а під тим треба розуміти всіх, хто по шляхецькому праву землею володіє —¹³⁴⁾ це право шляхецьке на повне приватне й дідичне землеволодіння заховує. Затверджені також тою грамотою окремі шляхецькі суди, — ін'ї родські і земські, тоб-то окремі цивільні закони і цивільне судінництво, власне до права приватної земельної власності пристосовані.

Старе звичаєве право козацьке лягло в основу нового українського права публічного — державного і карного, якому і вся шляхта підлягає, бо вона „служити у Війську Запорожськім“ має обовязок.¹³⁵⁾ Але це старе звичаєве право козацьке не знало приватної земельної власності й тому не встигло ще виробити відповідних цивільних законів. І Гетьман розуміє, що коли не забезпечити стихійному процесові поділу землі на Україні законних украй-

ських норм, то він приведе до руїни української держави. Він штовхне всіх старих і нових властителів землі або в обійми Москви за жалуваними грамотами царськими, або ж, що правдоподібніше, потягне їх за нобілітаціями шляхецькими назад у Польщу. Польща саме тепер, по Переяславській Умові, таких нобілітацій — які есть пічим іншим, як тільки узаконенням переходом на повне приватне шляхецьке володіння землею — цілі тисячі, і то кожного року нові, козацтву обіцює і таким чином його до повороту назад в Річ Посполиту спо-кушає.

В формі окремого шляхецького цивільного права і цивільного судівництва, що під впливом західного римського права виробились — була сформована українська законна підстава для приватного володіння землею. І це була та перемога політики Великого Гетьмана, що всі руїни і бурі українські переживе. Вона зараз по смерті Хмельницького уведе в пакти гадяцькі жадання, аби „шляхта вся і козаки трьох воєводств: київського, чернігівського, брацлавського — в Київі всі суди і справи іміли отримати, не їздячи до Любліна (де був головний трибунал цих земель), а і теж до Варшави на сейм“¹³⁶⁾ Вона, оде окреме право цивільне українське сформувавши, тільки одно це право від усіх обмежень московських оборонитъ. Вона врешті за сюжетою літ пізніше, в формі окремого „малоросійського“ законодавства, власне на тім старім шляхецькім праві цивільнім побудованого, себе закріпить і, давши правну підставу існування мільйонам українських землевласників, дастъ народові українському ту едину силу, об яку всі наскохи азіатських кочових орд і всі підбої Заходу розбилися і розбиваються . . .

Це окреме, шляхецьке, а разом із тим своє власне українське цивільне судівництво обіймає за Гетьмана Хмельницького ті маєтки, що належать до старої шляхти, церков та монастирів, і поширюється воно зараз-же на ті володіння „городового“, переважно правобічного й північно-українського козацтва, що на шляхецьке право приватне цілими масами власне за часів Хмельницького переходить. Але позатим приватно-власницькими землями в лісовій півночі і в Україні правобічній есть величезні простори давніх володінь маґнацьких на степовім півдні і в Україні лівобічній. До тих земель претендує їх споконвічний дідач і заразом праотець Війська Запорожського: низове,

січове козацтво.^{*} Воно споконвіку на цих землях свої уходи має і ними по спільному, общинному праву всім Кошем Запорожським володіє. Йому байдуже, що там, на городовій Україні, його козацькі парості, під старою назвою Війська Запорожського,¹³⁷⁾ землю між собою ділить, шляхту земельну і городове міщанство до себе приймають, що забувають вони про давні звичаї вільного уходницького життя і до старости літ своїх на Запоріжжя навіть не заглядають. Але цих земель, що поблизу Січи лежать, тих уходів, які ще йому залишились, воно тим новаторам, тим одступникам од старого козацького закону, під плуг і під хуторі нізащо в світі не віддасть. Гетьман Богдан Хмельницький, хоч сам старий реестровик і хоторянин, знає ці предківські общинні козацькі звичаї і знає, що касувати їх аразу пе тільки неможливо, але й небезпечно.

Тому він на території, до якої старе Запоріжжя свої споконвічні права заявляє (січовий Низ і сумежні землі: сучасна південна Київщина та більша частина Полтавщини), шляхецькому праву володіння землею шириться не дозволяє. Тільки козаки можуть там свою власну землю „для прожитку“ мати. Першими пionерами приватного землеволодіння на цих общинних землях буде поки-що дрібне козацтво що на шляхецьке право ще не перейшло, але вже з під общинного козацького права вибивається, забезпечуючи собі Переяславськими статтями дієчне право землеволодіння. Це ще січовикам сильно очей не муляє, бо й між ними є багато таких, що поза уходами, спільними рибними та звірінними гонами, поза Січовим Кошем раді-б десь на узбіччу, в спокійніших краях свою власну пасіку, свій власний зимовничок посидати. Але більшому, старшинському, на шляхецькім праві опертому, приватному землеволодінню встути на територію старих „вольностей запорожських“ за Гетьмана Богдана Хмельницького поки-що заборонений.

Характерно, що коли до Чигрина на службу Війську Запорожському прибув Юрій Немирич, то Гетьман радо того бажаного гостя, того так освіченого сина України прийнявши, проте маєтків його — що власне на території земель січових, коло Кременчука і Переяловочни лежали — йому пе віддав. І тоді, коли шляхта пра-вобічна та чернігівська — на підставі даного ім Гетьманом і закріплених грамотами Переяславської Умови права — в своїх маєтках хозяює; коли так само володіє там спокійно своїми хutorами по праву

шляхецькому городове козацтво, то Немирича, як запротоколували пізніше зі слів представників української „чорні“ московські урядовці: „Гетьманъ принялъ и давалъ ему скарбъ, а маєностями объ не владѣль“.¹³⁸⁾ Цікавий приклад нагороди за державну службу „скарбом“ не землею і характерний показчик, як умів Гетьман шанувати ті права та звичаї, що хоч і пережиті, хоч засуджені на смерть, повинні були пе в кривавій руйнуючій боротьбі (як це потім у нас сталося), а поволі, в дорозі еволюції завмірати.

І тому між іншим, коли по Переяславській Умові хитрі московські бояре пропонують Виговським царські надання маєтків власне на тій січовій общинній території, то ці не менше хитрі українські юристи у відповідь заявляють, що вони раді-б дізнати царської милості в формі маєтків, але тільки не па Україні, а в „литовських краях“, бо в Війську Запорожськім ім „владѣль иначе нельзя“.¹³⁹⁾ І дійсно вся приватна — шляхецька і городова козацька — земельна власність знаходиться вже в посіданні у своїх властителів (в тім числі мали свій родовий Гоголів і Виговські), а вся решта земель по волі гетьманській зберігається в спільному ще не поділеному „військовому“ користанню. „Которые напередъ сего въ той всей Украинѣ были города и мяста королевские и кляшторские (церкви католицкої) и панские (магнацькі, не шляхецькі), тѣми всѣми иныгъ владѣль и доходы собираеть на себя Гетьманъ и все Войско Запорожское“¹⁴⁰⁾ — в той спосіб бояре московські описували порядки, що на тих спільних, ще не поділених землях панували. Як бачимо Москва вже тоді дуже пильно її дуже уважно, паче щупальцями якогось поліса, досліджувала чужі для неї і дивні відносини в багатій хліборобській Україні . . .

Але поруч Виговських, що мають свій Гоголів, і поруч такої-ж як вони старшини козацької з посеред покозаченої земельної шляхти та старого родовитого землевласницького городового козацтва, яким зрештою байдуже, що ті на спільних військових землях нічим володіти не вільно, з'явилася вже тепер ціла маса нової старшини безземельної. Ця безземельна старшина власне в поміж пізового козацтва, з поміж мас народніх на верх вибилась і в ряди старої української аристократії увійшла. Звідки-ж для неї взяти оту землю „на прожиток“? Звідки буде Гетьман надавати їй маєтки, якими вона по прикладу своїх земельних товаришів так само володіти хоче і які — при виконуванню полковничих, сотницьких, писарських, судейських і т. и.

обовязків — дійсно для неї необхідні? Ці маєтки можуть наділятись тільки з того неподіленого земельного запасу, що ним спільно Гетьман і все Військо Запорожське володіють. Та в який спосіб ці маєтки надавати? Як цю неподілену землю ділiti, коли тільки на одну згадку про те, що на старих „вольностях запорожських“ має бути землевласницьке шляхецьке право заведене, буриться й грізно гуде все січове запорожське брацтво.

„На писаря и на судей войсковыхъ: на 2 человѣка — и на всякого полковника и па асауловъ войсковыхъ и полковыхъ, чтобъ по мельницѣ было для прокормленія, что расходъ имѣютъ великой“ — читаемо ми в Переяславських статях. Крім того Гетьману „на булаву“ потверджено одночасно осібною царською грамотою давнє чигринське старство. Оці — млини а при млині згодом і земля і піддані, щоб ту землю обробляли, — це і есть та нова форма землеволодіння, що заводиться на спільних козацьких землях за Гетьмана Богдана Хмельницького.^{140а)} Це ще не есть землеволодіння приватне, воно ще не звязане з родом, з дідичним правом шляхецьким, а звязане зі службою, з особою, з рангою. В тім воно наближається до сумежного, східного землеволодіння московського, з тою кардинальною ріжницею, що там спільна земля — це земля царська, а тут — військова. Там роздає її Царь своїм слугам, тут буде її роздавати наказами свого Гетьмана запорожське брацтво лицарське своїм же братам лицарям. І буде воно роздавати землю українську не за службу Цареві чи Гетьманові, а за службу всьому Війську Запорожському, за службу цілій Землі, цілій Нації.

Знов таки в західно-европейському характері українського лицарства захована була небезпека для прийнятії їм, на цих спільних військових землях, східної форми землеволодіння: для установи неродових, недідичних маєтностей рангових. Бо володіння землею може носити характер часовий, не традиційний, а кожноразовим способом правління державою, а не з органічним життям нації звязаний, тільки тоді, коли земля дається за службу, залежну від понаднаціональної волі кожноразового правителя держави, залежну від примхи царської („тотъ только у меня вельможа, па кого я гляжу, и до тѣхъ поръ, пока я гляжу“ — казав наприклад Царь Павел Петрович). Але як земля дається за службу „Війську Запорожському“, за службу гро-

маді, одно слово за службу сталому і традиційному, родовому і дідичному колективові: пації — то тим самим вона має нахил перейти у володіння так само сталое, так само традиційне, дідичне, тобто в володіння родове і аристократичне. І дійсно це сталося пізніше во всіма українськими ранговими маєтками на території Гетьманщини. Всі вони згодом перейшли на дідичле, родове право шляхецьке. І таким чином українська земля не була там роздана московським боярам за царську службу і за ранг, а залишилась у родовім володінню нащадків старшини козацької, у володінню української нації.

Натомість спільні землі Січи Запорожської всі описанісь згодом у чужинецьких руках. Січ Запорожська родового шляхецького земельного права Гетьманщини допустити до себе не схотіла й через те по смерті Хмельницького руйницею внутрішню війну почала. Знесиливши супору Богданом Хмельницьким Гетьманську Україну, вона сама війну в кінці програла, крок за кроком, все далі в стели перед цивілізацією плуга, перед тіню Великого Гетьмана одступаючи.

По упадку гетьманства і скасуванню російським урядом Січі, посліднії її общинні „нічні“ „вольності запорожські“ були роздані за вірну царську службу тим, хто Січ зруйнувати допоміг. Січовики, не звязані із землею тисячними нитками приватної, індивідуальної власності, були виселені з над рідного Дніпра. І не сотворивши у себе законної підстави для дідичного, родового володіння землею, вони не тільки не оділичили предківської, національної землі, але навіть, не вважаючи на свій героїзм і заваяту боротьбу за свої вольності, самого поняття нації витворити у себе не змогли. Нація українська почала відроджуватись не доміж січовиками, а там, де рукою Великого Гетьмана були заложені фундаменти національної культури, там, де в родовим, дідичним і традиційним володінням землею збереглась і родова, від предків оділичена, традиція національна . . .

Поки що, за Гетьмана Хмельницького, наші степові общинники цієї сумної будуччини розуміється не передбачають і годяться тільки на оту момпромісову між Сходом і Заходом — між шляхецьким землеволодінням родовим і січовим володінням общинним — форму землеволодіння часового: на маєтности службові й рангові. „Коли хто по милості Військовій знаходиться в старшипі генеральній, такому можна й піддалих мати, ні кому не досадно, так і при небіжчику Хмельницькому

було“ — писав у 1692 р. до Гетьмана Івана Мазепи січовий опозиціоніст і революціонер кошовий Гусак, часи Гетьмана Хмельницького згадуючи і висловлюючи ту повагу, якою на Січі було оточене ім'я Гетьмана, що один тільки гумів Січ приборката і своєю мудрою політикою та твердою рукою її деструктивний і руїнницький вплив угамувати.¹⁴¹⁾

Два світи зустрілись на Україні; дві відмінні культури і два інші протилежні закони. Але взяті за Гетьмана Богдана в місці карби української держави, вони взаємно себе заплоднюють і родять ті нові форми людського життя, що своєю оригінальністю і своєрідностю надають окремий, індивідуальний, — ріжний від Москви і від Польщі — характер відродженій Українській Нації. Запозичивши від Сходу міцну, державну, абсолютистичну форму правління і прищепивши її на ґрунт, вироблений під впливом індивідуалістичної, свободолюбивої, аристократичної культури Заходу, Гетьман Хмельницький гумів боротьбу між Сходом і Заходом на території українській асимілювати й унешкодливити. „А нам — пинуть у своїй чолобитній до Царя вище згадані посли українські Зарудний і Тетеря — хай буде вільно або в реєстрі Війська Запорожського бути і з Військом службу віддавати, або під присудом ґроду і земства воєводства київського будучи, службу таку, як земляне і шляхта київська одправувати і нарівні з ними тим самим правом (шляхецьким), згідно з потвердженими Його Царським Величеством привілеями, судитися“.¹⁴²⁾

Оде „або, або“ в такій компромісової згідливій формі можливе тільки тепер під міцною самодержавною владою козацького Гетьмана. Бо доки існує ця міцна українська влада, доки в особі единовладного Гетьмана існує персоніфікація Української Держави і Української Нації, доти служба чи по общинницькому закону січовому, чи по індивідуальному закону шляхецькому — чи в реєстрі військовому, чи в присуді воєводському — есть службою Українській Нації і Українській Державі. І тому боротьба між ~~дими~~ двома законами не прибирає за Гетьмана Богдана таких гострих деструктивних форм, які прибере вона пізніше під час Руїни. Тепер це внутрішня українська справа: по якому закону, схільному чи західному, мають жити і судитись усі, однаково від Гетьмана залежні, українські стани. І це внутрішня українська справа, який в цих законів у кінці кінець на Україні переможе. Але коли пізніше з законом східним зв'яжеться панування

Москви, а з західним пануванням Польщі, то Україна згине, і це „або, або“ між Заходом і Сходом, позбавлене зверхньої української влади і поваги, розсадить Україну на ворожі, чужі і взаємно себе не розуміючі частини.

Крім шляхецького права західного і права січового східного, так само українізується під присудом нового українського Війська Запорожського за Гетьмана Богдана право міщанське „магдебургське“. „А быти-бъ урядникамъ въ городѣхъ: войтамъ, бурмистрамъ, райцамъ и лавщикамъ“ — кажуть ці самі Переяславські статті. Але й ці окремі міські уряди не творять ще за Богдана Хмельницького держави в державі. І вони, так само як шляхта, як козацтво, як духовенство, від самодержавного присуду гетьманського, від міцної влади українського Війська Запорожського залежать. Навіть у Київі, де за згодою Гетьмана сидить царський воєвода, роля його, як уже вище було сказано, чисто репрезентативна, призначена для закордону, щоб чужим державам позалежність України від Річ Посполитої показати. До справ внутрішніх українських, до міщанства київського наприклад, він віяк доступитись не може. „Которые де (із міщан київських) было хотѣли ѿхать къ Тебѣ, Великому Государю, челомъ ударить, а безъ Гетманскаго велѣнія ѿхать не смѣютъ“ — скаржився він у своїх рапортах до Царя.¹⁴³⁾

Бо ці міщане знають, що їх чекає за непослух владі українській, владі Гетьманській. Так само знали це й ті нікчемпенські одиниці з посеред шляхти, що вже тоді задніми дверима, під час Переяславських пактів, до воеводи московського Бутурліна бігали і грамоти собі у Царя випрошували, але одночасно „горячо чломъ били, что бъ Гетману про то не сказывать“.¹⁴⁴⁾ Знали це й низові січовики, які за Гетьмана Хмельницького прав на верховодство Україною „привлашти собі не дерзали“. Знала це й городова старшина козацька, яка польських агентів, що її привілеї на шляхецтво „віконцями“ (пусте місце, де вписувалось ім'я козака, скаптованого таким привілеєм для Польщі) привозили, тут-że на очах у Гетьмана — як Смяровського наприклад — шаблями своїми рубала.¹⁴⁵⁾ Знало це врешті духовенство, яке без відома Гетьмана, з чужими урядами зноситься не сміло і свою великою повагою його самодержавну владу укріпило. „В супереч Гетьманові говорить ми не важились, а хто й сказав, той живий не був“ — такою була за Богдана Хмельницького ота гетьманська, українська влада.

Союз українського Гетьмана з Москвою не означає тоді політичної залежності України від Московщини. Культуря і соціальні близкість України до Польщі не пхає Гетьмана в обійми польської Річ Посполитої. І в той спосіб, не в боротьбі Московщини із Польщею на українській території — боротьбі, що пізніше, під час Руїни, Україну розвалила — а в сполученю східних і західних цивілізаційних впливів у місцій, так від Москви як і від Польщі незалежній Український Державі, формувалась і дійсно відроджувалась за Великого Гетьмана Богдана велика Українська Нація.

Тільки повна пізніша денационалізація, повне здекласування і відірваність від реального життя всієї грамотної, думаючої частини української нації, тільки повне знищення нашої національної аристократії Війська Запорожського, а разом з нею знищення і самої нації — стали причинами того факту, що історична роль Гетьмана Богдана Хмельницького тепер у нас познана й призабута. Ми забули вже, що в нації нашої вийшов один з найбільш геніальних державних мужів Східної Європі, який для України зробив більше, ніж слушно прозвалий „Великим“ Петро зробив у п'ятьдесят літ пізніше для Московщини. Бо Петро Великий тільки реформував готову вже державу, тільки европеїзував готовий татарський державний поміст, який покривав пасивне, стояче й омертвіле в своєму поневоленні московське море. А Богдан Хмельницький творив нову європейську державу і відбудовував націю серед гуркоту падаючих румовиць старої, пим же розваленої Річ Посполитої. Він усував ті румовища й одночасно укріплював західну культуру на Україні в обличчу постійної татарської й московської небезпеки зі Сходу — і серед української громади, яка вся від верху до низу носила шаблі при боці, яку ділили глибокі ріжниці протилежних цивілізаційних впливів і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружної боротьби сама поміж собою.

Як не европеїзувати Московщину — вона Московщиною й останеться. А тут на Україні — на пограничу двох культур — европеїзація все могла перейти в польщину, а боротьба з польщиною все могла довести до московщини. І коли ми ще й досі живемо надоруйнованими останками Хмельниччини — нічого до них за той для нас, як слушно його Драгоманов називає, „пропащий час“ не додавши — то це може доказати так дрібноти пізніших українських поколінь, як

іспільноти й величі Того, до кого й досі на протязі двох із половиною століття ніхто на Україні не доріс.

Хмельницького розуміли у нас доти, доки жива ще була сотворена ним козацька державна аристократія. Розуміли його наші козацькі літописці, мемуаристи, історики. „Отчество над вся паче волюбивий — і его ради нивочто вмінивий — роскоши, покой, користи, інтрати і всі привати“ — так наприклад характеризувала його „драма, на пезабвенню толіких його щедрот пам'ять репрезентованая в школах київських 1728 літа“.

Для сучасних українських поколінь він став далеким і чужим; став якимось театральним „батьком козацьким“, який од інших таких же „багъків“ ріжиться тільки тим, що ті воліли під царя турецького, або короля польського, а він волів під царя московського, православного. На сором нам тепер нашого Веллітня краще від нас розуміють чужинці.

„Чужоземці — пише сучасний польський історик Кубаля — по-рівнявали Хмельницького з Кромвелем. Таке порівпання приходило само собою тоді, коли цих двох людей звертало на себе всю увагу Заходу і Сходу Європи. Проте Хмельницький мав багато трудніше завдання. Простір його влади мав скрізь одверті межі. Не розпоряжав він, як Кромвель, вишколеною інтелігентною верствою і засобами старої, могутньої держави. Військовість, фінанси, публічне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було створити, все це лежало на його голові. Він мусів добирати й поучати людей, заглядати в найменші подробиці. І коли його військо не вмірало з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, коли йому ніколи не забракувало грошей, то це його особиста заслуга, якої йому можна позаздрити і то не тільки у нас, в Польщі. Була це людина, з якого боку на неї не дивитись, надзвичайна. Він до такої міри переростав людей високо талановитих, що сягав до меж неуловимих. Можна-б сказати про нього, що він народився володарем: умів скривати свої наміри, в рішучих хвилинах не вагався — скрізь могутня воля й залиша рука“.¹⁴⁰⁾

Це розуміється тільки нарис, але більшого від чужих трудно вимагати. Повну характеристику особи Богдана Хмельницького і повний образ його великого діла зможе дати тільки сама українська нація. Але це зробить тільки те українське покоління, яке на Богданів шлях,

на шлях віаволення всієї нації української і збудування власної держави поверне. Тільки таке українське покоління зможе оцінити діло Великого Гетьмана, для якого це діло стане його власним, рідним йому, а через те й зрозумілим ділом...

Тут — вертаючи до теми моєї студії — зазначую для тої майбутньої характеристики Богдана Хмельницького тільки одну її дуже важну рису. В цих моїх коротких замітках хочу підкреслити його геніяльне уміння добрати собі помішників, хочу дослідити методи його національної політики і засувати його ролю, як провідника, учителя та творця нової української державної аристократії. Це одна з найменше досі досліджених, а разом із тим одна з найважливіших сторін його діяльності.

Пригадаймо собі ще раз, що перед повстанням 1648 року нація українська була вже у великій мірі в своїх верхах зденаціоналізована. До того та горстка аристократії, яка заховала національну свідомість, була, витвореними життям у чужій польській державі, глибокими соціальними протитенствами між собою поділена й собі взаємно ворожа. Шляхтич, козак реестровик, низовий „виписчик“, міщанин, священник — все це були в польській Річ Посполитій тільки розбиті, розпорешені, органічно між собою не звязані обломки української нації. Створити з цих обломків нову, одним духом національним споєну, міцну українську аристократичну верству — це було завдання, без виконання якого не тільки існування козацької держави, але й існування самої нації української не було можливе.

Один із приятелів української козаччини, а заразом глибокий знавець її внутрішнього життя, Князь семигородський, Бетлен Габор, бажаючи використати козацьку силу для своїх намірів зайняти польський престол та роздумуючи над слабими стороноюми своїх майбутніх козацьких союзників, прийшов ще в р. 1628 до таких висновків. „Що до народу козацького — пояснював він тоді шведському послові Страсбургерові — то знайти єсть погляд Замойського, який предсказував, що ця зграя затопить колись Польщу, як що тільки знайде вона для своїх змагань розумного та шляхотного вождя і іпіціатора.... Багато розважних і визначних людей обмірковували питання, чи не може запорожський народ, доведений до крайнього одчаю постійними утисками, що по послідніх козацьких заворушенях запанували, oddілитись від Польщі, визнати протекторат

сусідніх володарів, збудувати окрему Річ Посполиту, шідпорядкувати себе точно означенним законам і управлятись новою владою. Де хто думав, що з тим розпущенням і не визнаючим ніякого права народом нічого певного вирішити і постановити не можна; що всі спроби переговорів до нічого трівкого не доводять; що треба берегтись і уникати цієї юрби і цієї многоголової, бурхливої та безладної гидри, яка часто кидається в ріжкі боки. Вона ненавидить рабство, але не вміє користуватись волею. Вона заплямувала себе несчислимими злодіяннями, звикла жити грабіжем і злочином; вона не здатна до вірності і сталості і все керується в один і той же час то страхом то зненавистю. Знов інші, навпаки, лумаютъ, що народ запорожців це народ знаменитий по своєму походженню і по своїм предкам; що навіть у теперішнім століттю він дав докази великих чеснот; в пайтяжці для Річ Посполитої години він завжди вірно помагав їй проти Московитян, Турків, Татарів і скрізь перший відержував найлютіші насоки ворогів. Тому не тільки треба використати сучасну нагоду але й у будуччині притягнути до спільнога діла (тут Бетлен мав на думці антікатолицьку, анті-австрійську і антіпольську лігу протестантських держав, в справі якої й приїхав до нього посол шведський) так видатних і хоробрих лицарів . . . Двадцятилітній гнет і послідня різня Конецпольського (мова йде про куруковський погром) розлютували козаків до краю. Тому саме тепер треба-б ужити всіх засобів, щоб козаки повстали проти Польщі при співучасти сусідів і під проводом якого небудь значного й видатного вождя та дали тим доказ, що не сchezло їх мужне рішення добитись волі, або загинути. Але-ж більшість козаків низького походження, привичена до своєвільства, позбавлена військової дисципліни, сильна тілом, але тупа розумом. Тому перш за все треба зайнятись улучшенням їхнього безладного побуту, треба цей їхній побут і форму правління перемінити так, щоб ці неуки научились слухатись кращих людей та призначати на війні і в мирі тверді закони і засади. Тільки-ж прихилити всі ці грубі й уперті душі до послуху і під провід більше розумних людей — це діло непомірно важке . . .”¹⁴⁷)

Одкладаючи набік надто несправедливу гострість виразів і жовчність цього старого, розумного й досвідченого державного мужа треба признати, що його характеристика знайшла собі повне під-

твірдження в фактах. По смерті Бетлен Габора, в двадцять літ по тому, як були сказані ним наведені вище слова, український народ зумів добитись волі. Але це сталося тільки тоді, коли він знайшов для своїх змагань великого й розумного вождя. І тільки тоді, коли цей одинокий Великий Вождь зумів знайти та вибрати найкращих людей і до послуху цим людям усю націю українську прихилити. Тільки одному Богдану Хмельницькому вдалось виконати це непомірно важке діло, яке для стороннього, але дуже пильного та уважного глядача здавалось майже неадмінімим, а без виконання якого „нарід козацький“, на думку того глядача, мусів лишитись неадатною до організованого життя, невідповідальною і необчислимою в своїх поступках „юрбою і зграєю . . .“

Крім загальної національно-політичної лінії і певної сталої політичної тактики, величезну роль при твореню нової української аристократичної верстви відограв особистий вплив і особистий приклад самого Гетьмана. В особистім життю незвичайно скромний (єдиною його роскошю, як кажуть сучасники, була ще рідка тоді у нас кава, бо вживання трунків, що так часто закидають Богданові, було загальним звичаєм козацьким, якого мусів в певних випадках придержуватись і Гетьман, без шкоди зрештою для державних справ), для всіх доступний і в поводженню привітний, Богдан Хмельницький уміє прищепити потребу цієї скромності новій українській аристократії. Він знає, що роскоші й пиха довели польську аристократію до пілявецького погрому, і пам'ятає, що „непомірна — вживаючи вислову того самого Бетлена Габора — жадність козацька“ — була головною причиною всіх передніх українських невдач. Дисциплінований, уміючий, коли треба, поступитись і слухатись сам, він так само вимагав від своїх поміщиків дисциплінованості й послуху. За всяке „брікання“ він карав винних без милосердя, бо зідав що брикання аристократії не буде держав а навпаки старі й міцні держави руйнує. І, що найважніше, він свою безмежну, фанатичну відданість державії українській ідеї вміє передати щілому свому оточенню, цілій, ним вихованій, українській аристократичній верстві. Бо коли весь довгий період нашої історії, що настав по смерті Богдана, слушно прозвано „Руїною“, то пам'ятаймо, що руйнувалось сотні літ тільки те, що він на протязі десяткох літ збудував. Бо перед ним так само була руїна: шість тисяч розбитого козацтва; напіврозвалий київський Софійський собор, святыня

української нації, в якому коні жовнірські стояли; дрібна горстка фанатично своїй завмираючій нації відданої шляхти, духовенства, міщанства, і сліпа потенціяльна народня енергія, в яку ніхто перед ним і ніхто по нім ради собі дати не міг...

По силі національної інтелігенції і національної інтуїції ніхто з ним зрівнятись не може. Ніхто так тонко й чутко як він не розумів усієї складної, ріжкими чужими впливами покалічені і неволею та бездергавностю здеморалізованої української національної душі. Він единий уміє знайти її у напівдикого степового січовика, ї у забитого неволею селянина, і у помосковленого лівобічного „сіверського“ боярина, і у спольщеного правобічного „русського“ шляхтича, і у захопленого схолястичними релігійними спорами інтелігента та духовника, і у відданого крамарству міщанина, і у зденационалізованого інтернаціональною культурою пана. Нема в ньому тієї пізніше поширеної у нас обмеженості і заскорузlosti, яка вовком па земляка з чужого села, де свита не такого самого покрою, дивиться і в ньому „Ляха“, чи „Москаля“, одне слово якогось чужинця й ворога підозріває. Він усіх уміє притягнути до державної й національної роботи. У всіх він зуміє искорку хочби полусвідомості національної знайти і у такий її вогонь розпалити, який їх усіх в одно тіло національне перетопить, старі роз'єднуючі перегородки попалити і на жертви для України поведе...

Ми вже знаємо соціальний піклад, на якому виростала нова українська аристократія. І пізнали ми в загальних рисах ті методи, яких Гетьман для прискорення того складного і многоважного процесу вживав. Тепер придивімся до самих людей, киньмо побіжно оком на славне покоління вихованих Великим Гетьманом „Хмельницьким“, гляньмо хоч на верхи того покоління, на найближче оточення й найближчих помішників Богдана Хмельницького — памятаючи, що в тодішній Україні, будований ним па европейськім аристократичнім принципі, ці верхи надають тон політичному і культурному життю цілої нації. Це не правлячі па благо народна баскаки, перед якими народ у великім страху на всі боки розбегається, у своїх прадідівські нори ховаючись, а це найкращі з поміж лицарів Війська Запорожського, до яких усе це Військо а за ним і весь народ український, що в те Військо найкращих синів своїх посилає — до гори, до вищих форм людської культури й людської вартости підіймається...¹⁴⁸⁾

Зовсім природно, що в самім початку повстання перевагу серед нової старшини української має старе реестрове й січове козацтво. На його території почалось повстання і воно, до цього діла навикле, зразу-ж йому надало провід і перші організаційні форми. Ось наприклад серед тих перших провідників старий реестровик, на початку повстання осавула військовий, потім полковник кропивянський, Філіон Джеджалій, який прибувши у початку 1649 р. до Переяслава польським послам, висловлюючи свої козацькі погляди, на підпітку по козацькому звичаю, заявляє: „Король як Король, але ви, королевата і князі броїте много, та й наброїлися. I ти, Клісілю, кістя од костей паших, одщепивесься від нас та пристаеш з Ляхами!“ Два рази конкурент Хмельницького до булави — раз у самім зародку повстання, коли посадні проти Хмельницького реестрові, свою старшину скинувши, його за старшого обрали, другий раз під Берестечком обраний на місце взятого Татарами в полон Гетьмана — обидва рази зумів він свою амбіцію побороти й у дорозі Гетьманові не ставати. I далі такі-ж як і він реестровики, перші переможці в повстанні, здобувці Кайдака: Іван Вовченко, ще старий товариш Хмельницького по посольству до Короля в 1638 році і другий такий же його товариш по посольству в р. 1646-го, Максим Несторенко. Пізіше в 1650 р. вони обидва разом з Креховецьким від імені Гетьмана новосписані реестри козацькі до Короля в Варшаву возили. Третій здобувець Кайдака — Прокіп Шумейко, полковник пінзільський, людина до Гетьмана дуже близька. Марко Топіга, „козак старинний“, полковник черкаський. Згаданий вже вище старий Бурлай, полковник гадяцький, що пізніше в характері козацького „військового“ контролю поїде в р. 1653 зі шляхтичем Мужиловським у далеке й небезпечне посольство до Швеції. I так само згаданий вже мною заваятий запорожець, тепер полковник чигринський, Федір Вишняк-Якубович старший посол Гетьмана ще до Короля Володислава в самім початку повстання, разом з такими-ж як і він січовими козаками: Григором Болдартом і Лукяном Мозирою, тепер полковником корсунським.

Ці козаки старинні в початку повстання займають переважно всі вищі військові уряди. По смерті Тошги полковництво черкаське одержує Ясько Воронченко. Полковником канівським а заразом гетьманським послом до Хана в 1654 р. есть Семен Савич. Іван

Шанг'іре́й, перед Мозирою полковник корсунський і Баран-Худий, після Воронченка полковник черкаський. Іван Чорнота обозний, приятель Гетьмана, сторонник радикальної політики супроти Річчюсполитої, якого „суворим тираном“ звуть за це польські дипломати, а заразом на стільки Гетьманові вірний і серед козацтва популярний, що йому власне доручає Хмельницький в кінці 1649 р. дражливу справу списання, обмеженого Річчюсполитого до 40 тисяч, козацького реестру. І такий самий старий друг Гетьмана, господар гетьманський, а заразом отаман чигринський, Лаврин Капуста, якого Гетьман у такій трудній місії, як посольство до турецького Султана, в Марті 1657 р. посилає. „Людина великих чеснот“ — по характеристиці не тільки Виговського, але й цілої козаччини — Тиміш Носач, з початку полковник прилуцький, потім обозний генеральний. І родич Гетьмана, брат його послідньої жінки, багатющий козак Яким Сомко, полковник Переяславський, убитий пізніше козацькою червоною на ніжинській раді козацькій в 1663 р. І ще багатший від нього представник старого реестрового великоzemельного козацького роду, сусіда Гетьмана, Іван Волевач, посол до Господаря волоського, пізніший обозний генеральний. Врешті перші емісари гетьманські в дальші некозацькі „русські“ землі Річчюсполитої, як наприклад запорожець Поддубський, якого під Бобруйськом в початку 1649 р. шіймано, на палю посажено і він, „шість годин на ньому живим будучи“ одного тільки перед смертю попросив, щоб йому у всі давони в Бобруйську, як він буде умірати, задзвонили. Туди-ж на північ посланий, і в Червні 1649 р. лід Жагалем убитий, полковник наказний канівський, Ілля Голота і брат його Григор, що полковництво по смерти брата перейняв, та й багато інших, яких тут усіх перечисляти нема й місця й потреби.

Але поруч зі старим реестровим і січовим козацтвом зразу-ж у самім початку повстання починає вибиватись на його чоло інша група. Вже зараз по втечі Хмельницького на Низ і під час його перебування на Січі від грудня 1647 року, коли він мусів переховуватись там від помсти Чаплінського та його могутнього патрона магната, хорунжого коронного Конецпольського, до нього „въ лукоморье — пише в своїх рапортах московський посол Кунаров — учали прѣѣзжать Черкасы многіе, и шляхта, и вольные люди.“¹⁴⁹⁾ В порозумінню з ними Хмельницький заключив у Марті 1648 р.

союз із Татарами і повстання проти Річпосполитої стало вирішеним ділом.

Для старинного козацтва це було діло звичайне. Ще одна спроба помірятись силами з Річпосполитою, звичайний похід козацький „на волость“. І воно ставиться до цього діла спокійно, обчисляє свою „гармату“, оцінює ворожі сили польські, одно слово робить своє козацьке діло так, як його личить робити тому, для кого це діло є звичайним „рукомеслом військовим“. І навіть перші надзвичайні перемоги не виводять того козацтва з його фільзофічної рівноваги. „Бути нам на морі цього літа, або воюючи Турків, або на службі турецькій“¹⁵⁰) такі розговори веде поміж себе після Жовтих Вод і Корсуня старинна старшина козацька, міркуючи собі, що може вийти з такого небувалого погрому польських військ. І спокійне це старинне козацтво ще й тому, що нічим особливо воно не ризикує. Воно може тільки придбати, атратити йому нема чого. Більше відобрести від нього, ніж досі відібрано, Річпосполита, навіть у разі нового погрому козаччини не може. Чи виграна, чи програна — козак усе козаком останеться, він тут у далекій Україні все у себе вдома — таке панує серед того старинного козацтва загальте й тверде переконання.

Зовсім не таким духом дишіє інша категорія повстанців, перш за все ота шляхта, що по словам Кунакова до Хмельницького на перші звістки про його повстанчі замисли збріатися почала. „Не маючи де справедливості шукати — читаемо в реестрі кривд козацьких, врученнім представникам Річпосполитої в початку повстання — подався Хмельницький па Низ до інших, так само як і він покривдженіх, яких дуже багато в тих низових країнах і які собі його за вождя обрали.“¹⁵¹) Все це люде перш за все глибоко подражрені, розлютовані. Це збегці зо всіх українських земель Річпосполитої, викинуті зі своїх домів, відірвані від своїх родин, або через переселдування релігійно-національні, або, як сам Хмельницький, через боротьбу за своє право, боротьбу соціальну, якої коріння в самім устрою Річпосполитої лежали. „Людей через упію ві своїх домів і маєтків викинутих, ледве вже Низ і Україна помістити можуть“ — так скаржиться ще в р. 1623 в своїй Суплікації до Сенату Річпосполитої українська шляхта православна. „Єсть сила в Війську Запорожськім таких, когрих предки в церквах так коронних як і литовських лежать, а церкви ті уніяти позабіралі. Вони, бажаючи, щоби офіру там, по звичаям старої релігії своєї, за

душі тих предків чинили, доти все суплікувати будуть, доки церков тих до рук наших православних не достануть“ — так писав Гетьман до Короля Яна Казіміра в Марті 1650. р.¹⁵²⁾)

В дійсності не в просьбах і суплікаціях тепер діло. Цей елемент шляхецький — якого, по словам Гетьмана, „сила есть у Війську Запорожським“, якого кілька тисяч по рапортам Кунакова і по звіткам польським, зразу в самім початку до повстання пристало — доведений до посліднього одчаю, ваявся за послідній часів, за зброю. І зброй цієї він уже не покине доти, доки „церков тих“, доки своїх національних і соціальних прав він „до рук своїх не дістане“. Повстання проти Річ Посполитої це для нього діло незвичайне, це крайній крок, на який рішившись, треба загинути або перемогти. Шляхта, що пішла до козацького повстання, жертвувала всім. Амністія, яку обіцювала Річ Посполита тільки тим в посеред неї, хто докаже, що нехотячи, під примусом у Війську Запорожським опинився, підкреслювала, що повороту для неї вже немає. Ізвісні — не кажучи, розуміється, про глибшу національну свідомість і більшу культурність — оця, в порівненні з настроем старинного козацтва, більша нервовість, більша енергія, більша політична далекозорість, більший темперамент повстанчої покозаченої шляхти. Звісні та її фанатична завзятість, та її безмежна відданість справі національній, яка кидається в очі тогочасним стороннім глядачам повстання.

„Шляхта паче всѣхъ Богдана Хмельницкого къ войнѣ на Польщу наговариваютъ: такіе де памъ поры николи не будетъ; тепер-то де и смириТЬ, покамѣста не справились“ — так пише в 1649 р. уважний, пильно українські справи студіюючий московський посол, Кунаков. ¹⁵³⁾ Йому вторить, сидючи в Заславлі та важніші українські подїї нотуючи, багатий Жид український Ганновер. „Багато шляхти польської — пише він у своїх споминах — бачучи, що цей муж Хмель має щасливу руку, заключили в Хмелем союз і ствердили присягою, що вони йому будуть служити вірою й правдою, так як перед тим служили Королеві польському“. І далі, характеризуючи одного з тих шляхтичів писаря військового Івана Виговського, він каже: „Цей писарь був людиною дуже здібною, він зінав докладно спосіб воювання війська польського. Це він разом з іншою шляхтою були дорадниками Хмельницького: це вони були дяволами Хмеля і цькували його на

Польщу, яко бо сказано в Тальмуді: з його самого, з його лісу вийшов топір на його згубу.“¹⁵⁴)

Польські джерела говорять те саме. Наприклад, що в Марті 1651 р. оточені в Винниці повстанці нізаще не хотіли підатися Полякам, то ці останні обвинувачували в такій завзятості „або ченців, які там пробують, або шляхту, якої кажуть есть із ними коло семидесяти осіб.“ Отже пічого дивного, що стереотипне жадання: „шляхту видати, чернь розпустити“ — ставиться козаччині яко умова і повторюється польськими політиками кожний раз, коли Річ Посполита в козаччиною помиритись хоче.¹⁵⁵⁾

Ще більше пепавпдить покозачену українську шляхту Москва. Для неї ці традиційні й найбільш завзяті оборонці „Руси і православ'я“ в Річ Посполітії — це підозрілі і непавистні „Ляхи“. „Ляхи“, бо з них же вийде Виговський, Мазепа, Орлик, з них вийде й послідній кошовий запорожський, а як значиться в російському Своді Законів, „шляхтич подільський“ — Кальнишевський... Покищо за життя Гетьмана Хмельницького нарікають московські воеводи на гетьманового віята Івана Нечая. „В старім Біхові — пишуть вони в 1656 р. Цареві — живе той зрадник і душогубець. І випадаючи з города зі шляхтою, такими самими, як і він зрадниками, людей наших побивають. А найбільші між ними зрадники і до всього непокою підջувачі — це ві шляхти мстиславської: Іван Суходольський, Братишовський і Секлицький.“¹⁵⁶⁾

Дві такі повстанчі родовиті шляхецькі семі — Виговські і Нечай — особливо вславились у тих героїчних часах. Обидві родом із серця України — Київщини — обидві зараз від самого початку опинились в самім серці повстання. Споріднені з Гетьманом: Данило Виговський одружився з одною із дочок Гетьмана, Оленою — Іван Нечай з другою — Степанидою — ці дві шляхецькі семі дуже близько до особи гетьманської стояли, великий вплив на весь провід тодішнього національного життя мали і вони у великій мірі тон усьому оточенню Гетьмана надавали.

Пятеро рідних братів Виговських — не рахуючи їхнього старого батька Остафія й цілого ряду братів у перших і інших родичів — взяло участь у великому національному повстанні. На чолі їх стоїть розуміється Іван, пізніший Гетьман, тепер пискарь військовий генеральний: канцлер, як ввуть його завжди шведські й іші західно-европейські тогочасні реляції. Те, що він зразу був призначений Геть-

маном на такий високий і відповідальний пост, свідчить, що він належав до тих конспіраторів, що підготували і зорганізували повстання. Учень Могилянської Академії, пізніше юрист при ґроді Луцькім, член брацтв православних і великий ревнитель благочестя, Іван Виговський, не зважаючи на зроблені ним потім політичні помилки, останеться все одним з найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України. Він зрештою життям заплатив за те, що цілай свій вік, казучи словами тогочасника: „відважно Ukrainensem Rempublicam вахищав.“¹⁵⁷⁾ І коли його 16 Марта 1664 р. розстріляли під Вільхівцем біля Лисянки Поляки, то одним із головних мотивів обвинувачення було те, що він прирікав своїм землякам „бути батьком Україні й Ляхів воювати, прохаючи тільки, щоб його Москви не видавали“ . . .

За ним іде брат Данило, полковник біховський, зять гетьманський, гетьман наказний в українсько-московськім поході 1655 р. проти Польщі, потім по смерті Богдана засланий Москвою в Сібір і по дорозі замучений страшними тортурами на смерть під Калугою в листопаді 1659 року; маєтки-ж його на правім березі Дніпра сконфіскували у його дітей Річ Посполита. Далі Константин, оженений з княжною Мещерською — в перших часах повстання дворянин воєводи Кисіль, потім козацький полковник пинський і туровський і врешті обозний генеральний, який від пропонованих йому під час Руйни, по розстрілі брата Івана, урядів Річ Посполитої рішуче відмовився й закінчив життя своє, відйшовши зовсім од світа. Врешті два наймолодші брати. Федір дипломат, частий посол то до Москви, то до Польщі і Василь, пізніше в р. 1658 полковник овруцький, помер у московській тюрмі.

Рядом із п'ятю Виговськими стоять чотирі брати Нечай. Найстарший, баандуристами козацькими прославлений Данило, „полковник воєводства брацлавського“, як він себе тигуував, „чоловік багатий, уважають його рівням Хмельницькому, але більшого бунтівника над нього немає“ — як його характеризував Кисіль — був представником і провідником пайбільш радикальної і пайбільш вороже до Польщі настроеної старшини козацької. Польські дипломати скаржились, що він, зайнявши Київ на початку повстання, „шукав Ляхів і під землею“, а Калиновський, пішучи листа до українського Гетьмана, парікав, що „Нечай Королеві ЙМилости, який місце Творця на землі займає, повинне підданство і послушанство виповів“. Обороняючи від Польщі західні граници України, він загинув під Красним в Лютім 1651 року

і там же коло села Черемошного під високою могилою похованій. Його брат Івац, зять гетьманський, спочатку старшина під командою брата в полку брацлавськім, потім від 1650 до 1653 року посол-резидент у Криму. Заступлений при ханськім дворі Семеном Савичем, по-повороті звідти він був посланий Гетьманом на місце помершого полковника Івана Золотаренка стерегти цівнічну, тепер сильно від Москви загрожену границю і 29 січня 1656 р. універсалом гетьманським був призначений на полковництво білоруське. Цей падзвичайно важний і тяжкий пост, де перші московсько-українські конфлікти треба було полагоджувати то зброєю то дипломатією, займав він до смерті і ще якийсь час по смерті Гетьмана, обороняючи Україну від Москви в півночі так, як його брат обороняв її з заходу від Польщі. Вище я вже згадував про відносини до цього московських політиків, про „ обыски“ в його полку, про розсліди, чи він часом не „Лях“ і не „католик“. Але поки живий був старий Гетьман, полковника білоруського рушити з місця Москви ле вдавалось і вся зневадисть до цього тільки причіпками, доносами та інтригами кінчалась. Дошіру по смерті Хмельницького й банкроцтві плянів Виговського був Іван Нечай у Грудні 1659 року Москвою під Біховим спійманий і в Сібір у Тобольськ засланий. Разом з Іваном заслано в Сібір і третього Нечая Юрія, сотника полку білоруського, уживаного часто братом полковником до ріжних дипломатичних функцій. Врешті доля четвертого брата Матвія, в р 1653 на казного полковника уманського, нам невідома. Натомість знаємо, що син його Данило, сотник полку брацлавського, загинув разом зі своїм іменним дядьком під Красним.

Крім цих двох найбільше видатних українських шляхецьких сімей, з посеред тих, що жили на території козацької України, опинилася аразу в таборі повсталцім і вибилась на чоло повстання та українська шляхта, що або служила в розставлених на Україні польських військових відділах, або на степовім Низу від переслідувань Річ Посполитої ховалася. І в однім і в другім випадку вона, приставши до повстання, дала з поміж себе найбільш свідомих і найбільш завзятих його провідників.

Перше місце серед них займає кум, приятель і права рука Богдана Хмельницького і „другий після цього — як кажуть польські джерела — принципал“, перед повстанням старий і досвідчений жовнір, полковник військ Річ Посполитої, улюбленик польського коронного гетьмана

Конецпольського, а в повстанню козацький полковник київський — Станіслав Михайло Кричевський. По походженню свому належав він до старого шляхецького православного роду з воєводства берестейсько-литовського. Ще в р. 1516 Стецько і Васько Фед'ковичі Кричевські представляють Королеві Жигмонту старинні грамоти на їхній родовий маєток Кричев. Потім рід цей, як більшість шляхти в тих далеких північно-західніх землях українських, спольщився та перейшов у католицтво. І Станіслав Кричевський був охрещений у католицькій вірі. Зі шляхтою свого воєводства бере він участь в елекції Короля Володислава IV, але бувши жовніром по фаху, в своїм ріднім гнізді не сидить. Перед повстанням бачимо його на чолі гусарської хоругви в ріжких війнах Річ Посполитої, а в р. 1643, яко „шляхтич родовитий і в лицарських ділах досвідчений“, відповідно до ординації з р. 1638 (що зпесла виборну старшину козацьку і ввела урядові призначення) був він призначений по наказу коронного гетьмана Станіслава Конецпольського козацьким полковником чигринським на місце Закржевського, усуненого Конецпольським за ріжні надумані й постійні на цього скарги козацькі. Сотником у тім самім полку чигринським був тоді Богдан Хмельницький. Порядки, що в тих часах на Україні панували — своеволя магнатів, утиск козаків, упадок влади й поваги королівської — не могли подобатись глибоко до Короля привязаному, статочному й лояльному жовнірові. „Українські замки Жидами адміністровані — писали в своїй просябі до Короля ці вірні йому жовніри. — у вічну руїну обернулися, з необчислимою шкодою для В. Кор. Милости і Річ Посполитої. Старости там жадного не видко, бо того мають багато, а беруть ще більше з милостивої ласки В. Кор. Милости. Береже своїми руками убогий жовнір отої замок, йому од В. Кор. Милости в оборону доручений, а власне Жида робить він участником добродійств В. Кор. Милости і крівавих своїх заслуг“...

По смерті дуже любленого польським військом гетьмана коронного Конецпольського, по упадку, завдяки магнатській опозиції, воєнних плянів Короля Володислава IV, в які Кричевський, як і Хмельницький були обидва втамнечені і яких обидва мусили бути гарячими сторонниками, в настроях не тільки Кричевського, але й усієї країної частини дотепер лояльного, консервативного, ворожого до новомодних республіканських тенденцій, монархічного офіцерства Річ Посполитої на Україні

наступив глибокий перелом, зародилось сильне невдоволення й остра опозиція супроти нових порядків Річ Посполитої.

Новопризначений гетьманом коронним Микола Потоцький був серед військових сфер на Україні надзвичайно непопулярний. Його ненавиділи, як типового репрезентанта нового „модерного“ магнацтва: мягкотілого, розпещеного, утопаючого в роскошах, не здатного до твердого лицарського діла, а разом із тим опозиційного супроти Короля, самовпевненого, заиркуватого, деспотичного й жадного. „Нема чого на козаків, старостами покривджених, фукати; нема чого їх шукати по льохах і Задніпров'ю“ — такими слівами все частіше промовляли військові Річ Посполитої до свого нового вождя, до найвищого репрезентанта польської державності на Україні. Ось як характеризували його ці „польські ротмістри й поручники“ на Україні, складаючи якраз перед самим вибухом повстання в своїй рідній українській мові, правдиві змістом, хоч неаграбні по формі, жовнірські таборові вірши:

„Глянь, обернися; стань, а задивися, котрий маєш много,
Же ровний будеш тому, в котрого немає лічого . . .
Глянь, обернися; стань, а задивися, котрий високо
Умом літаєш, мудрості знаєш широко, глибоко!
Не исуй мозку, мудрый по трошку, в собі обачайся,
І тих рада не лиха, що ходать этихи, і тих поражайся . . .
Глянь, обернися; стань, задивися і скинь з серця буту,
Наверни ока, котрий з Потока ідеш ку Славуту (Дніпрові).
Невинні душі береш за уші, вольность одеймуеш,
Короля не знаєш, ради не дбаеш, сам собі сеймуеш!
Гей поражайся! не запалайся, бо ти рейментаруеш
Сам булавою всім польським краєм, як сам хочеш, керуеш!
Мій Бога в серці, а не май в легці шляхецької крові,
Бо світ чорніє, правда ищіє, а все к твоїй волі!
Гей Каштеляне! Коронний Гетьмане! Потреба нам згола
Єще памятати і поглядати на задпії кола!
Жони і діти, где ся мають подіти наші на потом,
Гди нас молодці, тиї Запорожці, набавяте клопотом?
Глянь, обернися; стань, задивися, що ся діє з нами,
Поручниками і Ротмистрами, польськими (= коронними) синами.
Глянь, обернися; стань, задивися! видиш людей много,
Чи ти звоюеш? — чи їм зголдуеш? бо то в руках Бога.
Чини трактати, а кажи (козакам) дати гроші за заслугу,
Бо то есть здавна заслуга славна Запорожського люду . . .“

Коли з паказу хорунжого коронного, нічим ще себе у військових ділах не проявившого молодика Конецпольського, арештовано старого

й власногородного козака, сотника й писаря військового, довіреного Короля Володислава, — Хмельницького, то за його гаряче заступились старі військові, а особливо полковник чигринський Кричевський, який і взяв до себе свого приятеля Хмельницького на поруку. Однака Потоцький звелів Кричевському зараз же Хмельницького в тюрму посадити. Але полковник чигринський, знаючи добре цілу справу з Чаплинським, що на території його полку перед його очима відбувалася, замість виконати цей по його переконаню глибоко незаконний і несправедливий наказ гетьманський, увільнив Хмельницького від усякого надзору і тим самим допоміг йому до втечі на Низ. З тієї хвилини доля Кричевського була вирішена. Пізніший його перехід під Жовтими водами на бік повстання, поворот до предківської віри православної й переміна імені Станіслава на Михайла — все це були тільки льготичні висновки його глибокої зневіри в польську державність, зневіри в потребу для України цієї здегенерованої державності. Така зневіра була не тільки у одного Кричевського. Була вона й у самого Хмельницького, у всеї покозаченої шляхти української, у частини реестрової старшини козацької, у всіх монархічних, ворожих до пануючої в Польщі республікансько-демократичної олігархії настроєних, аристократичних елементів українських, і була вона одною з головних причин самого повстання . . .

Призначений одразу полковником київським, Кричевський бере участь у всіх важніших тогочасних боях; розбиває кн. Вишневецького під Костянтиновим в початку Червня 1649 р., а зараз потім Гетьман посилає його, з самою тільки козацькою кіннотою, як найкращого свого полковника, на Литву проти сильного своїм прекрасним військом, найвидатнішого стратега Річ Посполитої князя Януша Радзівілла. В цьому поході поліг Кричевський у битві під Лоевом 31 Липня 1649 р., своєю надзвичайною відвагою і військовою справжністю Радзівілла обезсиливши, та до Києва його — що було-б при тодішньому положенню руїною для справи повстання — не допустивши. Коли привезеному до Раадзівіллового табору тяжко пораненому полковникові козацькому давні знайомі „його шляхетство і його попередні заслуги випоминали“ — він, „не радо того слухаючи, раменам тільки здвигав і хапаючись за голову одно повторяв: хіба-ж це мала річ тридцять тисяч людей зтратити!“ I так помер він „не бунтівничих учників жаліючи, а над стратою війська болючи“ — як каже тогочасний польський літописець . . .

Довше життя дало більшу славу другому не менше від Кричевського здібному полковникові й так само як і він визначному представникам нової покозаченої старшини української, яким був — на початку повстання полковник подільський, потім полковник кальницький і врешті павлоцький — Іван Федорович Богун, часто також під прізвищем Івана Федоренка виступаючий.¹⁵⁸⁾ „Людина — по тогочасним польським свідоцтвам — лицарська, а при тім надзвичайно зухвала,“ улюбленик Богдана Хмельницького, Богун був типовим репрезентантом тієї найвірнішої Гетьману старшини, тієї Гетьманом добраної і зорганізованої української аристократії, для якої, по словах польського політика Андрія Потоцького, „*sunt ma ratio status* иолягала в тім, щоб не бути ані під Королем польським, ані під Царем московським“, яка все до того „*centrum* прямувала, коло котрого крутиться вся *sphera* їхніх умів: аби могли вони учинитись вільними.“ .

Присягати Цареві по Переяславській Умові Богун відмовився, при чому до того факту настільки велику політичну вагу привязувано, що про це доносила під датою 19 Марта 1654 р. „Gazette de France“; що в справі цій був навіть виданий окремий царський наказ. Але одночасно не схилявся Богун і на сторону польську, а на всякі залицяння з польського боку відповів збільшенням військової акції супроти Річ Посполитої. І нічого не помогли ані листи його старого знайомого Станіслава Потоцького, ані листи його сусіда Павла Олекшица, стоявшего по стороні Річ Посполитої українського православного шляхтича, який — обіцюючи Богунові в імені Короля „амністію, гетьманство і староство, яке собі тільки сам в Україні відobaеш“ — намовляв його покинути Гетьмана і вернутись до Польщі ще й „во імя единой крови і спільної матері *нашої* церкви восточної, которую тепер патріарх московський од найсвятішого патріарха костянтинопольського одірвати хоче, а ми-ж власне — нагадував Богунові Олекшиц — тому унії прийняти не хотіли, щоби пастиреві нашому, якого нам Бог подав, послушними бути.“ Листи ці Богун відіслав зараз Гетьманові і до кінця життя ані сторонником Польщі, ані сторонником Москви не став. Ідучи вірно по лінії політики Гетьманської, він підписав, як „полковник Іван Федоренко“ в Жовтні 1657 р. — про що буде мова далі — Корсунську Умову зі Швецією, котра „Військо Запорожське за народ вільний і нікому непідлеглий проголосувала“ ...

Гадяцькій Умові з Польщею Богун був на стільки ворожий, що заключаючі її польські політики потішлили себе хибними чутками про те, як „Богуна бунтівника на палю вбито.“ Одночасно всіма силами поборював він сторонників Москви. Богун, а в ним найкращі, живі ще тоді такі Хмельничане, як Григорій Гуляницький, Тиміш Носач, Петро Дорошенко, Іоаннікій Сілич, Герман Гапонович, Іван Лизогуб, Федір Лобода, Михайло Ханенко, Іван Вертеллицький, Остап Гоголь і інші так до тих сторонників Москви в Липні 1659 р. писали: „Дивується тому немало, що Ваші Милости, уродившись з нами разом народом вільним і спільно зросши в Україні, отчизні пашій, а проливаючи час немалий кров свою за воду всього Війська Запорожського, тепер самі добровільно в неволю піддаєтесь і з пами, братію свою, в котрими разом хліб їлисите і проти неприятеля кожного ставалисите, війну ведете, та на нас, кров свою, наступаете.“ По смерти Хмельницького і зневіченю його діла, улюбленики й вірні помішники Гетьмана удержались на Україні не могли. Всіх, хто боровся за воду й незалежність України, вистриля гірка доля. Богун був засланий польським урядом у 1661 р. в Мальборгську твердиню. Випущений звідтам у початку 1663 року, він знову зараз кинувся у вир боротьби, аж врешті, знов сийманий Поляками, був розстріляний ними 17 лютого 1664 р. під Новгород-Сіверським . . .

Так само як і Богун, до кінця свого життя остався державній ідеї Гетьмана Хмельницького вірним і інший покозачений значний шляхтич, властитель Креховець в землі Галицькій, перед повстанням поручник панцирної хоругви Річ Посполитої і поборця жидачівський, а в повстанні сразу писаръ полковий корсунський, потім полковник корсунський і врешті судя військовий генеральний — Іван Степанович Демович-Креховецький. До того, що вже вище було про нього сказано, додам, що в р. 1650 він був посланий Гетьманом до Короля Яна Казіміра, який його на „авдіенції приватній“ прийняв, а потім був одним з головних творців союзу України з Семигородом і Швецією і одним з тих українських дипломатів, що до такої важкої для України, випцеагаданої балтийсько-чорноморської коаліції 1656 р. довели. Зовсім природно, що в Гадяцькій Умові України з Польщею, проти якої головним чином зверталась балтийсько-чорноморська коаліція, він участі не брав і пізіше належав тільки до комісії, що в р. 1662 мала допильнувати звороту церков, відібраних Річ Посполитою від право-

славних. В р. 1664 протестує він разом з іншою старшиною против ганебного розгрілу Поляками Виговського, а в р. 1665 попадає в московський полон і йде па московське заслання разом з обозцем Носачем, полковником Яковом Улеським і іншими.

До того ж типу нової української аристократії, що рекрутувалась з посеред старої шляхти, і що зараз же в початку повстання вступила в ряди Війська Запорожського, належать: Остап Гоголь, перед повстанням ротмістр козаків панцирних в Умані, який по корсунській битві перейшов до повстанців і став полковником винницьким, потім по Йосипі Глуху полковником уманським, врешті полковником могилівсько-подністровським і подільським. По упадку „посліднього козака“, Гетьмана Петра Дорошенка, якого Гоголь всіма силами піддержував, постригся він у ченці Межигорського монастиря, де й помер у січні 1679 р.. Антон Жданович, полковник київський, уживавший Гетьманом до дуже важких доручень, чи то як начальник військових сил, посланих па підмогу Івану Нечаєві в р. 1656, чи то знов, як гетьман: наказний над військами, що мали запомагати в р. 1657 Князя семигородського та Короля швейцького, чи то як посол в р. р. 1650 і 1651 до Султана, чи то як посол до Річ Посполитої і Москви, — помер у московській неволі. Сам Іло Богданович-Зарудний, перед повстанням живнір війська Річ Посполитої спричинився до корсунської перемоги тим, що, будучи в змові з повстанцями, дав знати Хмельницькому, яким шляхом має військо польське відступати. Яко судя-генеральний був разом із Тегерею головним діячем Переяславської Умови з Москвою, але по смерті Хмельницького перейшов, як і Теттеря, на бік Польщі. Іван Кудєвич-Міньковський, перед повстанням, в характері старого й заслуженого живніра Річ Посполитої, займав уряд войта в Паволочі, в повстанні полковник паволоцький, „шкодив“ дуже спрані миру в Польщю в р. 1649 і був „найбільшим“ бунтівником“ на думку польських комісарів. Так само дуже вероже супроти Польщі був настроєний Петро Головацький, перед повстанням живнір драгунської хоругви Річ Посполитої, що стояла за логою в Кайдаші (Кудацькій) твердині, „конфідент“ Хмельницького, якого Поляки називають... В повстанні спочатку в 1648 р. організував разом з Кривоносом селянські „загони“, хоч потім в рік пізніше, побачивши до чого Кривоносова політика веде, казав „черні; що годі вже з панами воювати, а час гречку сіяти.“ Яко полковник пере-

яславський поліг він в р. 1651 під Берестечком. Ярема Петра-
новський, перед повстанням „жовнір коронний заслужений“, в повстанню
судя полковий уманський, потім полковник лисянський, врешті чигрин-
ський. Адам Хмелецький, небіж відомого „побідника Татарів“
і високого діг'нітаря Річпосполитої Стефана, воєводи київського, перед
повстанням жовнір військ польських, перейшов на бік повстання під
Корсунем, виступав проти всяких угод з Річпосполитою, за наміри
„стати другим Хмельницьким“ — покараний смертю в р. 1652.

Зі старинного козацтва і з цієї покозаченої від самого початку
повстання шляхти української, що, по свідоцтвам тогочасним, до най-
краціих перед тим жовнірів Річпосполитої належала¹⁵⁹), склалися перші
кадри нової старшини Війська Запорожського, перші завязки нової
української аристократії, коло яких дальші шари цієї аристократії
мили укладатись. Зростала-ж ця провідна верства українська в міру
того, як поширювалось територіально повстання, як, почавшись у ко-
зацькій Україні, воно широкою лавою зайняло від заходу до півночі
всі українські землі Річпосполитої.

„Хмельницький — говорено в початку повстання в Польщі —
таємно розсилає свої універсали скрізь де тільки стає Руси, а ті, одні
необачні, а інші розярені, за найвище щастя собі оту свою згубу
вважають“. ¹⁶⁰) І дійсно, не звертаючи уваги на „згубу“, яка їй з боку
Польщі за це погрожувати мала, піднялася буда па зазив Хмельницького
„вся Русь“. На чоло її в тих українських землях Річпосполитої, де
козаччини не було, вибились більш енергійні й свідомі одиниці
в посеред ріжних інших верстов української нації, головним чином
в посеред шляхти, синів духовенства й міщанства. Оці провідники
повстання в північно-західних українських землях Річпосполитої так
само згодом більшою частю, поскільки не погинули, увійшли в ряди
старшини козацької.

Ось наприклад найбільше видатний в поміж великого числа про-
відників повстання в Русі Червоний — „dux primarius“ землі
галицької — як його польські джерела називають — значний галицький
шляхтич Семен Гнатович Височан, який в р. 1648 зорганізував
в допомогою переважно дрібної шляхти (його головним помішником
був Лесь Березовський) велику пятнадцятитисячу селянську армію.
Потім, коли повстання в тих краях не вдержалось, перейшов він на
територію козацької України, боронив від польських військ в р. 1651

разом із Богупом Винницю, згодом став полковником лисянським· врешті в р. 1666 заарештований Москвою, загинув у московській неволі. Такий же самий провідник селянського повстання в західній Брацлавщині шляхтич Степан Байбуз, стає пізніше сотником полку брацлавського, врешті наказним полковником уманським. Організатор в 1648 р. повстання на Поділлі, дуже освічений шляхтич Станіслав Мрововицький, перед тим, як про це вже буда вище мова, паж королівський, стає наказним полковником корсунським, здобуває собі серед козацтва настільки велику почулярність, що вгодом кобзарі про нього — „Морозенка“ — свої думи лицарські складають — бере участь на чолі козацької кінноти в поході 1649 року і гине під Збаражем, убитий 28 Липня „при чм дуже жалувала його плебс“ — як записує в своїм дневнику самовідець тієї події, один з перебуваючих тоді в Збаражі Поляків. Григорій Гуляницький „шляхтич в воеводства Волинського“, по переході на територію козацької України і вступленю в ряди Війська Запорожського, посол в р. 1649 від Гетьмана до Царя, потім полковник ніжинський, наказний гетьман сіверський, врешті полковник корсунський. Великий ворог Москви, піддержує по смерті Богдана Хмельницького політику Виговського. „Будучи під владою Королів польських і Великих Князів литовських — каже він тоді в р. 1658 воеводам царським — за права й вольності свої ми все стояли і з неволі ми освободились. Так само і вам кривд і грабіжу не подаруємо!“ По розстрілянню Виговського, уряд польський засилає Гуляницького разом з тодішнім Митрополитом київським Іосифом Нелюбовичем-Тукальським в Мальборгську твердиню. Звільнений по двох роках неволі, піддержує Дорошенка. В кінці, по словам полковника Гоголя, „введений Поляками“, сходить ві сцени.

Мішан звягельських Михайла Тишу і Івана Донця, провідників повстання в тій частині Волині, ми вже знаємо. Пізніше Тиша став сотником козацьким, Донець полковником охочекомонним. Таким же полковником Війська Запорожського став попович з Волині Гарасим Яцкович, який в р. 1649 титулюється навіть „намістником гетьманським“, пізніше в р. 1653 іде в посольстві від Гетьмана до Царя і до Патріяха Нікона. Так само „попович з Чернобиля“ Михайло Панкевич стає в р. 1649 наказним полковником чорнобильським і на чолі 2000 людей в семи хоругвах бере участь в поході Кричевського проти Радзівілла. Багатий міщанин корости-

шівський Мартин Небаба призначений в р. 1649 полковником чернігівським, бере участь у багатьох битвах, вважається одним „з найкращих полковників Хмельницького“, як писав шведський дипломатичний агент, грав в битві з литовським військом в р. 1651. Шляхтич Бережецький, властитель села Оссової на Полісії, що в р. 1648 „збунтував“ власних підданих і селян з околичних сел, пізніше став сотником козацьким. Такими-ж сотниками стали теж провідники повстання на Полісії Криштоф Виговський і Григорій Закусило. Шляхтича Білецького, перед повстанням адміністратора дібр Вільських, потім бачимо в характері писаря козацького. Адміністратор дібр королівських в Борзі Петро Забілла стає полковником борзенським, а його син Іван, яко сотник при полковнику Золотаренку, іде в посольстві в р. 1655 до шведського Короля, потім в р. 1659 був послом Виговського до Короля польського. Степан Подобайло, перед повстанням „підданий воеводи Кисіля в Носівки“ і жовнір в його драгунської хоругви, потім провідник повстання в північній Чернігівщині, вгодом призначений Гетьманом в р. 1651 по смерті Небаби полковником чернігівським, пізніше гетьман наказний сіверський, убитий під Старим Біховим в р. 1654. Його місце на полковництві чернігівським зайняв син священика Іван Абрамович, по свому походженю „Поповичем“ прозваний. Там же, в цих північних землях українських, вибиваються на чоло народного повстання, а потім в ряди Війська Запорожського вступають: Максим Гладкий, убитий в Червні 1649 р. і Іван, пізніший визначний полковник Дорошенка, обидва представники боярського чернігівського роду. Далі Соколовський, що в р. 1648 титулував себе „гетьманом остерським“, полковники: Гарасим Горкуша Кизименко, Кривошапка і т. д., і т. д.

В перших роках повстання влада Богдана Хмельницького і Війська Запорожського в цих північно-західніх землях українських удержатись не могла. Вони стали тереном постійної польсько-української боротьби, під час якої всі їх найбільш свідомі й найбільш активні елементи мусять емігрувати в південну козацьку Україну. Там вони вступають в ряди Війська Запорожського й гуртуються коло основного ядра козацько-шляхецької старшини, все більше її при тім націоналізуючи, та перетворюючи аристократію козацьку, зразу переважно станову, військову, в аристократію національну і державну.

Поворот осілої щляхти на територію козацької України, про який вже вище була мова, ще більше цей некозацький елемент серед старшини нового Війська Запорожського зміцнює. І в другій половині панування Гетьмана Хмельницького, по Переяславській Умові, Військо Запорожське стає в повній значенню того слова державно-творчою верствою: аристократичним станом, цілою напівтою українською з посеред себе виділеним, на якім організація цієї нації, її держава, її сила спирається.

Так само розуміється в цілій нації, в усіх її верстах, склалася та вища старшинська верства Війська Запорожського, яку ми в другій половині Гетьманства Хмельницького на всіх вищих урядах, у кермі Держави Української бачимо. Старинне козацтво вже тільки невеликий відсоток серед неї займає. Воно передало новій аристократії свої старинні лицарські військові звичаї, де-які організаційні форми, передало зверхню „моду“, як отим наприклад мішпанам, що бороди голили, коли до Війська Запорожського вступали, передало, що найважніше, свою стару лицарську традицію, але дух цієї нової аристократії козацької став інший: не степовий, січовий, запорожський, а осілий, „городовий“, національний і державний. Це вже не стари запорожці, яким треба бути „на морю“, байдуже, чи воюючи Турка, чи на турецькій службі, а будівничі це й організатори нової держави, це нове ядро відродженої після вікового сну державної української нації.

До ріжких українських верстов належить поному походженню вся віана нам за Богдана Хмельницького старшина генеральна. Ось наприклад після Джеджалія осавули військові генеральні: козак Семен Гладкий, щляхтич Гурський, Гавріло Лисовський і найбільш видатний з поміж них Іван Ковалевський, дуже освічений і зручний дипломат, який підписує 7 Вересня 1656 р. умову з Князем Ракочієм, який потім у Чигрині бере видатну участь в переговорах зі шведським послом Ліліенкроню і по смерті Гетьмана славнозвісну умову зі Швецією в Корсуні в Жовтні 1657 р. своїм підписом разом з Юрієм Немиричем та Іваном Федоренком (Богуцом) скріпляє. Так само судді військові генеральні: згадані вже вище Креховецький, Богданович-Зарудний і Федір Лобода, перед тим полковник Переяславський, в р. 1659 взятий у московську неволю. Так само й обозні старші і молодші: крім згаданих уже вище Чордоти Й Носача — Коробка в р. 1654, потім Петро Дорошенко, пізніший Гетьман, в гетьманського козацького реестрового роду; до

нього вже за часів Хмельницького в р. 1656 пристає Москва з ріжними обвинуваченнями, коли він під Новим Біховим в військовом козацьким стояв; Демко Многогрішний і інші. Далі всі оці, крім тих, що про них була вже мова вище, належать видатній знані полковники Богдана Хмельницького: брати Іван і Василь Никифоровичі Золотаренки, багаті міщане по походженню, з них перший: після Шумейка полковник ніжинський, помер від ран 1655 року, другий: так само по смерті брата полковник ніжинський, убитий московськими агентами на чорній раді козацькій в Жовтні 1663 року. Мартин Пушкар, боярин любецький, полковник полтавський, про якого ще буде далі мова. Філон Горкуша, пізніший полковник полтавський, тепер полковник наказний, іде в р. 1656 в характері „пристава“ козацького при московськім послі Зикові до Варшави. Матвій Гладкий, полковник миргородський і його наслідник на цьому полковництві від р. 1652 Григорій Сахнович Лесницький, київський шляхтич, людина до Богдана Хмельницького дуже близька; в початку 1657 р., коли Хмельницький до здійснювання плянів балтійсько-чорноморської коаліції приступав, призначений наказним гетьманом над військами, висланими якож власочі перед можливостю татарського нападу; потім суддя генеральний; врешті в р. 1664 розстріляний Поляками одночасно з Богуном і Виговським. Павло Янович Хмельницький, небіж Гетьмана, опікун гетьманської сім'ї в хвилинах небезпеки, призначений в р. 1654 після Остапа Пешка полковником київським, заваятій противник Москви, пізніше тесть і сторонник Гетьмана Дорошенка, інтернований вкінці урядом московським в Сосниці, помер там, нечаке в тюрмі, в р. 1678. Цілий ряд наказних полковників київських за полковництва Павла Яненка і Ждановича, як наприклад Михайло Криса, пізніший полковник білоцерківський, Костянтин Мокієвський, один з 14 Мокієвських, що зі шляхтою білоцерківською на Переяславську Умову присягали, Петро Бутрим і інші. Яків Пархоменко, старинний козак, в р. 1651 полковник чигринський і його заміститель на цьому полковництві шляхтич Прокіп Бережецький, родич Гетьмана Хмельницького. Яків Юхимович Лизогуб, в кінці панування Хмельницького полковник канівський, Федір Терещенко, тоді-ж полковник прилуцький; Тимофій Цицюра, після Лободи й Тетері полковник переяславський; Семен Дубина, після Мовири в р. 1654 полковник корсунський;

цілий ряд полковників білоцерківських: перший Михайло Громик був убитий в р. 1652, гамуючи місцеві бунти козацькі, Іван Гира, що помер в Умані в 1655 р. від чуми, Яціна Лютренко полковникує там в р. 1656, потім Іван Кравченко, не рахуючи наказних. Осип Глух, перед Гоголем полковник уманський, і наказний за Хмельницького полковник уманський, пізніший „Гетьман правобічний“ Михайло Ханенко, сторонник Польщі, якого син пажем, а одночасно заложником при дворі королівським був. Першпій полковник овруцький шляхтич Микулич і його наступник на цьому полковництві так само шляхтич Іван Бруяка, що на чолі 3000 кінних і 500 піших у поході Кричевського на Литву в р. 1649 участь приймав, полковникує ще в р. 1652; після нього наказним полковником овруцьким бачимо Костя Кондратенка, взятого в р. 1659 в московську неволю. Григорій Кривенко, за Данила Нечая полковник наказний брацлавський, поліг разом зі своїм полковником під Красним і наслідник Нечая на полковництві брацлавськім перед тим сотник мястківський в його полку, значний шляхтич Михайло Зеленський, який пізніше з братом Андрієм, полковником подільським, буде одним з визначніших сторонників Дорощенка. Матвій Папкевич, полковник ірклівський; вінаний уже нам Петро Дзік, полковник хвастівський; Михайло Сулічіч, полковник паволоцький і цілий ряд ріжніх полковників наказних, як Радишовський в р. 1649, наказний черкаський, Матвій Старжинський, наказний ніжинський, Федір Третяк, при Івані Золотаренку в р. 1654—5 полковник піхотний і такий же полковник піхотний, передтим сотник ніжинський Григорій Кобилицький; Федір Кандиба, наказний полковник корсунський, Іван Сербич, при Зеленськім наказний полковник брацлавський і т. д. і т. д.

Таку саму ріжноманітність походження бачимо і серед старшини полкової та сотенної. Отже для прикладу: ковак старинний, Леонтій Бут, оссавула полковий ніжинський, який на прохання полковника Василя Золотаренка мав одержати від Царя грамоту на „сільце в повіті Носівськім Кисілівку і Адамовку з млинами, а крестянських дворов в них сорок, опріч козаков“ і який пізніше був засланий Москвою в Єнисейськ, — і шляхтич Юрай Міневський, оссавула полковий корсунський, один з головних діячів угоди

гадяцької. Козак старинний, Яків Одинець, суддя полковий Черкаський підписує в р. 1651 білоцерківську умову; шляхтич Філой Неміра, суддя полковий кальницький, перед повстанням вйт в Кальнику і міщанин Федір Завадський, суддя полковий ніжинський. Станіслав Кохановський, отаман чернігівський, Ясько Трухомовка, отаман седнівський і Адам Мазепа - Колединський, за часів Хмельницького отаман білоцерківський, брат пізнішого Гетьмана, що був, як каже Самовидець: „роду шляхецького, повіту білоцерковського, старожитної шляхти української і у війську значної.“ Врешті між цілим множеством сотників в Війська Запорожського переважно міщан, поповичів, козаків старинних, бачимо, особливо в правобічних і півничних полках, значний відсоток шляхти, як наприклад Семен Третяк, сотник білгородський, пізніше полковник київський, васланий в кінці Москвою в Сібір до Красноярска, Іван Сулима, сотник настаський, Калин Соколовський, сотник житомирський, Опанас Предримирський, сотник печерський, Михайло Поповський, сотник русавський полку брацлавського, Василь Піотровський, сотник ходорковський, Денис Мурашко, Михайло Круковський, Іван Адам Кошанський, Хилко Будкевич, все сотники полку білоруського Івана Нечая; Солтан Красносельський, сотник полку брацлавського, Михайло Махаринський, сотник тимоновський, Григорістай, сотник полку овруцького, Авратинський, сотник тростянський, розстріляний Поляками в р. 1651 під Красним і так само ними-ж розстріляний в Демківці в р. 1655 сотники Зарудний і Юркевич і т. д. і т. д.

Переважно саму тільки шляхту бачимо ми на урядах писарських, у військовій генеральній канцелярії і в дипломатичній службі Війська Запорожського. Писарство вимагало більшої грамотності, знання канцелярійної техніки, знання законів; служба дипломатична до того ще й знання чужих мов: крім польської, московської, татарської, турецької, ще й обовязкової тоді при інтернаціональних зносинах мови латинської.¹⁶¹⁾ Коли додати, що тут потрібна була й певна оглада європейська, знання форм товариських, етикету і церемоніалів двірських, то зрозуміло, чому в міру зросту сили і міжнародного значення

козацької української держави все менше бачимо в її службі бюрократичній і дипломатичній малограмотних січових козаків, а навпаки представників тих верстов, що посідали стару культуру і цивілізацію. Ale й тут організаційний геній Гетьмана зумів запобігти тому небезпечному роздвоєнню, яке могло повстати з такого поділу функцій: — тому звичайному недовіррю людей неграмотних до людей грамотних, недовіррю сірої маси козацької до політики „панів“, що пізніше стало по його смерті одною з причин державної руїни. За Богдана Хмельницького всякі посольства наприклад складаються переважно так, що рядом з грамотним фактичним послом йдуть представники Війська, рядова старшина козацька, яка довіррям серед маси козацької користується. В той спосіб ріжниці степенів культури згладжувались і на обеднування, а не розеднування нації обертались.

На чолі канцелярії військової й усієї служби дипломатичної стоїть канцлер, писар військовий генеральний, Іван Виговський. Ця канцелярія військова, крім свого безпосереднього призначення, стала пізніше, а почасти вже й за панування Богдана Хмельницького ще й свого роду вищою політичною і юридичною школою, де по словам Шафонського, „починали свою службу публічну діти шляхецькі, що пройшли перед тим курс наук в школах латинських.“¹⁸²⁾ В році 1651 посол Радзієвського в Чигрині, бачив у Виговського дванадцять писарів, самих шляхтичів.¹⁸³⁾ Крім них були ще й писарі молодші, так звані „підписки“. Імена деяких із цих писарів і підписків заховала історія. • Про Юрія Ярмоловича й Соболя вже була згадка вище. До них треба додати Самійла Зорку, „старого секретаря Гетьмана Хмельницького“, як зве його в своїй літописі Величко; Івана Кричевського, одного з писарів при Гетьмані в р. 1649; Івана Петрушевського, званого иноді Петрушенком, посла в Ліпні р. 1648 до Варшави; згаданого вже вище Силуяна Мужиловського, в р. 1649 посла в Москву до Царя, в осені того-ж року посланого Гетьманом до князя Януша Радзівілла і прийнятого там надзвичайно урочисто „тридневними бенкетами“, потім в р. 1651 посла до Порти Отоманської, пійманого тоді польськими військами, продержаного два роки в польській неволі, далі в р. 1653 посла знов до Москви й до Швеції, а пізніше посла до Хана; врешті Івана Грушу, що підписав разом з оссавулою Ковалевським р. 1656 умову з семигородським Князем Ракочієм, пізніше в р. 1657 їздив до

Пинська для відіbrання присяги від тамошньої шляхти, за гетьманування Виговського став писарем військовим генеральним.

До цієї самої категорії треба причислити й перекладчиків при посольствах, як наприклад Григорій Кульчицький, згаданий вже вище Василь Верещака й інші.

З посеред підписків, що тоді за гетьманування Богдана Хмельницького свою кареру в канцелярії військовій починають, знані нам досі: Павло Абрамович, який в р. 1653 приймає участь в посольстві до Царя, Василь Міневський, брат вищезгаданого оссавули Юрія, Іван Чекаловський, пізніший писарь генеральний за гетьманування Дорошенка, Семен Голуховський, пізніший писарь генеральний при Юрії Хмельницькім, Андрій Іскрицький, Гарасим Каплонський, пізніше частий посол Виговського до Короля, Святослав Кривецький, пізніше писарь генеральний при Тетері, Василь Кропивницький, пізніше посередничив у Гадяцькій Умові, вкінці взятий в московську неволю, Яків Львович, підписок, а заразом багатий дідич київський, Хведір Погорецький, згаданий уже вище Остап Федкевич їздив кілька разів у посольстві до Короля й Царя, Еронім Борисович Шалатоня, потім якийсь час писарь військовий при Виговським і т. д. і т. д.

Поруч військової канцелярії генеральної були канцелярії полкові й сотенні. В них усі діла як військові так і адміністративні полків і сотень зосередковувались. Крім згаданих уже вище писарів полкових знаємо ще Павла Тетерю Моржковського, перед повстанням писаря канцелярії троцької в Луцьку, в повстанні писаря полкового Переяславського, потім полковника Переяславського, писаря генерального, врешті злощасного Гетьмана. Іван Якимович був писарем полку київського; Іван Красковський, писарь полку чернігівського; Федір Житкевич, писарь полку брацлавського; Іван Невмержицький, писарь полку овруцького; Микола Бруяка, брат у перших Івана, полковника овруцького й писарь в його сотні полковницькій; писарь Головацький був пійманий у Вересні р. 1648 Поляками; писарь Турчинович, був убитий в р. 1648 під Слуцьком і т. д.

Функції дипломатичні, крім писарів військових, цих тогочасних дипломатів фахових, виконують дуже часто „люде приватні“, що на території козацькій живуть, або при своїх родичах, що уряди в Війську

Запорожськім займають, або коло духовенства православного і біля вогнищ віри та культури — монастирів, брацтв і шкіл православних — гуртується. Отже наприклад. Богдан Сокольницький був посланий Гетьманом у Варшаву на Сойм Елекційний, Остап Користенський іздав разом з Іваном Бірецьким, Федором Пашковським, Михайлом та Лук'яном Махаринськими в р. 1654 од Гетьмана до Царя, Лозинський був послом до Ракочого в квітні 1649 р., Гойський іздав до молдавського Господаря, Микола Варакінський в початку 1656 р. був призначений послом до Швеції,¹⁶⁴) старий Острафій Виговський, батько писаря Генерального, часто виступає в ролі посередника і примирителя в розмовах з московськими воеводами і т. д. і т. д.

Число цих „людей приватних“, що урядів у Війську Запорожськім не займають, але жваву участь у життю держави беруть — зростало з кожним днем в міру того, як поверталась на козацьку територію непокозачена шляхта і як прилучувались до козацької південної України північно-західні „руські“ землі Річ Посполитої. Процес реасиміляції — повороту до своєї нації — старої зденаціоналізованої української аристократії приймає в другій половині гетьманування Богдана Хмельницького значні розміри. Пізніше за Виговського цей процес свої окремі (для держави, як побачимо, дуже небезпечні) соціальні й політичні форми прибере. Але тепер, за панування Хмельницького, він відбувається — як це вже вище було підкресено — під проводом і під назвою Війська Запорожського. Коло того Війська гуртується все, що так чи інакше на поверхню державного й національного життя вибивається. Так само й ці „люде приватні“, що за Великого Гетьмана в державнім і національнім будівництві діяльну й дуже для цього будівництва користну участь приймають, хоч до реєстрів військових і не вписані, всі владі Гетьмана й Війська Запорожського підлягають, всі в імені Гетьмана й того Війська виступають. Бо Військо Запорожське — це в тих часах синонім української держави. Воно творить та презентує українську націю.

Для повноти образу — як во усіх національних кругів виростала і во всіх українських земель набіралась та пова аристократія, що під назвою Війська Запорожського державу українську за Гетьмана Богдана збудувала — треба до вище згаданих її категорій додати ще „дворян“, тобто ту незаможну інтелігенцію, що з ріжних верстов української

нації (переважно з міщанства та дрібної безземельної шляхти) рекрутується, та в характері приватних „слуг“ при дворах Гетьмана, Митрополита, Владика, вищої та багатшої козацької старшини генеральної, або хліба, або карери в козацькій Україпі шукає. Деякі з цих „дворян“ агодом так само в ряди нової аристократії української вступають, і дуже часто тоді, як люде освічені, гнучкі і спритні, відограють визначну роль в національному життю. Отже з таких „дворян“ Гетьмана Богдана Хмельницького знаємо наприклад його конюшого, Івана Брюховецького, що крім того ріжні функції дипломатичні за життя Хмельницького виконував, а пізніше при допомозі черні козацької та агентів московських булаву гетьманську захопив; Івана Славковського, перед тим слугу польського коронного гетьмана Миколи Потоцького і управителя його маєтків, а тепер слугу Богдана Хмельницького і т. д.¹⁶⁵⁾ Має своїх „дворян“ і писаръ генеральний Виговський, особливо в того часу, як він з багатою дідичкою, Оленою Стеткевичівною — панею в „великого дому“, як писали наглядачі московські — оженився і через неї в князями Соломерецькими, Четвертинськими, Мещерськими й іншими значними землянськими домами поріднився. Знаємо наприклад його „покойових“ Войну, Браницького, яким одночасно і деякі дипломатичні доручення даються, а серед „фрауцимеру“ його дружини зустрічаємо прізвища Подарицьких, Рудницьких, Яговських, Павловських і т. д.¹⁶⁶⁾ Має своїх „рукодайних“ і брат писаря — полковник Данило Виговський,¹⁶⁷⁾ має їх пиньша старшина генеральна. Але особливо багато бачимо ми таких „дворян“ при вищім духовенстві і православнім. Ось наприклад „слуги“ Іннокентія Гізеля, архімандрита печерського: Самійло Носацький, „обиватель містечка печерського“ Василь Васильковський, конюший Хведір Лесневич. Слуга архімандрита Йосифа Нелюбовича Тукальського — „шляхтич“ Іван Лубенка. „Слуга“ ректора Київо-Братської Академії, Лазаря Барановича, а потім учитель польської мови в заложенні Барановичем у Новгороді Сіверськім школі — Гонсевський. Далі інші слуги того-ж Лазаря Барановича: Петро Жорновський, „писарь“ Семен Ялинський, „кухмистр пан Григорій Межинський“, „конюший“ Конрад Сущинський¹⁶⁸⁾ і т. д. і т. д.

Окремо врешті треба згадати тих чужинців та ріжніх емігрантів, які, так чи інакше в сфері впливів нашого державного життя опинив-

шись, часто асимілюються і до нової аристократії української дристають. Про одного з таких емігрантів, грецького ченця Данила, пізніше під прізвищем Олівеберг де Грекані знаного, були вже згадки вище. Може був він одним з тих грецьких ченців, які ще в 1649 р., по реляції польського дипломата Мясковського „бігали з України на Волощину, і до Тогай-бея“ та з якими „руські“ комісари Річ Посполитої (воєвода Кисіль і його брат Микола, Максиміліян Бжозовський, кн. Захарій Четвертинський), запрошивши Митрополита і архімандрита печерського, мали тоді, в тайні од польських членів посольства, одбувати якісь таємничі наради. Можливо, що прибув віл на Україну разом з антіохійським патріярхом Макарієм. У всяком разі в тогу часу — від Червня 1654 року — бачимо його в характері дипломата на українській службі, як посередника між Україною і Швецією. 28 Червня — отже в пару місяців по заключенню Переяславської Умови — виїжає він з Білої Церкви в посольстві від Гетьмана до шведської Королеви Христини. Принятий 30 Жовтня того-ж 1654 року вже новим Королем Карлом Густавом на особистій авдіенції, він представляє йому дуже зручно складений меморіал, в якім на підставі одержаної від Гетьмана і канцлера Виговського словесної інструкції підкреслює, що ні через Москву ні через Польщу „Excellentissimus Dominus Campi Ductor Zaporoviensis“ не міг своїх послів до Короля шведського прислати і що тільки тепер він має нараду засвідчити свое бажання жити в вічній приязні з державою шведською. Далі меморіал цей визначує готовність Гетьмана вести спільно з Королем шведським військову акцію проти Польщі доти, доки спільні їхні політичні цілі не будуть осiąгнені, а заразом висловлює бажання, щоб Король шведський, подібно як і Гетьман, союз з Царем московським заключив, маючи на увазі, що коли-б Москва того союзу не додержала і проти Швеції виступила, то Гетьман готов по боці Короля шведського стати. Вже тоді в той спосіб були українською дипломатією висловлені ті провідні ідеї української закордонної політики, що пізніше в основу балтийсько-чорноморської коаліції 1656 р. лягли.

На весні 1655 р. отець Данило з великими перешкодами вертає після ріжких пригод на Україну, знаходиться при Гетьмані під час його походу на Львів і з під Львова; одержавши писану інструкцію, єде в Жовтні того-ж року знов до шведського Короля. Та інструкція під-

тважує давні гетьманські бажання шведсько-українського союзу, обіцяє в разі потреби козацьку допомогу Швеції проти Москви, але заразом радить Королеві шведському Москви „без причини не трівожити“, бо союз з нею Україні потрібний і коли — пише Гетьман — „Бог поможе нам довести до союзу Шведів з Москвитянами і нами, то багато народів буде підбито цими сполученими силами.“ В першу чергу, поза війною з Польщею, пропонує Гетьман Королеві війну з Турками, яку — по його словам — він вже давно в порозумінні з Венеціянами розпочати хотів, тільки війна з Польщею тому на перешкоді стала. Бажаючи бачити Короля шведського Королем польським, Гетьман хотів би, щоб віце-королем у Польщі (в разі коли Карл Густав останеться жити в Швеції) була призначена людина, яка-б союз шведсько-український шанувала. Єсть дані думати, що мав тут на думці Гетьман перебувачого при дворі шведськім Гіероніма Радзієвського, старого приятеля козаків, повірника їх монархічно-абсолютистичних конспірацій з Королем Володиславом IV проти республиканської шляхти і тайного посередника між Володиславом IV і Богданом Хмельницьким ще перед вибухом повстання.

Тоді-ж 12 Листопада представляє о. Данило Королеві шведському вироблений ним спільно з Гетьманом проект коаліції України, Швеції, Москви, Венеції, Англії і Австрії для увільнення Греків з під турецької влади, поділу Туреччини, завоювання Пельопоннесу і втягнення в сферу впливів цієї коаліції ще й Персії. В Грудні того-ж року вERTAЕТЬСЯ о. Данило через Москву на Україну. В Червні слідуючого, 1656 р., бачимо його вже в новій місії при дворі Ракочого в Трансильванії, а 19 Серпня він знов приїжає до Короля шведського в табор під Закрочимом, вручає йому лист гетьманський і переказує словесну інструкцію, головним пунктом якої було бажання Гетьмана бачити у себе якнайшвидше послів шведського Короля для заключення союзу, при чім був для вислання тих послів поставлений Гетьманом Королю ультимативний десятидній речинець. В наслідок того посольства Король висилає зараз на Україну своїх уповноважених послів Веллінга і Тернешельда; одночасно виїхав до Гетьмана і о. Данило. Тут він дістав нове, вложене на нього Гетьманом і Королем шведським доручення притягнути до шведсько-українського союзу Господарів молдавського й волоського. Виконавши це доручення, він знов іде до Карла Густава з листами Гетьмана й Господаря волоського. Поворотом його

задержують у Прусії, де він пробув довший час. Звільнений тоді Гетьманом зі служби за те — як оповідали — що покинув чернецтво та задумав женитися, о. Данило, тепер уже не отець, а Олівеберг' де-Грекані, вступає, все ж таки за дозволом Гетьмана, на службу до Короля шведського. Іде як його резидент до Господаря молдавського, а потім разом з послом шведським Лілленкроною іде в Червні 1657 р. до Чигирина до Гетьмана. Там він юсів з роблених йому закидів виправдатись, бо бере діяльну участь в переговорах з Лілленкроною, потім знов вертається в Молдавію, пізніше бачимо його в Трансильванії і Яссах, врешті в початку 1658 р. знов переїжжає на Україну і знов поступає при Гетьмані Виговськім на українську службу, знаходиться при нім під час його війни з Москвою, пише з доручення Виговського листи до Карла Густава, врешті під час Умови Гадацької займає уряд „військового секретаря“. Дальша його доля нам не відома.¹⁶⁹⁾

Ми умисне задержались трохи довше на особі того грецького ченця, щоб показати скільки енергії і здібностей вкладали іноді такі емігранти в державну українську працю. Крім Данила Олівеберга ще варті в посеред них уваги: Грек Іван Тафлярі, посол Гетьмана до Швеції в р. 1654, Марко Тарсі, мабуть Грек львівський, перекладчик і секретар Олівеберга; Теодозій Томкевич, так само Грек, львівський міщанин і купець, посередник між Гетьманом і львівськими міщанами в 1657 р. потім один з головних агентів Виговського під час переговорів з Польщею і його посол до Швеції в Червні 1658 р.¹⁷⁰⁾ Турок Соліман, дуже освічена людина, що говорив по латині й іншими мовами, якого бачимо в р. 1657 при штабі полковника Ждановича.¹⁷¹⁾ Там же зустрічаемо Турка Ференча, що мав бути дуже видатним військовим¹⁷²⁾ і т. д. Багато чужоземців — не кажучи очевидно про офіціяльних послів чужих держав і резидентів — все перебувало при дворі гетьманськім. Хочби для прикладу згадати небожа волоського Господаря Михайла, що передтим при дворі Імператора австрійського був, і його численне оточення, так само оточення вдови по Тимофію Хмельницьким, доньки Господаря Люпула, а рідної сестри княгині Янушевої Радзівілової¹⁷³⁾ і т. д., і т. д.

Розуміється поміж тими, перебуваючими тоді на нашій землі чужоземцями було багато ріжних тайних агентів чужих держав, які намагалися впливати на події на Україні виключно в інтересах тих держав. Не забуваймо, що українське повстання спалахнуло під час великого

воєнного напруження в Європі, в часі завзятої й довгої боротьби двох великих груп європейських держав. Обидві ці групи, як держави протестантські, так і ліга держав католицьких намагались події на Україні використати для себе. Про давні в цім напрямі пляни семигородського Князя Бетлена Гabora вже була мова вище. Тут ще додаймо, що па тайній нараді в кінці р. 1632 в Іоганісбурзі, представники протестантських кругів Річпосполитої, в кн. Радзівілом на чолі, обмірковували з послом брандебургським Бергманом пляни антікатолицької конфедерації, до якої мала належати Англія, Данія, Нідерланди, Брандебургія і Швеція і до якої малося притягнути „Русь“ в Річпосполитії і українських козаків. Що до останніх, то на думку брандебургського представника „они більше здатні до руйнування, як до допомоги і їх можна вжити тільки тоді, коли все загублено й коли приходиться сказати: ні мені, ні тобі.“¹⁷⁴⁾ Такого роду думки і пляни мали ще більшу підставу в міжнародних відносинах року 1648. І тому наприклад враження агента, якому залежить не на будуванню України, а тільки на зруйнуванні Польщі при допомозі козацького повстання, робить пайголосніший провідник революції 1648 року, жорстокий і неперебираючий в засобах демагог, полковник Максим Кривоніс, жовнір шотландський, що перед повстанням прибув на Україну.¹⁷⁵⁾ З приводу тієї його руйнуючої демагогічної діяльності виникають гострі непорозуміння між ним і Гетьманом, якому врешті вдалось Кривоноса усунути. Але факт, що за діяльністю Кривоноса в зацікавленням слідили агенти протестантських держав і що поміркованість та обережність Хмельницького була їм дуже не до вподоби, дає підставу здогадуватись, що в лиці кріавового провідника української „черні“ ми маємо до діла ві свідомим, або може несвідомим виконавцем тієї сторонньої волі, для якої заведення ладу й порядку на Україні та будова української держави були ділом зовсім байдужим, або в усякім разі навіть менш ніж другорядним.

По скільки протестантським державам залежало на знищенню Польщі, а зокрема на усуненню сторонника Австрії Короля Яна Казіміра, по стільки для ліги католицької важко було повстання козацьке паралізувати, Україну в Польщю помирити і Богдана Хмельницького до піддерживання Яна Казіміра прихилити. Діяльність езуїта „sub habitu secularis“ Андрія Гунцеля Мокрського — який, використовуючи давнє своє знайомство в Хмельницьким (він мав бути

учителем у львівській школі, де свого часу вчився Хмельницький), приїхав на Україну зараз по вибуху повстання і в характері посередника між Гетьманом і королевичем Яном Казіміром виступав — велася очевидно в тім напрямі, щоб впливи держав протестантських в оточенню гетьманським паралізувати . . .¹⁷⁶⁾

Уникнути страшної небезпеки й не стати сліпим знаряддям в чужих руках удалось Великому Гетьману перш за все тому, що він для здійснення своїх цілей: визволення української нації й будови української держави — зумів зорганізувати коло себе не агентів, а Богунів, Нечаїв, Виговських, Кричевських, Ждановичів, Креховецьких, Стеткевичів, Тукальських, зумів витворити з найкращих людей України аристократичний клас, який жертою крові й життя себе за існуванням держави української звязав. Поки такий український аристократичний клас за Гетьмана Хмельницького існував, об'єнього всі спроби здеморалізувати Україну розбивались. Організованим впливам чужих держав Гетьман зумів протиставити так само організовані впливи свої. „Хмельницький знає все, що робиться в Польщі.“ „Трьох шпигів Хмельницького спіймали Поляки в Варшаві, в котрих один в кімнаті самого Короля сковався“ — так писали в Грудні 1650 р. розвідчики шведські.¹⁷⁷⁾ Не тільки в Польщі, але скрізь, де йому треба було, мав Богдан Хмельницький своїх довірених людей. Але керувати ними можна було, тільки маючи в руках міцний зорганізований державний апарат. І доки провід Української Держави спочивав у руках „самодержавного“ Гетьмана і спірався на класі, що себе за найкращих, аристократичних, лицарських і ідеальних слуг держави, а не за кандидатів у Гетьмана вважав — доти можна було чужі впливи побороти і Державу Українську відстоюти. Спосіб правління й гетьманський геній Богдана Хмельницького добрали й виховали йому таких помішників, яких за його життя ані грошима, ані маєтками, ані урядами, ані почестями купити никому не вдалось . . .

Використати козаччину, як сліпу руйнуючу силу для повалення Польщі не змогли ворожі до Польщі держави ще й тому, що справа козацька за Богдана Хмельницького стратила — як вже вище було сказано — свій попередній характер внутрішньої справи польської Річ Посполітої. Військо Зад

порожське, що за Великого Гетьмана сформувалось, це вже не клас польської Річпосполитої, невдоволений своїм польським урядом і проти того уряду бунтучий, а це державна аристократія нової, відділеної од Польщі, козацької української держави. І провідників того нового Війська Запорожського не можна вже вживати для викликування розрухів у Польщі та для валення небажаного польського уряду, бо воно ані з Польщею, ані з її урядом нічого спільного, крім державної граніці, не має.

Врешті помилились усі, хто Богдана Хмельницького за польського „бунтівника“ вважав, тому, що Великий Гетьман оказался по природі своїй творцем, а не руйнівником. Він сам умів одріжнати в українській нації її руйнівницькі, деструктивні елементи від елементів будуючих, творчих і зумів перших зробити нешкідливими, а других до державної та національної роботи притягнути. Військо Запорожське за часів Богдана Хмельницького не тільки шаблею та дипломатією буде й творить свою політичну організацію державну, але ще й скріпляє її найміцнішим цементом, без якого ні одна державна будова відрізатись не може — цементом спільної всім класам, одної національної духової культури. А що культура національна ідентифікувалась у тих часах зі справами релігійними, то цим справам релігійно-національним — йдучи в тім слідами старої „руської“ князівської й шляхецької аристократії — присвячують Гетьман і Військо Запорожське не менше уваги, чим справам військовим і політичним. І коли одночасно в гомоні військовим та з горячковою боротьбою політичною, виростають нові церкви та монастирі, коли будуються школи і розвиваються брацтва, коли повстають села й міста там, де досі був степ і де кочували Татари, то це Жайкрайзнак, що немає тут місця для розкладових сил, що даремна там праця чужих деструктивних агентів . . .

Про численні універсали Гетьмана, якими він церкви та монастирі збогачує і відновляє, була вже згадка вище. Так само горяче пеклується про них і його дружина Ганна. Писарь генеральний Іван Виговський, при всій своїй надлюдській роботі, знаходить час, щоби церкву святотроїцьку й монастир в Чигирині фундувати, щоби до брацтва львівського, цього культурного заборона нації української в її західних землях, вписатись. Так само вписуються до того-ж львівського брацтва Григорій Лесницький і Павло Тетеря. Михайло Стеткевич, брат Виговської, старинний монастир бурколабовський своєю фундацією

відновляє. Полковник миргородський, Матвій Гладкий, в самім вогні повстання будує „коштом великих“ церкву в Миргороді, прикрашуючи її „ведлу“ нашого звичаю християнського“ дорогоцінними іконами та малюваннями. Судя генеральний, Федір Лобода піклується про монастир креховський у далекій Русі Червоній. Полковник чернігівський, Степан Подобайло відбудовує в Чернігові зруйнований перед тим Ілінський монастир і в ньому каже себе поховати. Михайло Махаринський, сотник тимонівський збирається монастир у Тимонівці фундувати. Київський полковник, Павло Яненко Хмельницький жертвує Брацькому монастирю свій двір у Київі і т. д. і т. д.¹⁷⁸⁾

Велику вагу привязає тодіння провідна верства українська до справ освіти. Не зважаючи на тягарі воєнні, представники вищого духовенства, зіхавшись в Липні 1650 р. в Київі, складають добровільні жертви на піддержку найвищої української школи, Київської Могилянської Академії. Бо хоч більшість студентів цієї Академії „захопив — кажучи словами історика Олександра Яблоновського — запал воєнний“¹⁷⁹⁾ і вона до повстання пішла, але треба дбати про освіту дальших молодших поколінь. Епископ перемиський, Антоній Винницький жертвує на цю ціль 100 золотих щорічно, епископ вітебський, Іосиф Кононович Горбацький 500 золотих, таку саму суму зобовязується вносити що року на руки ректора Академії, Лазаря Барановича, епископ луцький і острожський Йосиф Чаплич-Шапановський, 200 золотих обіцяє Діонісій Балабан, епископ холмський і беласький.¹⁸⁰⁾ А в пізнішого універсалу З. Мая 1659 р. полковника київського, Василя Дворецького, довідуємося, що „небожчик славної памяти Пан Богдан Хмельницький Гетьман і все Військо Запорожське помошію Божію, а одвагою, щастем і мужеством своїм рицарським скинувши з себе ярмо неволі лядської... церкви і монастирі Київські і Українськіє многіє увільнивши і з пащек лядських вирвавши... монастиреві Брацькому Київському і школам при нім будучим, для наук високих през побожних, а вельце славних годної памяти людей... для оборони віри і церкви православної фундованим — яко ктитори і наступці особливе певніє маєтності (далі йде перечислення ціх маєтків) назначили і дали“.¹⁸¹⁾ Не тільки про школи вищі, але й про нищі дбають тодішні провідники нації. Війна й державне будівництво не

зупиняють підставової праці для освіти народної. Чужинця Павла Алепського, переїжаючого через Україну в р. 1654 вражає велике число грамотних людей, звертають його увагу школи, а поруч них захоронки для убогих і спріт по козацьких містах . . .

Для нас, безпосередніх нащадків пізнішої державної й національної української руїни, психологія того кипучого, інтенсивного, захоплюючого своєю організованою ріжноманітністю національного життя часів Гетьмана Хмельницького майже неарозуміла. Нам сьогодня трудно побачити, щоб могли бути на Україні такі часи, коли всі класи української нації приймали активну участь в творенню одного, для всеї нації спільногого державного й національного життя. Коли провід того життя спочивав у руках розумних і чесних — не чужих, а своїх — найкращих українських людей, коли найбільше освічена і культурна верства на Україні себе українською — а не польською чи московською — вважала і коли вона авторитетом і повагою серед мас народних користувалась. Щоб могли існувати такі часи, коли мешканці України не винищували себе взаємно під проводом чужих агентів і коли вони — в супереч загальному переконанню сторонніх обсерваторів і політиків — не тільки до руйнування, але й до будування були здатні . . .

„Між козаками задніпрянськими і по цій стороні Дніпра велика нелюбов, ворожнеча й розлад: зовсім поділилися на ся“ — так із задоволенням характеризували чужі доглядачі ті відносини на Україні, що пізніше за невдалих наслідників Великого Гетьмана настали.¹⁸²⁾ Це був початок того процесу, який привів до того, що нащадки створеної Богданом Хмельницьким української національної аристократії в Росії на лівім боці Дніпра і в Поляків на правім боці обернулись. „де тих Мурашків отчизна?“ — питали в одчасем послідні Хмельничане, що біля Гетьмана Петра Дорошенка згуртувались, дивлючись, як Андрій Мурашко за московське панування на Україні розпинається, як його рідний батько Денис Мурашко своїх земляків до Польщі всіма силами тягне і як обидва вони вмісті проти Дорошенка — самінього „посліднього козака“ — в лютою злостю виступають . . .¹⁸³⁾

Того фатального для України внутрішнього поділу по лініям впливів чужих держав і чужих національних інтересів за Гетьмана Богдана Хмельницького немає. Україна тоді сама собі вистачає. Вона не шукає для себе сильніших та кращих од неї самої зовнішніх центрів притягання і не розколюється та не розвалю-

ється відповідно до сили та значіння тих зовнішніх позаукраїнських ценгрів. Всі внутрішні сили України направлені в середишу її самої. А що сліпа потенціальна енергія українських мас все була величезна, то — при умілім і розумнім скеруванню її на організацію власного життя — можливим стало таке чудо, як сформування за Гетьмана Хмельницького на протязі кількох літ Української Держави і Української Нації. Стали можливими на Україні ворганізовані, розумні форми людського співжиття, бо під валізою рукою Гетьмана Війська Запорожського всі Українці побачили, що годі на чужу допомогу проти своїх земляків рахувати і муситься форму компромісу, форму співжиття самим між собою знайти. І ці, хто в першій мірі таку форму знайти мали обовязок: культурний, освічений український клас — це ще не більш або менш чесні посередники між чужими державами й обезголовленою Україною, це ще не чужі народові українському комісіонери Росії та Польщі — а це народові українському потрібний та необхідний хребет, це „голова“, яку „прислати“ просили в р. 1648 у Хмельницького позбавлені своїх власних провідників селянє повстанці з Підляшшя.¹⁸⁴⁾ Хребет і голова, без яких існування національного організму неможливе . . .

Тільки біля всею нацією призаного авторітету Гетьмана-Монарха змогла відродитись Україна. Ми вже бачили, як згуртувався і сформувався коло його особи український аристократичний клас, як зорігнувались і силою в козацькій Україні стали передтим бессилі й розпорошені найкращі українські люди. В міру того, як формувався і національно обеднувався цей клас, збиралась коло старого київського центру і вся поділена перед тим і пошматована українська земля. Процес обеднання північно-західних українських земель біля збудованої Гетьманом Війська Запорожського козацької південної України мають представити в загальніх рисах два дальші розділи ціх заміток.

Розділ VII.

Нова українська аристократія, обеднавшись коло особи „Єдиновладного“ Гетьмана, намагається обеднати всі українські землі в одній Державі Війська Запорожського — 1. Втручання Москви в державну українську політику не помагає, а стає на перешкоді такому обеднанню. — 2. Без визволення з під влади польської Річ-посполитої всіх північно-західних українських земель не може бути еманципації України з під руйнуючих впливів Москви. — На цих двох стверджених досьвідом тезах спирається зовнішня і внутрішня політика Богдана Хмельницького в послідній добі його Гетьманування. — Становище шляхти в північно-західних землях. — Переміна у взаємовідносинах між нею і Гетьманом та Військом Запорожським під впливом монархічних тенденцій Богдана Хмельницького і європеїзації південної козацької України. — Голова шляхти волинської Степан кн. Четвертинський і його листування з „Ясновельможним Великим Гетьманом“. — Військо Запорожське прилучає до козацької України некозацькі „руські землі“ Річпосполитої: Русь Червону, Поділля, Волинь, Полісся і південноу Біло-русь. — Юрій Немирич та інша шляхта цих „руських земель“, що державну владу Українського Гетьмана і Війська Запорожського приймає.

Внутрішній роскол української аристократії після смерті Богдана Хмельницького привів до поділу України між державами чужими. Обеднання за його життя цієї аристократії в одну верству привело до обеднання всіх українських земель в одній державі своїй. Вже вище було вказано і прикладами злюстровано, як во всіх земель українських набіралась і формувалась та пова українська державна верства, що під іменем Війська Запорожського і під приводом „Єдиновладного“ його Гетьмана козацьку південноу Україну в незалежну державу зорганізувала. Зовсім природним було змагання цієї верстви поширити свою владу і на ті українські землі, які ще в склад держави Війська Запорожського не війшли, а з яких велика частина старшини козацької була родом, з якими вона була в постійнім зв'язку і які по старим, перенятим нею від попередньої князівської аристократії державним традиціям, до старої Русі, до Держави Київської й Галицької

колись належали. „Ми хочемо мати під своєю владою всю Україну стародавню, або Русь, де віра православна була і де ще мова наша задержалась: аж по Вислу. Бо нас би висміяли, коли-б ми тепер не відібрали земель, які ми за давніх часів були втратили“ — так казав на початку 1657 р. шведському послу Веллінгові Виговський, висловлюючи в той спосіб гадку не тільки Гетьмана, але і всеї нової української аристократичної верстви, якої він — Виговський — був одним з найвидатніших і найсвідоміших представників.¹⁸⁵⁾

Однаково, як аристократія свіцька, козацька — була заінтересована в обеднанню всіх українських земель і аристократія духовна. Сама вона (як це було вище сказано, переважно по походженню шляхта) власне з тих північно-західних українських земель була в більшості родом. Там, у тих землях, були найбільше чимі і знані старинні православні святині, де починали свое чернече життя пізніші Владики і Митрополити. Там були найбільш діяльні брацтва, що в постійній боротьбі з західними впливами виховували найзважатіших „ревнителів благочестія“. Там врешті під владою Річ Посполитої залишились по відділеню й унезалежненю козацької України, найбільш й найкращі маєтки української Церкви православної.¹⁸⁶⁾

І прилучення до козацької України північно-західних „руських земель“ найгорячіше бажав собі сам Гетьман. Вже в початку 1649 р. він перед послами Річ Посполитої, по їх словам, „Україну й навіть Русь усю Ляхам вишовідав“. Для визволення „всєї Русі“ він союз з Москвою заключив і протекцію царську прийняв. „Totam Russiam Rubram usque ad Vistulam“ — жадає він для себе в усіх переговорах зі Швецією і з Ракочим. І доки Ракочи од ціх „руських“ земель не відмовився, а Король Карл Густав на письмі заприяженої „ассекурації“ Гетьману на ці землі не дав, доти він союзу з цими державами писаним трактатом ствердiti не хотів.¹⁸⁷⁾

Які були причини тих упертих і непохитних гетьманських амбітаній? Розуміється перш за все грав тут ролю момент ірраціональний: дух пації, що все стихійно прямує до зединення в одно тіло цілого національного організму. Але були й розумові причини, виведені з фактів життя, з певного політичного, на логічнім розумованию опертого світогляду. Про деякі з них ми вже згадували. Ми вже знаємо, що Богдан Хмельницький був найбільшим европеізатором України і що на європейськи-культурних елементах, а не на Січи Запорожській хотів

він будувати козацьку українську державу. Тому збільшення та скріплення тих європейських елементів через прилучення до козацької України найближчих до Європи і найбільше зевропеїзованих північно-західних земель мусіло бути одним в його найголовніших завдань.

Знаємо також, що забезпечення будуччини державності української Гетьман бачив тільки в дідичній і міцній гетьманській владі, в сотовреню і скріплению абсолютистичної української монархії. І знов таки не на полукошовій примітивній Січи Запорожській міг він будувати українську монархію; не там міг він здобути та за собою закріпити потрібний йому для переведеня ціх монархічних плянів дідичний титул Князя. Переговори з Королем шведським, Імператором австрійським, Князем семигородським і т. д. в справі визнання незалежності своєї держави не міг вести якийсь смішний своєю егзотичностю Князь „Коша Січового“, а Князь тих земель, де цей титул мав свою правчу підставу, свою давню державну історичну традицію і де були верстви, на яких така українська влада князівська сірйозно опертися могла.

І коли справа того нового дідичного суверенного і територіального титulu князівського, що мав бути доданий до військового і екстериторіального титulu гетьманського, набрала — як уже вище сказано — такого великого значіння в послидніх роках гетьманування Богдана Хмельницького, коли вона грає таку велику роль за Віговського („Гетьман військ Князівства Руського“ — такий титул визнала за ним Річ Посполита в Гадяцькій умові), за Юрія Хмельницького (Князь Сарматії), за Мазепи врешті (одержаний ним в 1707 р. від Імператора австрійського титул князя „св. Римської Імперії“ і князівство чернігівське, про яке він умовлявся з Карлом XII) — то це не були, як думають наші історики демократичної школи, панські „примхи“ Гетьманів, навіяні їхнім „польським вихованням“, а одна з найглибших державних українських ідей, що шукала опори для державно-правної традиційної монархічної форми української держави там, де тільки така опора й могла бути знайдена і звідки степову анархію можна би було побороти: в північно-західних українських землях старої „руської“ князівської державної культури.

І коли цю державну ідею Богдана Хмельницького, так само як і інші його ідеї, перейняла згодом Москва; коли від р. 1654 почавши, до попереднього титulu царського: „всея Россіи Самодержець владимирскій, московскій, новгородскій і т. д.“ додається;

„всѧ Великіѧ і Малыя Россіи самодержецъ московскій, кіевскій, владимирскій, новгородскій...“ а крім того ще й: „великій князь смоленскій, волынскій, подольскій, черниговскій, витебскій, мстиславскій... и землямъ восточнымъ и западнымъ обладатель...“ — то не Великий Гетьман був винен, що титули старих Князів Київських Царю московському дістались, бо він зробив усе можливе, щоб іх для себе, фактичного дідича цих Князів, заховати, щоб титулів цих Цареві московському не дати. Бо власне знищення на Україні в самім зародку державних тенденцій московських було завданням Гетьмана в послідніх роках його панування. Бо й тому власне він так дуже хотів північно-західні землі до України прилучити, щоб на цих „руських“ землях старої державної, князівської, культури будову нової держави української завершити і в той спосіб од північних державних впливів московських себе відмежувати; ці московські впливи, на князівській київській державній традиції оперті, відродженням цієї традиції в самій Україні паралізувати, та ініціативу відновлення старої київської „Держави Руської“ в перемозі над Польщею і над кочовим степом з рук царських і московських на Україні вирвати ...

Ми вже знаємо, що головною метою і основою союзу Гетьмана з Царем московським було бажання визволити всі „руські землі“ з під Польщі. Але іменно для цього цей союз оказался зовсім непридатним. Бо хоч Царь московський радо брався ці землі визволяті, але визволити їх він хотів для себе, а не для України і не для козацького Гетьмана. Показалось, що новий протектор України, Царь московський, не збирається зовсім наділяти Гетьмана українського „державою більшою, чим вона була за Королів польських і своїх Князів руських“, як думали українські дипломати, включаючи Переяславську Умову. Віл хотів тільки побільшіші своїх „восточних“ земель землями „западнimi“. І коли виявилось, що побільшити московську державу коштом Польщі можнадалеко легше переговорами і торговими з самими Поляками, чим піддержуванням проти них війною хоч і „одновірніх“, але непевних „Черкасів“, то Царь забув про дані Гетьману обітниці і вигідний для себе, а страшний для України мир в Польщі у Вільні поспішив заключити. Це мав бути перший етап того „собирання Руси“, який закінчиться колись українським гайдамацьким бунтом, Москвою проти Польщі піднятим і самою ж Москвою здавленим зараз, як тільки

заликані цим бунтом Річ Посполита на уступки супроти Москви пристала. Але Гетьман Богдан Хмельницький не мав нічого спільнога в духом гайдамацьким і методи політики московської в Україні, такі вірні й доцільні згодом, тепер, за його життя, показалась ні до чого . . .

Наміри московські Великий Гетьман забагнув розумітися дуже скоро. Тому в спільнім українсько-московськім поході проти Польщі в 1655 р. прийшлося Гетьману од городів руських — Львова, Гусєтина і т. д. — і од всіх західних „земель руських“ одмовитись, аби тільки не віддавати їх „на імя царське“. Господарювання Царя на Білій Русі показало ясно, до чого прямує Москва і чим скріплення її державної сили може погрожувати Україні. І без пригадок шведської дипломатії, що на це увагу Гетьмана звертала, знов Богдан Хмельницький, які то титули „до князівств Київського і Галицького належні“ Царь московський собі по р. 1654 проти його волі пододавав.¹⁸⁸⁾ Бо коли в р. 1648 Гетьман адресував свого листа „Государю Алексію Михайловичу, самодержцу і обладателю земли Московское свѣтилу Русскому“ — отже „свѣтилу“ серед іншої немосковської Русі — і більш нічого¹⁸⁹⁾), то тепер мусів він виписувати довгий титул, в якому його — Гетьмана і самодержця Руського — власні, його власною кровю „з неволі лядської визволені“ землі українські перечислялись. Шведи знали, чим можна було найбільше роздратувати проти Москви старого Гетьмана!

Так само без пригадок шведських знов він, що помирившись з Польщею, „хоче Москва поневолити козаків і одняти од них волю якої коло себе вона стерпіти не може“. Коли-ж ще взяти під увагу, що указом царським з д. 15 Вересня 1654 р. епископ білоруський мстиславсько - оршансько - могилівський, який досі київському Митрополитові підлягав, тепер з цілою єпархією був відданий під владу Патріярха московського¹⁹⁰⁾ і коли уявити собі, яке обуреня й переполох перед православного духовенства українського мусів викликати цей указ — то зрозуміло, чому навіть в найбільше московофільських українських колах, все свою „одновірність“ в Москвою підкresлюючи, зникли останні надії на допомогу московську і чому емансидація з під впливів Москви стала для Гетьмана найбільш пекучим питанням.

Як же цю емансидацію перевести, коли ще така велика частина земель українських під владою польською залишається? Гетьман був

за розумним політиком, щоб війну з Польщею і з Москвою одночасно починати, маючи ще до того ворожих Татар та Турків за плечима. Союзу з Москвою не можна було рвати доти, доки боротьба з Польщею перемогою України не скінчилася. І в цьому напрямі, щоб союзні відносини з Москвою задержати, Гетьман робив всі можливі заходи. Але одночасно не менше енергійно заходивсь він коло того, щоб побільшити і скріпити внутрі України ті українські елементи, які проти Москви в сліщний час устояти-б могли і які-б дали Гетьманові ту силу, з якою-б Москва страшною для нього не була. Богдан Хмельницький розумів, що не „черв“ національно зовім індиферентна, і не Січ Запорожська, якою все можна було колотити в усі боки, дастъ йому оту потрібну для устояння проти Москви силу. Та сила лежала в північно-західних українських землях, в невизволених ще Військом Запорожським „руських“ землях Річ Посполитої. Бо там були ті українські елементи, яких свідомість національна під впливом західних взірців сформувалася і у відвічій боротьбі з Польщею загартувалася та окріпла на стільки, що було неможливо ані царськими „соболями“ їх перемогти, ані лукавими гаслами „одновірності“ спокусити. Вони то — ці українські елементи західної європейської культури — мали по думці Гетьмана кадри нової аристократії, що в козацькій Україні сформувалась, скріпити і відпорність тієї аристократії проти впливів сходу, проти впливів Москви побільшити . . .

Не приваючи з Москвою, знайти певнішого від неї союзника для боротьби з Польщею. При його допомозі і при московськім нейтралітеті, всі північно-західні „руські“ землі до України привлучити. Психологічні основи союзу з Москвою, яко единого засобу побороти Польщу, серед мас українських в той спосіб впищти. І західні, європейські, супроти Москви найбільш відпорні українські елементи прилученням оціх північно-західних земель скріпити — ось була та глибоко продумана політична ідея, якою керувався Гетьман, приступаючи до балтийсько-чорноморської коаліції і присягу на вірність собі й Україні від шляхти „земель руських“ приймаючи . . .

А що саме ця політична ідея буда вірна і що тільки вона до унезалежнення України вела — найкращим доказом служить це зденервовання, цей неспокій і ця безсила злістъ Москви, що тоді саме в її

відносинах до України помічається. „Не сбыточное то дѣло, чтобъ Гетману послать людей своихъ изъ помочь къ Ракоце, безъ вѣдома Великаго Государя нашего“ — запевняли Річпосполиту московські дипломати.¹⁸¹⁾ А посол царський у Чигрині, Бутурліп, грозив Гетьману „карю Божію“ за те: що полковник Іван Нечай московські залоги з Білої Русі виганяє, вогнем і мечем пищить усіх, хто тільки на ім'я царське присягав і весь край на ім'я Гетьмана займає; що Гетьман, „підданим царським бувши“, наважився союз ві Шведом, супротивником царським заключити і Польшу, яка у Вільні Царя своїм Королем обрати обіцяла, разом з Лютрами і Кальвінами пищити; що Гетьман при допомозі Ракочого і Шведів займає тепер ті городи, яких він в 1655 р. при допомозі військ московських займати на ім'я царське не хотів і т. д.

Вище було сказано, що відповів Бутурлінові Гетьман. Але він збройно проти Москви не виступав і навіть радо брався бути посередником і примирителем між нею і своїм новим союзником Швецією. В результаті московська дипломатія, що все обороню віри православної на Україні воювала, була безсила. Бо кожному було ясно, що православну віру супроти Польщі краще боронить в союзі зі Шведами, Прусією й Семигородом сам Гетьман український чи Царь московський, який власне допомогу Польщі проти Шведів послав. Отже московській дипломатії лишалась тільки одна зброя: провокація. Бутурлін обіцював маєтки і „велику ласку царську“ тій старшині, яка цареві буде вірно служити і пляни Гетьманські паралізувати; а одночасно у військо козацьке, що під проводом Ждановича йшло на допомогу Ракочому, послані були московські агенти-розвідателі. Вони повинні були чернь проти старшини бунтувати, кажучи, що тяжка війна з Польщею ведеться старшиною проти волі царської і що старшина тільки про те й думає, аби й самій спільно з еретиками запанувати і чернь в гіршу від польської неволю завадити. Але й ця провокація, поки за життя Великого Гетьмана існувала міцна і спаяна українська аристократія, Москві не помогала. Бо чернь українська, як і всяка інша, все мала нахил більше вірити на сам кінець тому, в чиїм розпорядженю були не тільки приемні слова, а й фактична реальна сила.¹⁸²⁾

Пізніше, по смерті Богдана Хмельницького, московська дипломатія одержала перемогу. В договорі: бахчисарайський 1681 р. і московський 1686 р., між Москвою, Польщею й Турцією заключені — введено

було Москвою жадання, щоб правобічна подніпровщина оставалась „на віки“ незаселеною пустелею. І це був найкращий доказ, що Великий Гетьман не помилявся. В европеїзації України, а не в січових „штаннях“ захована була найбільша небезпека для московського панування. Тому відділити „Малороссію“ від західних українських земель, одмежувати її якнайціліше, хочби й незаселеною пустелею, від Європи, така була провідна лінія московської політики на Україні, від смерті Богдана Хмельницького почавши . . .

Війна 1656—7 р. України з Польщею, ведена Гетьманом в союзі зі Швецією, Прусією та Семигородом, мала розуміться зовсім інший характер, ніж війна 1648—9 рр. Це вже не було повстання козаків, українських підданих Річ Посполитої, та її підданих „руської віри“ за свої соціальні й національні кривди. Не зреформувати польську державу, вруйнувавши її старий попередній лад, хоче тепер Гетьман. Теперішня війна з Польщею, це боротьба за українську землю. Що козакам треба дати „coś udzielnego“, що треба погодитись з існуванням Української Держави — це вже в другій половині панування Великого Гетьмана стало зрозумілим навіть для польських мужів державних¹⁹³). Питання йде тепер про границю, про межу. І Богдан Хмельницький хоче прилучити до своєї козацької української держави ті українські землі, які ще по за її межою осталися.

Той, хто прилучає якусь землю до своєї держави, поводиться в ній не так, як той, хто в тій землі лише нищить ворожий йому соціальний лад. Не Кривоноси появляються тепер на Волині з заливними листами до української черні, щоб вона пищила папів, шляхту жидів. Не до православних тільки пише свої листи Гетьман, щоб вони ворота городів повстанцям одчиняли. Він прилучає до своєї держави рідну її по національному складу і по своїм традиціям землю і тому зберегти цю землю від знищення, прилучити її цілу, незруйновану — ось його найважніше завдання. „Хоч би піддавались і бісурмане — казав Гетьман руйпуючим Галичину московським воеводам під час українсько-московського походу 1655 р. — не треба їх нищити, а заховати слід в милості й опіці ось так, як це робить у Польщі Король шведський, що не руйнує тих, які добровільно його владу приймають.“ І коли йому ці слова в докором нагадував ще в р. 1657 Бутурлін, то Гетьман гостро відповів: „навіть якби я розуму зувся

то й то не дозволив би лицьти гарматами християн православних.¹⁰⁴⁾ Тому полковник Жданович, висланий тоді, в кінці 1656 р., на допомогу Ракочому й на окупацію Поділля та Руси Червоної, дістав, як ми вже вище казали, паказ гетьманський поводитись з тамошніми городами і тамошніми людьми так, „як в власними нашими.“ Такі самі накази дістали й ті полковники, що пішли прилучати до козацької України Волинь, Полісся й південну Білорусь.

В числі місцевих людей, з якими мали представники Української Держави поводитись „як в власними нашими“, перше місце займала тамошня шляхта. На пій весь попередній польський державний устрій тих земель до того часу спочивав і її перш за все мусів мати на очі той, хто землі ці до своєї держави прилучав. Прилучав — додаймо — вже не в союзі з азіяtskyo, ворожою до західної цивілізації Москвою, а в союзі зі Швецією, Семигородом і Прусією, отже з європейськими, на верстві лицарсько-шляхецькій опертими державами. Окрасити нове державно-правне становище шляхти „руської“ — червоноруської, волинської, подільської, пинської — в моменті прилучення тих земель до Української Держави Війська Запорожського — стало тепер найважливішим завданням внутрішньої, веденої під знаком європеїзації політики Гетьмана. Яке було, в момент інкорпорації до України „руських земель“, становище шляхти в тих землях?

Розуміється, дуже тяжке. Позбавлена тієї міцної опори, яку шляхті київській, чернігівській, брацлавській давав новий державний устрій козацької України, шляхта червоноруська, подільська, волинська, поліська, південно-білоруська все ще переживала період анархії і розкладу попереднього державного життя. Зборівська Умова козацької України з Польщею дала їй право вернутись до своїх рідних земель. Але нова війна польсько-козацька, що незабаром по цій Умові знов розпочалася і на території ціх „руських земель“ велася, не дала їй змоги вернутись до нормального господарського й політичного життя. Політика Хмельницького в першій автономістичній добі повстання і тодішня політика польська доводили цю шляхту до останньої розлуки. І одна й друга не мали ясних політичних цілей. Чого хоче Хмельницький од Річ Посполитої? . . . Що думає Річ Посполита зробити з Хмельницьким і Україною? — Ось були питання, на які ця нещасна, грабована й руйнована так польськими як і козацькими військами шляхта, не могла пайти ніякої розумної відповіді. Одно було для неї ясно, що

ця безконечна війна руйнує край і що користь з тієї боротьби за нову форму польсько-українських відносин у Річ Посполитій мають тільки союзники то одної то другої сторони — Татари. Ганебний Жванецький трактат, коли приведені на Україну Хмельницьким Татари, перейшовши на польський бік, дістали від польського Короля Яна Казіміра доаві брати ясир і грабувати всі руські землі, „од Львова“ починаючи — особливо дався в знаки „русській шляхті“. „Під Жванцем бився кей з вас... цем“ — така з тих сумних часів осталась і по сьогоднішній день серед нашої шляхти правобічної приказка.

Нарешті розрив Гетьмана з Польщею і прийняття козацькою Україною царської протекції показали „шляхті руській“, однаково як православній, так дисидентській і католицькій, що на державу польську і можливість відбудови Річ Посполитої нема вже більш чого покладатись. З того часу починає вона й собі оглядатись за сторонньою протекцією за зовнішньою державною допомогою, яка-б лад і порядок в її зруйнованих батьківських землях завести була в силі.

Отже частина її за прикладом шляхти північно-білоруської бажає протекції царської й у виборі Царя на польський перестол бачить останню надію порятунку. Друга частина з Юрієм Немиричем, подкоморієм київським на чолі, присягає в 1655 р. „на підданство“ шведському Королеві. Частина врешті енергійно агітує за тим, щоб Князеві семигородському Ракочому віддати правління Річ Посполитою, Яна Казіміра усунувши й Ракочого на його місце посадивши.¹⁹⁵⁾

Але й ці всі „протекції“ не були дуже солодкі. Кожний „протектор“ появлявся, розуміється, зі своїми військами, які „хліба“ по дворах шляхецьких шукали і на кожнім запідозрені в „неприязні“ мстилися люто, по чужинецькому. Особливо „протекція“ московська дуже швидко її сторонників розвчарувала. Безприкладні жорстокості, що їх чинили Москалі під час окупації Білорусі, вислання тисячів її мешканців у Сібір, московські тюрми, тортури та мордування — викликали серед „русської“ шляхти паніку, а особливо у тієї її частини, що як шляхта повіту пинського наприклад, була найбільше виставлена на небезпеку московського наїзду. „В Білорусі шляхту, що добровільно владу московську прийняла, насильно з родинами вивезено в Московщину. Могилівських горожан і інших білоруських мешканців, уbezпечених обітницями царськими, більше як двадцять тисяч в пустині московські

заслано“ — так представляв ці події маніфест Війська Запорожського, виданий пізніше, в р. 1658, до всіх держав європейських . . . ¹⁹⁶)

З другого боку Річ Посполита, заслаба і занедатна, щоб який небудь державний лад на „руських землях“ завести, була ще на стільки дужа, що могла иститись за нельояльність. Ось наприклад значний і відомий шляхтич подільський, властитель Шатави і Дунаевець, хорунжий галицький Михайло Станіславський і шляхтич землі сяноцької з воєводства руського Василь Яворський, були обидва урядом польським засуджені на інфамію й конфіскату маєтків за прихильність і допомогу Ракочому.¹⁹⁷) Знов „за зраду зі Шведом“ засудила Річ Посполита польська на інфамію та побавлення всіх урядів, маєтків та шляхетства таких загально поважаних волинських землян, як властителя Киселіна, родича православного Владимира луцького, Олександра Чаплича Шпановського¹⁹⁸) і старого хорунжого чернігівського, частого посла на Сойм від воєводства волинського, властителя Гугова, Ієвова й Серхова — Гаврила Гулевича-Воютинського. „А що сьогодня одному, завтра другому може статись, бо ніхто перед похороном не може називатись щасливим“ . . . — то голова шляхти волинської, подкоморій брацлавський Степан князь Четвертинський, великий приятель Гулевича, його протестацію проти такого засуду до книг „на вічну річей памятку“ разом з вище наведеною „сентенцею“ вписати наказав . . . ¹⁹⁹)

Оле мені, оле! нещасная доле, гріхи то карають,
Же сеі години без дания причини люде погибають.
Всі наші справи юж суть на Лаві: трудно їх покривати,
Ніхто не поможе, Ти сам, Милий Боже, рач нас ратувати.

Оле мені, оле! нещасная доле, хто мені оборона,
Хто мене потішить, а в плачу розсмішить, хто голові Корона.
Пречистая Панна, то утиха давна, то її упрашаю
Жеби ся молила, війну ускромила на російськім (= руськім) краю . . .

— Такими сумними віршами, тодішньою літературною мовою нашою писаними, скаржився якийсь шляхтич волинський на „нещасную долю“ руської землі, побавленої „Голові Корони“ та руйнованої во всіх боків ріжними ворогами. І видно цей вірш настільки добре віддавав загальний настрій тогочасний, що той самий князь Четвертинський, який старанно всі важкіці справи рідної Волині потував, цього вірша до свого кошялу вписати не забув. . . ²⁰⁰)

Тяжким шляхом крівавого досвіду доходила поволі шляхта „руська“ до того переконання, що без її повороту до рідної державності, без її повного обеднання з власним пародом ладу й порядку на її рідній Русі бути не може. А що саме в тім часі державність козацька була вже сформувалась, що Гетьман Війська Запорожського все більше й виразніше про забуту Корону Князів руських згадував, то в бік України та її могутнього вождя все більше, від р. 1655 почавши, починає звертати увагу ця шляхта.

Бо поминувши її родинні й сусідські звязки, які обеднували її з новою українською — як свіцькою козацькою, так і духовною — аристократією, бачила шляхта непокоїзачених „земель руських“, що во всіх сусідніх державах, єдинокровна держава Війська Запорожського набирає все більшої скли і значіння. Ось наприклад її депутати, які в 1655 р. з Люблиніа до Царя московського присягу давати поїхали, вернувшись розказували, що до Царя їх не допустив і назад з дороги завернув полковник Війська Запорожського білоруський пан Іван Нечай, брат убитого під Красним, а всій шляхті добре відомого пана Данила.²⁰¹⁾ Не тільки не пустив, але ще й погрозив, щоб вони більше до Царя не їздили, а то буде з ними те саме, що зі шляхтою мистиславською, яка теж протекцію царську не через Гетьмана, а помимо його особи прийняти хотіла, та за це по наказу гетьманському тяжко покарана була. І бачили ці висланці, що воеводи царські були супроти полковника гетьманського бесилі.

Знов сторонники Шведа і Князя Ракочого „брата шляхті“ оповідали, що Король шведський і Князь семигородський вже союз з Гетьманом Запорожським підписали і хто хоче на рідній землі залишитися, той хай просить у Короля шведського заступництва перед Гетьманом Запорожським ось так, як це зробив пан Юрій Немирич, або пан Самійло Корецький і інші²⁰²⁾. Врешті під час походу 1655 р. переконалась уся ця шляхта навіч, що теперішній Хмельницький то не той страшний ватажок з під Жовтих Вод і Корсуня і це вже не Хмельницький з під Жванця, не польський бунтар і не „татарський брат“ руйник, — а Великий Гетьман, творець і обновитель старої Руської Київської Держави. Вже не з Татарами наскочив він був на „руські землі“, а прийшов з одновірним своїм союзником Царем, та й то його військам московським нищити Русь не дозволив. Так само не дозволяє він нікого кривдити й тим своїм полковникам, що още з новим 1657-им

роком вступають тепер в півдня, в України, на „Русь“, ідучи на щімогу гетьманським союзникам Шведам і Ракочому, та перелякані залоги польські скрізь з цілої Руси виганяючи. І прикладом нових відносин, що під впливом цих фактів і нової опінії публичної стали укладатись між шляхтою земель руських та Гетьманом Війська Запорожського, може бути листування між Гетьманом і головою шляхти волинської Степаном кн. Четвертинським, листування, з якого два більше характерні листи будуть наведені ниże. Але попереду кілька слів про старого князя.

З поміж „начільних голов віри руської“, яким у 1646 р. Митрополит Петро Могила віддав своїм заповітом в ошіку Київську Академію, тепер в 1657 р., по смерті Адама Кисіля, воєводи київського і Богдана Стеткевича, каштеляна новогродського, по смерті Олександра й Богдана Огінських, Федора й Сильвестра Проскурів-Сущанських, та багатьох інших — остався тільки один подкоморій брацлавський Степан князь Святополк Четвертинський. Цей 80 літній старець, нестор і голова шляхти волинської, reprезентував цілу добу в історії нації. Він був останнім представником того покоління „шляхти руської“, тієї старої національної аристократії, що стоючи непохитно при вірі предківській, зуміла цю віру в пайтажчу годину оборонити та її новій аристократії національній — Війську Запорожському — для дальнього захисту, розвитку й викохування передати. Немов старий дуб, що от-от повалиться й ляже поміж молодих вирослих з його насіння дубчаків, стояв серед зовсім уже іншого молодого покоління цієї останньої могикан старої Руси князівської. Але нація наша тоді не була ще втратила почуття непреривності традиції національної. Вона ще тоді була нацією. І тому до голосу старого князя прислухались уважно всі, хто в націю почував себе ввязаним. Тому постать його цікава й сьогодня для нас, як символ тієї тодішньої непреривності національної традиції, що вязала в одно національне тіло два зовсім неподібні до себе покоління, — як арка сполучення між двома так страшенно ріжними добами нашого національного істнування.

І громадське і особисте життя князя зробило з нього не виїмкового, а звичайного, середнього типового репрезентанта свого покоління, старої дореволюційної православної Руси. Він був сином кн. Яцка, голови лінії князів Четвертинських, прозваної лінією на Новій Четверті. Оженений три рази, кожний раз з представницями місцевих шля-

хецьких родів: 1. з Ганною Бокіївою, 2. з Ганною Микулинською і 3. з Катериною Харлинською — мав він багато дітей, які займали відповідне становище в сучаснім шляхецькім суспільстві. Олександер і Януш (оженений з Софією Чурилівною) хазяювали в своїх маєтках; Микола, оженившись в Доміцеллою кн. Соломерецькою, займав високий уряд каштеляна мінського; Ілля був ротмістром у війську Річпосполитої, а найменший син, Степан, ще учився в тих часах у Луцьку, а потім у Єзуїтів в Замості під руководством патера Яна Гембича професора фільософії. Цей Степан мусів бути улюблеником старого батька, бо той старанно записував в своїм копіалі всі важливі події з життя свого сина. Отже наприклад його промову до батька, коли він перший раз виїздив з дому до школ („*ogacya do ousa, kiedy odjeżdża do Ludzi*“), потім „*Мову на похороні князя Миколи Четвертинського каштеляна мінського — Степана, рідного брата, який з Академії Замойської приїхавши і 14 літ маючи, отправовав у Монастирі Новочетвертинськім Тумині при ЙМ. отцю Дионисію Балабані Митрополиті київськім і великий фреквенції княжат і людей заціх*“, і т. д.²⁰³)

Привязаний глибоко, як і вся тодішня православна „шляхта руська“, до своєї віри, князь Степан фундує разом зі своєю дружиною Ганною Микулинською православний монастир „у Новій Четвертні в маєтності Боровицькій на урочищу Тумин“. Він бере діяльну участь в такім важливім і рішаючим для тодішнього національного життя факті, як відновлення православної Єпархії: в р. 1620 в його маєтку Животові був висвячений Патріярхом Теофапом Владика холмський Паїсій Іпполитович. Його лучать близькі приятельські відносини з Митрополитами Петром Могилою, Сильвестром Коссовим і Дионисієм Балабаном, який між іншим пише до нього сердешного кондolenційного листа з приводу „*жалісної для Церкви Божої і Народу Руського*“ смерти його сина Миколи. Відомий письменник Захарій Копистинський присвячує йому в 1623 р., яко „*пресвітлих великих княжат руських по томкові*“, переклад Іоана Златоуста, і т. д.²⁰⁴)

Соціальні погляди князя відповідають теж поглядам цілої тодішньої непокозаченої і консервативної шляхти руської. До козаччини, коли вона боронить віру і націю, він ставиться дуже прихильно. Бож тільки дякуючи Гетьману Сагайдачному і оружлій охороні козацькій, могло відбутися в 1620 р. відновлення Єпархії православної і висвячення

Владики в Животові. „Війську Запорожському остави чи зичливим приятелем, я гроши на військові потреби за гетьманства Й. М. П. Петражицького-Кулаги позичав“ — пише він тепер, давні часи згадуючи, в своїм листі до Костянтина Виговського полковника пинського і туровського.²⁰⁵⁾ Але ж не забуваймо, що Гетьман Петражицький-Кулага був представником содіяльно поміркованої, статичної, шляхецько-реестрової частини козацтва і що був він великим ревнителем віри православної, в справах якої він в 1632 р. в князем Острожським і зі шляхтою волинською був у постійних зносинах.²⁰⁶⁾ До бунтівничих пахилів козацьких і їх методів використовування „черні“ для оборони своїх власних козацьких інтересів — князь Четвертинський, як і вся консервативна шляхта руська, ставиться вороже. І з цього боку есть де-що правди в характеристиці, даній князем Збаражським князеві Степанові ще в 1625 р., що „хоча й він (кн. Четвертинський) віри православної, але походження він не козацького та цноти не козацької, і знаю, що він іх рад бачити всіх в одній ложці потоплених“.²⁰⁷⁾

Революція 1648—9 рр. як і всій шляхті руській, так і кн. Степанові далась сильно й болюче в знаки. Бо помимо того, що йому всі його маєтки, як і всім іншим, поруйнувано, але й сина Януша „чернь“ в Нестерварі на Поділлю в Серпні 1648 р. убила, хоч його старшина козацька всіма силами намагалась врятувати.²⁰⁸⁾ Проте при першій змозі кн. Степан вертає до своєї Нової Четверті і тут з надзвичайною на такі старі літа енергією боронить віш, як уміє, словом і пером свое батьківське гніадо й останки старої, препрезентованої ним, національної культури від усіх численних ворогів. Архіви переховали до наших днів його велику кореспонденцію з ріжними тодішніми достойниками як Річ Посполитої так і Війська Запорожського. При чім у цій кореспонденції кидается у вічі одна риса. По скільки його відносини до представників Польщі стають чим раз більше „ядовитими“ (як помічено з боку при однім з таких листів), то відносини до представників козацької України набирають що раз більше приятельського і сердечного характеру.²⁰⁹⁾

Вплинула на це перш за все та величезна державна, національна і соціальна еволюція Війська Запорожського, яку ми в попередніх розділах представили. Вплинуло загальне становище шляхти руської, про яке тільки що була мова. Вплинули також і мотиви особистого

характеру: спорідненя напр. генерального писаря Івана Вичовського через кн. Соломирецьких з родиною сина кн. Степанового Миколи.²¹⁰⁾ Врешті найбільше вплинула національна свідомість старого князя, його постійний контакт з тодішнім національним, отже в першій мірі релігійним життям і те значіння, якого в очах всеї Русі православної стала набрати з кожним днем більше постать українського Гетьмана.

„За прислання універсалів ВММПана на охорону майна моого волинського — пише князь Степан до Гетьмана Богдана Хмельницького 9 січня 1657 р. з Нової Четвертні — покірно дякую, вчинивши поклон Господу Найвищому, що серце ВММПана добрим для мене вчинив і що маеш відомість певну про Дім мій, який від давних кияжат Руських виводиться. Але (не бачучи на ці універсалі) я мусів дати хліб для полку, що стоїть в Турові і до Висоцька, де ЙМП Зарудний був, теж послати. Тому, бувши певним, що це Іх Милости (полковники) помимо волі ВМилости ММПана вчишили, пришлось мені до ВМ. ММПана послати. Маю надію, що суворо з милостивої ласки своеї Панської накажеш, щоб більше з мене не стягали і не кривдили в старості моїй мене, за одміною несталої фортуни позбавленого тепер широких волостей бідного Русина, слугу ВММПана, та убогих підданних моїх. За собою і за сином моїм каштеляном мінським, у якого маєтності одірано, пильно ВММПана прошу. Зволі подати руку нещасливовому, як звикли Великі і Славні Гетьмани, що перемагають і над прохаючими милосердя чинять, а таким Гетьманом і ВММПан еси. Що ми це одержимо, покладаюсь уповні на ласку ВММПана, яку заслужити, поки життя моє, я і потомство мое будемо вважати себе обов'язаними...²¹¹⁾“

Князь Степан Четвертийський, пишучи такого листа до Гетьмана Війська Запорожського, не був серед „шляхти руської“ якимсь поздвижним вийнятком. Промовистим доказом цього може послужити збірний лист, висланий незабаром до Гетьмана передставниками всеї шляхти волинської, зібраними д. 7 Червня 1657 р. в Олиці.

„Ясновельможний Милостивий Пане Гетьмане Війська Запорожського, наш вельце Милостивий Пане і Брате! — так починали свого листа оці „панове обивателі воеводства волинського“. — За поворотом од ВММ Пана Й. М. П. Беневський приніс нам добру новину, що воеводство наше волинське під військами ВММ Пана

в цілості оставати має. Чого певними будучи, ми всі обивателі просьби наші посилаємо, абисьмо в цілості при здоровлю ми самі, дружини й діти наші, а також і субстанції наші оставали. А тому поклавшись уповні на ласку Вашої Милости нашого Милостивого Пана і Брата, покірно просимо видати гострі універсали для охорони міст головних: Луцька, Володимира, Олики й інших наших отчизні майже конаючих, грабунком ріжних народів знесених. Також просимо вислати листи до ІМ Панів Полковників, а саме до ІМ. Панів Антона Ждановича, Горкуши та інших, що по наказу ВМНМ Пана в краях наших Руських перебувають. І коли будуть вертати, зволі, яко наш Милостивий Пан, руку нам майже утопаючим подати, бо так вельце хоробрі Гетьмани, яким і ВМ Наш Милостивий Пан еси, звикли прохаючих миру оберігати, чого і ми певні бувши, того миру у ВМ Нашого Милостивого Пана просимо. Оту милостиву ласку ВМНМ Пана всі ми поки життя нашого, з синами нашими на віки потомні заслужити офіруємо і ці просьби наші через ЙМП. Зелинського, подчашого гродненського, Брата нашого до ВМНМ Пана вносимо, службу нашу при тім ласці ВМНМ Пана віддаємо“...²¹²⁾

Для Богдана Хмельницького ці листи і прохання приходили саме в час. Готуючись до останньої розправи з польською Річчю-Спілкою і до остаточного визволення в під її влади всієї решти українських земель, що в склад козацької держави були ще не війшли, він мусів знайти в тих землях опору для своїх широких державних плянів і замислів. Такою опорою могла й мусіла бути в першій мірі місцева „шляхта руська“. Шляхта настільки міцно зі своєю рідною землею звязана, що її „ловітря, голод, вогонь і війна“ з цієї землі викинути не могли. Шляхта, що найбільше з посеред усіх українських верстов заховала в собі стару — і державну і національну — традицію, на якій тепер Гетьман буде свої державні, князівські, монархічні пляни. Шляхта, якої поворот до рідної нації і держави скріплював державно-творчі українські елементи, усував останні сліди панування Польщі і клав між Польщею та Україною непобориму перегороду, тим самим руки Гетьманові для емансидації в під впливі московських розвязуючи. І тому Богдан Хмельницький радо посольства від цієї шляхти прймає, охоронні універсали на її просьби видає і оточує її своєю могутньою опікою, немов бажаючи тепер нагородити їй всі кривди, які він у першій добі свого гетьманування їй помимо своєї волі заподіяв.

„Пресвітлій Княже, Милостивий Іане Підкоморіє Брацлавський, Мій Милостивий Іане і Приятелю! — пише д. 17 Січня 1657 р. Гетьман у відповідь на вищеповеденого листа Кн. Степану Четвертинському — Хоча й похвала в власних уст неприемна, проте годиться по правді похвалитись, що нам ві про що так голова не болить, як про те, щобисьмо задавнене на синах Церкви Восточної ярмо сокрушили, саму Матір нашу дорогим достоїнством свободи потішили. Досить вже вона наїздилася під сідлом персекуторів (переслідувателів) будучи; досить наплакалася так багатьма прибита негодами. Час вже осушити від сліз її очі, через руїну Церков Божих заплакані. Отже з огляду на те, щось Ваша Княжа Милост вірю із своєю зацною фамілією, яко неодродний син помагав цій Матері нашій в болі і печалі, маємо особливе на маєтки Вашої Кн. Милости баченс, щоб принаймні од руйнованя своїми іх забезпечити, видячи, як руками чужими вони знищенні і пограбовані. А тому нові універсалі, над перші ще суровіші, видати наказалисьмо, заповідаючи кару на горло тим, хто би важився, наперекір повтореній волі власній Нашій, оружною рукою на добро В. Кн. Милости намірятись і йому яку небудь шкоду вчинити замишляв. Крім того не буде вже тієї сваволі і лихих намірів тому, що Ми з окрема упімнули П. Полковника Київського (Ждановича), аби він Полку свого козаків, на залогах перебуваючих, на далі од таких насильств поганував. Наші затим услуги пильно поручаємо і т. д. — Богдан Хмельницький Гетьман Військ Запорожських” — і тільки, без додавання імені царського („Его Царського Величества“), якого Гетьман у ті часи майже зовсім при своїм титулі вживавти перестав.²¹³⁾

Досить порівняти цього листа з вищеповеденим листом Богдана Хмельницького до шляхти волинської в 1 Падолиста 1650 р., щоб побачити ту величезну еволюцію, яка наступила у Гетьмана в його методах державного будівництва взагалі і в його поглядах на ролю шляхти в цьому будівництві окрема. Ця еволюція, цей вріст постаті Гетьмана в революціонера на голову і творця держави, пояснює нам, чому такий типовий репрезентант шляхти „руської“, яким був кн. Четвертинський, Гетьмана, після його смерти, в своїх листах не йначе як „Ясновельможним, Достойним памяти, Його Милостю Пацом Хмельницким, Гетьманом Великим, Оборонцем віри нашої православної“ називає.²¹⁴⁾ Зрозуміло, чому той князь Четвертинський „за славної памяти небішка Богдана Хмельницького Гетьмана Військ Запорожських ніяких в своїх

маєтностях не терпів утисків“ — як про це теж пізніше згадує Виговський.²¹⁵⁾ Зрозуміло врешті, чому в тім часі росла популярність цього Великого Гетьмана і пошана для Української Держави серед шляхти волинської, подільської, галицької, пинської і взагалі шляхти всіх північно-західних, руських земель“.

Щоб мати ясний образ відносин, які уложились в тім часі — в першій половині 1657 р., в последніх місяцях гетьманування Великого Богдана — між непокозаченою шляхтою і українською державою Війська Запорожського, ми мусимо забігти трохи вперед і подивитись на закінчення процесу, що безупинно в протязі послідніх літ цього гетьманування відбувався.

„Відомо В. М. Пану — писав 27 Січня 1658 р. з Полонного до канцлера коронного Степана Корицінського відомий агент Річ Посполитої Беневський — як . . . деяка шляхта власновільно в провадила козацькі залоги на Волинь і Поділля. Про ці залоги я писав до Виговського, щоб він їх забрав. . . . На це він мені відповів, що він дав ці залоги на усильні прохання ЙМП. Лещинського, воєводича дерпського . . . і пише, що ці залоги не можуть бути забрані, бо їх просили обивателі і вони введені без примусу. Пинська він теж домагається на тій підставі, що він йому власновільно через послів своїх піддався . . . Оці в проваджені залоги козацькі, од Полонного почавши, Костянтинів, Заславль, Межибож, Острог, Гощу, Степань, Межиріч і Корець в посіданню й обороні мають. По правді кажучи, заховуються вони скромно. . . . Тарнавський есть старшим над тою залогою. Живе він в Межирічу, маєтности ЙМП. Лещинського воєводича дерпського. Я все пишу до нього (Тарнавського), домагаючись справедливости і жаліючись, що проти постанови (мирової) діється це, що ці залоги сюди за лінію увійшли, він чимто мене збуває, а своє робить“. ²¹⁶⁾

„Не личить мені промовчати — доносить у тім же часі той самий Беневський Королю — про зраду декого ві шляхти, що до Тарнавського, на залозі в Корці будучого, не тільки тайно, але й явно пристали. Вони того ж Тарнавського намовили, щоби він видав універсал, аби вся шляхта погоринська на день 18 Січня 1658 р. під загрозою карі до нього віхалась. Коли я про це довідався, то зараз же післав до того Тарнавського, написавши йому так, як мені диктували ті його великі прогреси. . . . Мій післанець застав

якраз у нього той іхній соймик і вже застав листа до П. Виговського написаного, з яким нікого Новаковського вислати мали. Зміст того листа такий, що вони за Протектора П. Виговського приймають і просять, аби він Тарнавського не тільки не відкликував, а навпаки прислав йому допомогу.... Не кажучи злого слова, моя чуйність тут декому стає на перешкоді" — підкреслює при тім і хвалиться Беневський.²¹⁷⁾

В чому оця „чуйність“ проявлялась пояснить нам лист перебуваючого в тім часі в Межирічу тодішнього писара генерального Павла Тетері-Моржковського, писаний до Виговського 16 Марта 1658 р. з повідомленням, „що П. Беневський до Варшави на конвокацію не поїхав, і шляхта нещаслива, православної віри ревнителі, яко то Панове Головинські, Панове Козинські, Панове Новосельські і інші, велику і неописану од Ляхів терплять укоризну, і нужду поносять неизносну, для того, що в Варшаву не їхали“. ²¹⁸⁾ Очевидчаки таке становище шляхти волинської, було вповні зрозуміле і послідовне, бо раз вона протекторат і владу Гетьманську прийняла та залог козацьких до себе просила, то до Варшави на сойм їхати їй не було ні потреби ні охоти, хоч за це „од Ляхів“ і доводилось їй терпіти „укоризну“.

Отже оця окупація козацькими військами Волині і Поділля, а також окупація Полісся, південної Білорусі і Пинщини (про що буде мова далі), закінчена вже, як бачимо, в початках 1658 р. за гетьманування Виговського, розпочалась в 1656 р. за життя Богдана Хмельницького. Була вона закрощена ним на далеко ширшу міру, і тільки смерть Творця козацької української держави його великі пляни і замисли перервала. Відбувалась ця окупація спокійно і безкровно — „скромно“, як висловлюється Беневський — бо з одного боку йшла вона по лінії натуральних змагань Війська Запорожського поширити свою державу на всю історичну і етнографічну українську територію, а з другого відповідала вона бажанням представників і єдиних оборонців цієї території — шляхти руської — приєднатись до держави Війська Запорожського і призвати владу його Великого Гетьмана.

Щоб боротись з отим смертельним для престіжу Річ Посполитої на Україні шляхецьким сепаратистичним рухом, агенти польської держави пробують виступати в ролі оборонців і опікунів шляхти. Але це вже їм тепер не вдається. „Пишеш ВМПан до мене.... наче-б то

я маю шляхті кривду чинити — відповідає Беневському начальник залог козацьких на Волині Іван Тарновський (польські джерела звуть його Тарнавським). — Я ІМПанів шляхту всіх просив, аби віхались до мене і, нікого не остерігаючись, заявили, яка кому кривда дістеться. Присланий слуга ВМПана, який, будучи у мене, все чув, хай сумілінно розкаже ВМПану, що я готов справедливість чинити і карати навіть на горлі того, за ким що не будь (проти шляхти) би оказалось, бо маю такий наказ від Добродія (Гетьмана) моого²¹⁹) I Беневському супроти таких фактів нічого іншого не оставалось, як умовляти ту шляхту, „на якої прохання залоги козацькі були впроваджені, аби вона їх позабулася²²⁰) — або слухати ради Станіслава Потоцького і „кого не будь з тих незбожніх практикантів (що призначали владу Гетьмана і Війська Запорожського) перед суд поставити, щоб хоч одному обмерзти оте братання з неприятелем²²¹) Але судів Річ Посполитої вже тут на землі українській не було і „обмерзти братання з неприятелем“ могли тільки вороги України помстою дрібних польських військових відділів, наклепами, доносами, дрібними причіпками, очернюванням — одно слово, отою „укоризною“, на яку скаржився перед Виговським Тетеря.

Фактична державна сила на ціх старих „землях руських“, завдяки творчій державній політиці Великого Гетьмана, стала переходити чим раз більше в руки нової української державної аристократії Війська Запорожського. Вже в Маю 1656 р. московський посол Федір Зиков, ідучи через Україну в Польщу і переїжаючи через ці землі, нотував у своїх записках, що в Лабуні на Волині стоїть невеличка польська військова залога, яка йому „шідвод не дала і до замку не пустила тому, що бойтесь козаків“. Те саме записує він у Заславлі, те саме в Острозі і т. д.²²²⁾

В кінці цього року і в початку р. 1657 через лінію пограничну перейшли козацькі відділи і, відповідно до умови Богдана Хмельницького з Королем шведським та Князем семигородським, стали займати „всю Русь“ на ім'я Гетьмана. Універсалі гетьманські, видавані до полковників — що стояли на чолі окупаційних відділів — маніфестаційно вказували їм, як вони мають поводитись в прилучених до Української козацької Держави краях. Для прикладу наведу один з таких універсалів, даний Гетьманом полковнику Ждановичу в справі

города Львова, столиці ціх західних українських земель, що до держави Війська Запорожського мали бути тепер прилучені.

„Ознаймуємо тим писанем Нашим — оповіщає Гетьман — кожному кому о том відати належить, а меновите Нану Антонові, наказному Нашому, і при них будучим полковникам, оссавулам, сотникам, атаманам і залогам по містам будучим, старшим і черні Войска Нашого Запорожского і всіму Нашему Товариству — іж, якосьми през першое постановлене року прошлого місто Львов во всіми обивателями взяли в свою оборону, обіцюючи їх, покиби вірно і ведлуг слова ку Нам приреченого ся заховували, од вшеляких так своїх яко і чужих войска наїздів заступати, так і тепер сурово приказауем, аби ся жаден так в шіших яко їздпих не важив набігати, любо проїздом якимкольвек способом, ані в домах шарпав, але овшім аби ся в людьми міста Львова як з власними нашими обходили, до вшелякого гандлю і купецтва не чинячи перешкоди. Інакше коли-б хто мав з ними поступати над виразное Наше розказане і то було до Нас донесено, сурово з такових кождий без фольги і однесту караний буде ведлуг заслуги і вчинку свого, би теж і на горлі. Дан в Чигрині 9 Марта 1657 р. Богдан Хмельницкий рука власна“. ²²³⁾

Пишучи одночасно листа до Магістрату Львівського, обіцював Гетьман львівським міщенам, що їм ніякої кривди ані од Війська Запорожського, ані „од війська Князя Ракочого з котрим замисли Наші і потуги зедналися“, не буде. Одначе перестерігав, щоб вони не забували про долю Біхова (який тоді, не вважаючи на весь опір ставлений Москвою та її прихильниками, був силою зайнятий українськими військами). „Алех чи можна прирівняти до простого і грубого народу людей полерованих і великого розуму“ — додавав при тім Гетьман комплімента для львівських міщен, даючи їм в той спосіб деликатно пізнати, що нерозумного опору з їхнього боку він не сподівається. ²²⁴⁾

Чутки про ці універсальні гетьманські широко розійшлися по зруйнованих і вимучених довгою війною нещасних „русских землях“. Вони офіційльно підтверджували те, що мешканцям „русских земель“ вже було відомо з оповідань, з фактів і з власного досвіду. А саме: що тільки дозріла вже, сильна українська козацька держава в стані завести тут твердий лад та порядок і дати державну охорону од ріжких чужих військ та руйнуючих край розбійничих банд. І шляхта,

яка в ціх краях залишилася і яка давніще так вороже ставилась до бунтуючої проти Польщі, але ще польської по своїм державним тенденціям козаччини, тепер звертається сама з численними проханнями до Ясновельможного Великого Гетьмана і до його полковників, прохочи прислати козацькі залоги і прилучити їх землі до новоповсталої держави Війська Запорожського.

Ось наприклад той самий князь Степан Четвертинський так пише 10 Лютого 1657 р. з Нової Четвертні до полковника київського Антона Ждановича: „Велика ласка Ясновельможного Його Милости Пана Гетьмана, Добродія нашого нам освідчена тим, що не тільки універсали на охорону худоб наших видати наказав, але і лист окремий до ВММПана написати рачив, щобисьмо і ми самі в безпешності були заховані, котрий лист ВММПану посилаю. І дуже прошу, рач ВММПан бути на нас ласкавим і залогу прислати, про що мої посланці і устно просити будуть, а ВММПан на них рачиш бути ласкавим, за що я і сини мої ВМПану одягніти будем повинні“. ²²⁵⁾

З такими самими проханнями, як ми вже з вищенаведених листів Беневського знаємо, звертався до Гетьмана і до полковників козацьких не тільки кн. Четвертинський. Навіть шляхта не православна, отже сильніше від своїх земляків з Польщею звязана, і та, дивлячись на повсталу під міцною рукою Единовладного Гетьмана нову українську державу, перестала в державну здатність Річ Посполитої на українських землях вірити і на Польщу свої надії покладати. Наприклад згаданий в листі Беневського молодий 20 літній Самійло Лещинський, син високого достойника Річ Посполитої Андрія воєводи дерпського і Анни княжни Корецької, що по матері цілу велику фортуну князів Корецьких на Волині оділичив, був одним з перших, який козацькі окупаційні війська до маєтків своїх запросив і пізніше начальникові тих залог, полковникові Тарновському, свій Межиріч (Корецький) на головну квартиру віддав. Розуміється попав він за те у Річ Посполитої „в супісію“ (в підоцріння), в якої навіть такий високий сенатор, яким був його дід Андрій Арцибіскуп познанський, очистити пізніше в очах польських, під час нашої руїни, внuka довго не міг. ²²⁶⁾

До спроб Річ Посполитої перешкодити цьому поширенню па всі українські землі влади козацької держави, шляхта „руських земель“ ставиться тепер рішучо вороже. Наприклад до кн. Вишневецького, який

з польськими військами хотів було і собі займати Волинь, кн. Четвертинський пише 9 Лютого, отже днем раніше ніж до Ждановича, „ядовитого“ листа з енергійним домаганням, щоб він своїх військ в княжих маєтках не ставив.²²⁷⁾ Довірся серед шляхти української польська державність вже не мав. „Рач, Добродію мій, і мене повідомити, коли воля Вашої Княжої Милости буде за залогою козацькою посилати, щоби я міг через цього і собі охорону, як для здоровля моого так і для пожитків моїх придбати. Бо хоч і добув я собі було охоронні універсали Річцюсполитої (розуміється, адресовані до польських військ), але на ці універсали і сам Гетьман Запорожський без залоги козацької покладатись не радить“ — так писав до свого приятеля кн. Степана Четвертинського тодішній епископ луцький, острожський і мелецький Дионісій Балабан.²²⁸⁾

Процес повороту спольщеної тодішньої української шляхти до українського державного життя вже завершувався в цім десятім році панування Великого Гетьмана. Коли в початках повстання, в 1648—9 роках, в рядах Війська Запорожського опинилася тільки шляхта революційна „покозачена“, коли пізніше „під присуд“ Війська Запорожського повертали одні за другими ці, що були сильніше зі своєю рідною землею і зі своєю нацією звязані, то тепер до державного українського життя прилучається вже шляхта, як цілий міцно спаяний національний стан. І, яко стан, бажає вона не тільки пасивно піддаватись новій владі, а хоче активно брати участь в новім державнім життю своєї землі. Процес відродження і зрошування Української Нації во всіх перед тим розбитих і розорошених її частин, доходив до свого кінця в посліднім році Гетьманування Богдана Хмельницького . . .

Князь Степан Четвертинський вже був за старий, щоб активну участь в державній політиці брати. Сидючи в своїй Новій Четвертні і листуючись звідтам з Гетьманом, полковниками, Митрополитом, епископами і з „брагією шляхтою“, він повагою свого авторитету тільки санкціонував новий політичний лад. Прикладом тих творчих людських сил, які виділив з посеред себе шляхецький стан, прилучаючись активно до українського державного і національного життя, хай послужать його молодші представники. От хочби прибувши саме тоді в початку 1657 р. на двір гетьманський в Чигрині подкоморій київський і староста овруцький та кременецький Юрій Немиріч.

Освітою своєю він безперечно перевисішав тодішній рівень української шляхти. Своєю „европейською“ аріянською вірою він був тісніше звязаний з найбільше европеїзованою, кажучи по теперішньому, „поступовою“ частиною свого стану. Але не вважаючи на це Юрій Немирич за весь час своєї кипучої політичної і культурної праці, не тільки не одійшов од свого стану, а навпаки здобував собі серед нього чим раз більший авторитет, чим раз більше здобував собі серед української шляхти право на її провід і репрезентацію. І тому власне його постать особливо цікава для нас. Бо цей наш визначний державний муж, пізніший творець одного з наших найбільшої ваги державних актів: Корсунської шведсько-української Умови і кодифікатор та вдохновитель Умови Гадяцької, не був якимось виїмковим ідеалістом-оригіналом, або здекларованим політиком-трійником, а був визнаним репрезентантом шляхецької верстви, який зміг пристати і пристав до будови Української Держави тільки тоді, коли ця держава була в стані забезпечити нормальне існування всій українській шляхти, як окремому станові нації.

Старинний і дуже заможний шляхецький рід Немиричів в кінці XVI ст. поділився був на дві лінії, які по назвам своїх основних родових маєтків у Київськім Поліссі, називалися: лінія на Черняхові (Черняхівська) і на Олевську (Олевська). Обидві лінії, розуміється, були зразу православної віри. Особливими ревнителями православія були: Матвій Немирич, голова лінії олевської, один з оснувателів православного брацтва в Любліні, і його син Олександер член брацтва луцького, дядько Юрія. З лінії Черняхівської, до якої належав Юрій, перший перейшов на модне тоді аріянство батько Юрія Степан. По батькові одійчив Юрій вільнодумі погляди, сміливість думки, привязаність до европейської культури, а з крові роду свого взяв він буйний темперамент, який часто когось з посеред „осілих і статечних“ Немиричів виривав з рідного села та водив світами по шляхах тодішніх шляхецьких „блукаючих лицарів“, то на Січ Запорожську — як наприклад Самійла та Івана Немиричів — то знов на добичництво воєнне, „на шарпазину і наїзи домів шляхецьких“, як напр. Немирича Криштофа (учителя відомого Самійла Лаша), що був покараний у Київі на горлі в Падолисті 1612. р. по наказу представника влади Річ Посполитої Томаша Замойського . . . ²²⁹)

Освіту одержав Юрій з початку в славній тоді в Польщі аріянській академії в Ракові, потім виїхав в Європу і завершував свою

науку в університетах в Голландії, далі в Оксфорді і Кембріджі і зрешті в Парижі. Там в Парижі вийшов пайбільше знаний його твір: „*Discursus de bello moscovito*“. Крім того він написав ще: „*Periphrasis et paraphrasis Panopliae christianorum*“, Коментар до листів до Ефесів, Молитви і гимни аріянські і т. д. Що серед європейських учених він користувався повагою, свідчить між іншим присвячений йому твір, виданий латинською мовою в Амстердамі 1650. р. ²³⁰⁾)

Повернувшись додому, Юрій Немирич заходжується коло поширення дорогих йому аріянських ідей і вищої освіти в ріднім краю. На учених диспутах зі своїми однодумцями проводить віл час у своїй Черняхові. При його діяльній участі його приятель Чаплич-Шпановський фундує першу на Україні аріянську академію в Киселіні на Волині. За свої погляди він бореться словом і ділом з тодішньою католицькою демократично-шляхецькою більшістю в Річ Посполітії, хоч, з другого боку, як лояльний підданий королівський бере участь у війнах Володислава IV з Москвою і Швецією на чолі двох своїх власних хоругов, під начальством коронного гетьмана Конецпольського. ²³¹⁾) Але ця лояльність не врятувала його од переслідувань під час перемоги республіканської магнацько-шляхецької олігархії, і в 1646. р. він, як аріянин, був присуджений на вигнання в Річ Посполітій.

Пробувши два роки закордоном, вертає він перед самим повстанням козацьким на Україну. Може бути, що до амністії спричинилася хвилева перемога прихильників абсолютистичних плянів Володислава IV, намири Короля розпочати війну з Туреччиною і зміна курсу політики супроти іновірців, православних, козаків і взагалі супроти всіх опозиційних елементів Річ Посполітої, на майбутню допомогу яких власне ці абсолютистичні наміри королівські були розраховані, . . . „ad oppressionem libertatem nostram“, як про це в пануючих „свободолюбивих“ магнацько-шляхецьких республіканських і анти-монархічних польських колах говорено. ²³²⁾)

Повстання захопило Юрія Немиричу, як він сам пізніше писав; „над Дніпром“. На територію козацької південної України привели його в цей передмісний мент може справи політичні, оці вище згадані наміри королівські і переговори з козаками та з православними, які розпочинали тоді близькі до короля Володислава IV правлячі польські круги і в яких українські аріяни були надзвичайно сильно заінтересо-

вані, — а може справи особисті, маєткові, що саме під той час присутності Немирича в його великих степових маєтках вимагали.

Бо і Юрія Немирича, подібно, як більшість тодішньої заможної шляхти та магнатів з північно-західних лісових українських земель, захопила була гарячка кольонізаційна: бажання придбати собі землю в „пливучій молоком і медом“ південній, степовій козацькій Україні. Ще в р. 1643 він купує у подчашого київського і старости кагарлицького Станіслава Гурського величезний шмат землі на річці Ворсклі, „почаши од Санджарівського перевозу вниз, з річками Полузорою і Кустовом“, і землі на річці Орелі, все перед тим пустелі, на яких у цій власні добі повстають нові осади: Кременчук, Потік, Максимівка, Омельник, Переялочна (над Дніпром), Уласівка, Пиви, Броварки, Бопъча, Будейкова і т. д. Але право власності на ці землі було, як звичайно тоді в південній Україні, спірне. Бо хоч Гурський мав на свої маєтки „привілей королівський“, але фактично не звільнився до них своїх прав їх попереднім властителям: земляне Івановичі, які одержали були ці землі ще в р. 1571 „правом ленним“ за заслуги, покладені для Річ Посполитої іх предком Омеляном Івановичем і іншими його „Товаришами козаками низовими“. І коли на ці землі дістав „королівський привілей“ Гурський, то внуки Омеляна Івановича: Омелян і Радко Івановичі, щоб рятувати своє добро, продали його в 1638. р. Станіславу Потоцькому, братові тодішнього польного гетьмана Миколи. Отже купуючи від Станіслава Гурського його право на ці землі, Юрій Немирич мусів ще це право зреалізувати, тобто іншими словами в той чи інший спосіб усунути претенсії до цих земель Станіслава Потоцького.

Такі спори в ті часи в південній Україні вирішались звичайно силою. І поки дужчим був Немирич, він спокійно купленими землями володів. Але коли в 1646. р. йому, як аріянинові, прийшлося емігрувати, а одночасно Станіслав Потоцький одержав у цім самім році уряд комісарський над реестровими козаками, — відношення сил перемінилось і Станіслав Потоцький при допомозі козаків полку чигринського просто викинув державців Немирича з його маєтків. Наїзд цей стався в Серпні 1647. р., а суд в цій справі мав відбутися в початку 1648. р. Правдоподібно і ця справа привела Немирича над Дніпро в південну Україну.²³³⁾ Та на того роду справи було вже заплановано. Зогнівша державна будова Річ Посполитої завалилась, і на степах українських в крові

ї мугах стало зароджуватись нове соціальне і державне життя. Немирич, як і інша непокозачена шляхта, мусів, рятуючи своє життя, втікати з України. І з тієї хвилини від урегулювання політичних відносин України до Польщі і від налаштуня державного ладу внутрі самої України стала залежати його доля, як і доля всеї української шляхти. Отже не диво, що виключно політичній діяльності і боротьбі за новий лад для свого краю, віддає з того часу всю свою енергію цей вчений аріянин, перед тим з певною погордою поглядаючий на місцеве варварське життя, вінтернаціоналізований європейською освітою мандрівник, письменник і український пан, властитель 12 містечок і більше чим 50 сел...

В початках повстання 1648. р. Юрій Немирич, як і більшість української шляхти, вірить в можливість реформ і переміни ладу в Річці-Політії. Його політичні пляни вижуттєвся тоді тісно з плянами дисидентської та православної шляхти і зводяться вони до того, щоб Королем польським вибрati сина семигородського Князя Юрія I Ракочого — Сигізмунда, якого ця шляхта вважала — як не католика — здатним примирити релігійну внутрішню боротьбу в Річці-Політії і скріпити в напрямі абсолютизму захистану монархічну владу. Сам Юрій I представляє тоді Порті, од якої він був вассально залежним, проект самому стати Королем польським, Україну („козацький край“) передати своєму синові Юрієві, а Трансильванію другому синові Сигізмундові. В цих справах ведуться жваві дипломатичні зносини між Ракочим і провідником іновірної та монархічної опозиції в Річці-Політії кн. Янушом Радзівіллом, при чім у цій дипломатичній переписці велика увага присвячується особі Юрія Немирича, який повинен був запевнити козаків, що при виборі нового Короля Радзівілл буде на їх боці, і який на бажання семигородського Князя, передане йому через окремого посла, повинен був постійно зноситься у цих справах з Кисілем і козаками.²³⁴⁾)

Виступаючи посередником між Ракочим і Богданом Хмельницьким, та намагаючись прихилити до цих плянів козацького Гетьмана, Юрій Немирич одночасно веде енергійну агітацію за Ракочого в правлячих кругах Річці-Політії.

„Як недавно, коли мене доля з над Дніпра аж до Висли загнала, дав знати я про себе своїм листом, так і тепер, коли приходять чим раз страшніці новини про розпорощення посполитого рушена

Воеводства Волинського і наступ свавільних ватаг до Висли, знов до ВМПана про це, що вважаю найкращим для Річ Посполитої, мою гадку посилаю — писав Немирич 7 Вересня 1648 р. до Примаса Річ Посполитої. — Ми такі безпешні, немов діло про говеня довгої і хронічної подагри йде. А між тим, хто не бачить, що цей веред вже до горла підступає і що цей пожар так зайнявся, що скрізь горить і вже половину Річ Посполитої вогонь захопив. Для нас, що вже всі маєтності наші загубили, тільки про життя і спасення наше річ іде. Рачте знати, що тяжко жити в біді і поневірці. Не дайтеж ВМПанове по шматкам урізувати отчизну, киньмося зараз усі до послідів засобів, бо, пробі, настали пайстрашні і часи. Перше, скличмо послоните рушена... Вдруге бачу, що без сусідської допомоги не обійдемось. Не бачу сусіда, який би був менше небезпешний для Річ Посполитої, як Ракочи. Щоби привести Ракочого до того, щоб він нам допоміг скърбом і людьми, один тільки бачу засіб: надію корони... А що діло йде про вільну елекцію, то думаю, що це не буде проти закона, коли ВМПан з товаришами своїми свої голоси йому обіцяєте і будете старатись дістати на це згоду всеї шляхти, поставивши йому умову, щоб він прийняв католицтво. Сам збираюсь у Варшаву, щоби тим, чим зможу і зумію, служити Річ Посполитій. Одночасно на соймі конвокаційнім він зо всіми послами української шляхти гаряче промовляє за амністією для козаків. „Бо коли ВМПанове на амністію не дозволите, то знайте, що і нас погубите і краї наші, і самим ВМПанам достанеться“ — казав тоді Юрій Немирич.²³⁵⁾

З цих усих реформаторських плянів, як знаємо, нічого не вийшло. Ані козаччина до якоїсь виразної державної ідеї ще була не дозріла, ані Річ Посполита до перебудови не була вже здатна. Всі промови Немирича викликали на соймах тільки страшне обурення і протести проти нього в боку польської соймової більшості. До того в тім часі помер семигородський Князь Юрій I Ракочи і Угорщина, на яку покладали найбільше надій реформатори, мусила на якийсь час від активної політики і втручання в польські справи здергатись. Королем був вибраний кандидат маґнацько-шляхецької католицької олігархії Ян Казімір, і сталося це за згодою козаччини, що особливо вразило і розчарувало дисидентську шляхту, яка на козаччину стільки надій покладала. Юрій Немирич усувається після того на якийсь час від

ширшої політики. Він весь віддається справам свого рідного воеводства та свого шляхецького стану і обороні цих справ чи то зі зброєю в руках, чи то промовами на соймах Річпосполитої він присвячує всю свою енергію.

В Марті 1649 р. соймик київського воеводства призначає його своїм полковником генеральним і в цьому характері він бере участь з хоругвою свого воеводства в зборівській експедиції проти козаків.²³⁶⁾ В р. 1650 по Зборівській Умові він в іншою українською шляхтою вертає до дому, розуміється піддержуючи, як і вона, мирову політику Кисілія.²³⁷⁾ З перервами він пробуває там до р. 1652 і в цім році бере участь, як посол київського воеводства, в соймі варшавськім, де його вибирають для переговорів з Військом Запорожським.²³⁸⁾ В слідуючім році київське воеводство знов вибирає його своїм послом на сойм 1654 р., на якому він, з приводу жванецького трактату незвичайно гостро виступає проти Короля Яна Казіміра і проти політики Річпосполитої.²³⁹⁾ Врешті в Червні 1655 р., відповідно до інструкції шляхти воеводств київського, брацлавського і чернігівського, щоби комісари до трактатів з Хмельницьким були „terrigenae et antiqui possessores в краях, зайнятих козаками“, він був обраний депутатом „на успокоене України.“²⁴⁰⁾ Цим актом кінчиться його участь в офіційльнім політичному життю Річпосполитої.

В Падолисті 1655 року Юрій Немирич, разом з частиною української шляхти-емігрантів, пориває з Королем Яном Казіміром та Річпосполитою і складає присягу Королеві шведському в надії, що може Шведи бажаний спокій і лад на Україні заведуть. Але й ці надії себе не зовсім¹ оправдали. „На пункт про визволення йувільненя України, таку відповідь дав Король шведський: що я не можу воювати ані з Козаками ані з Москвою, бо це мої союзники, хіба вступити з ними в переговори, яким, коли б вони були супротивні, я знати би, що далі робити.“²⁴¹⁾

В цих переговорах Короля шведського з Гетьманом Хмельницьким Немирич бере якнайліальнішу участь. І коли зважити той величезний вплив, який на справу державного унезалежненя України, як від Москви так і від Польщі, мала дипломатія шведська, то все треба памятати, що за її кулісами стояв пей освічений і видатний український державний муж. Тому не помиллявся мабуть Король шведський, коли він все через своїх послів поручав увазі Гетьмана

Хмельницького Немирича й іншу шляхту, що при його дворі перебувала, підкреслюючи, „що таких осіб небагато і що вони можуть козакам у великій пригоді стати“.²⁴²⁾

Зрештою знову це дуже добре і сам Гетьман. Ми вже вже старалися вияснити, які причини викопали були часову прірву між Гетьманом Хмельницьким і найвидатнішими представниками української шляхти. Ці причини не лежали ані в самім Гетьмані Війська Запорожського, ані в провідниках української шляхти, а були залежні від степені досяріlosti української козаччини до незалежного державного і національного життя. Коли по довгій еволюції і включеню в себе державно-творчих, культурних, національно свідомих елементів, козаччина зі збуитованої проти Річпосполитої військово-добичницької безнаціональної касти перетворилася в державно-національну аристократичну верству, то зникли самі собою ті перепони, які шляхту українську від козацької України відділяли. В Державі і Нації Українській, раз вони повстали, мусіло знайтись місце для органічно з українською землею і українською нацією звязаної шляхетської верстви і тому приїзд Юрія Немирича до Чигрина в початку 1657 р. не був якимсь надзвичайним випадком, а нормальним явищем, яке завершення процесу формування Держави і органічного сполучення всіх частин Української Нації собою знаменувало.

Як знаємо, Гетьман прийняв радо Юрія Немирича і хоч його степових маєтків, що на території спільніх земель січових лежали йому не повернув (маєтками своїми на Київськім Поліссю Немирич розуміється володів без ніяких обмежень), але „давав йому скарб“, належний йому, як і інший старшині Війська Запорожського, за його службу державі. Була це в першій мірі служба дипломатична: зносини з союзником України Князем Юрієм II Ракочим під час спільногого українсько-угорського походу проти Польщі²⁴³⁾, і скріплення союзу зі Шведами, що довело до шведсько-української Корсунської Умови, підписаної Немиричем вже після смерті Хмельницького. Свою єдність з повоповставшою державою українською — як звичайно в своїх вчинках загонистий і до краю конsekventний — скріпляє і маніфестує Юрій Немирич поворотом до предківської віри православної.²⁴⁴⁾ Розуміється його вороги до цього додавали, що він (вже не молода тоді людина) з вдовою по Тимофію Хмельницьким, господарівною молдавською, оженитись хоче . . .²⁴⁵⁾

Одночасно з Юріем наближається до Гетьманського двору і його брат Степан, видатний військовий, пізніше, за Виговського, Генералом Артилерії Великого Князівства Руського призначений. Під присуд Гетьмана Війська Запорожського тодіж переходять знані вже нам: приятель Юрія Немирича, фундатор аріянської академії в Киселіні, Олександер Чаплич-Шпановський і приятель князя Степана Четвертинського Гавріл Гулевич-Воютинський хорунжий чернігівський.²⁴⁶⁾ Прибуває в тім самім часі до Чигрина Ремігіян Суриц, тоді війський житомирський і складає Гетьману і Війську Запорожському „на вічну і нерозривну прязь“ присягу . . .²⁴⁷⁾

Так само з північних українських і навіть з далеких білоруських земель з'являються при дворі чигринським представники тамошньої шляхти. Як пізніше Польща для зруйнованої України, так тепер Україна для дальнього, зайнятого тоді московськими військами сходу, служить пристановищем для найбільше культурних європейських елементів, що з владою московською зжитись і з її звичаями засимілюватись не можуть.

Ось прибуває в Україну на двір гетьманський Юрій Стеткевич, син Криштофа і княжни Крушинської, представник католицької лінії Стеткевичів, що, спробувавши перед тим московської протекції, втік од неї і пішов слідами свого брата у перших Михайла, перебуваючого, як про це вже була мова вище, при Гетьмані Хмельницьким від початку повстання.²⁴⁸⁾ Ось серед вищих тодішніх українських кругів появляється брат дружини полковника Костянтина Виговського, князь Іван-Юсиф Мещерський, син надзвичайно багатого смоленського дідича, князя Івана і княжни Татяни Полубинської, постать надзвичайно характерна для процесу національної реасиміляції, який переживала тоді шляхецька аристократична верства.

Вихований замолоду в єзуїтській колегії в Смоленську, кн. Іван Мещерський перейшов там, як і багато іншої православної шляхецької молоді, в католицьку віру, що було поріжнило його навіть в привязаними глибоко до восточного благочестя батьками. По скінченю наук молодий князь був висланий на двір королівський і став пажем Короля Володислава IV, одержавши згодом, по смерти батька, титул чашника смоленського. В р. 1642 Король Володислав IV призначив його своїм дворянином при дворі Філіпа Вільгельма, князя баварського, де він пробув кілька літ, беручи участь у війні з Французами. Повернувшись

до рідного краю, служив у польськім війську під регіментом Юрія Любомірського. Цід кінець гетьманування Богдана Хмельницького коли брат писаря генерального Костянтин Виговський одружився в його, рідною сестрою, князь Іван Мещерський входить в близчі зносини з тодішньою українською аристократією. На поверхню політичного життя випливає він за гетьманування Виговського. Перейшовши назад в православя, він постригся в ченці київо-братьського монастиря, був висвячений потім на архімандрита чернігівського і Гетьман Виговський виставляв навіть його кандидатуру в митрополити. Про його ролю при заключенню Гадяцької Умови буде мова пізче. Додаймо, що з другою сестрою кн. Івана був оженений шляхтич Степан Гурко, який тоді також при дворі гетьманськім перебував, а пізніше за Виговського був узятий в московську неволю.²⁴⁹⁾ Так само з посеред видатніших представників шляхти північних земель в державнім українськім життю приймає участь Юрій Малаховський, подетолій новогродський, ще в р. 1655 їздивший в посольстві од Війська Запорожського до Царя²⁵⁰⁾ і т. д. і т. д.

Поворот шляхти північно-західних „руських“ земель до українського державного життя — „під присуд“ Гетьмана Війська Запорожського — проявлявся не тільки в центрі, в козацькій столиці, участю видатніших одиниць з посеред неї в керовництві політикою козацької держави. Цей поворот кидається у вічі головним чином на місцях, в повітах і воеводствах, де сіра шляхецька маса, прилучаючись до нової української держави, починає переймати на себе супроти неї, як свої військові, так і горожанські обовязки.

В часі спільнного українсько-угорського походу на Польщу, в Квітні 1657 р., в козацькім шоститисячнім відділі, що дошомагав Князю Ракочому переправлятись через Вислу, самовідець і мемуарист Гордон, чужоземець у військовій службі польській, бачив „багато Поляків (тоб-то шляхти), по дорозі (на терені воеводств волинського, руського і подільського) до війська козацького вписаних“.²⁵¹⁾ Знов на півночі в цім самім часі царський посол до Короля Яна Казіміра, Клементій Євлев, вертаючи в Польщі через територію козацького біло-руського полку, запишує в своїм дневнику, „що в містечку Черях, по дорозі до Смоленська, були в той час козаки і хотіли його вбити за домагання підвод, кажучи, що ці місця Бог знає ще кому достануться а вони, козаки, стоять тут валогою од полковника Івана Нечая. І там,

же приходив до нього воскресенський шіп і казав, що Пана Литовського (тоб-то гетьмана литовського Павла Сапіги) жовніри хочуть бути при полку Нечаєвим.²⁵²⁾ Справа цих шляхецьких „литовських“ хоруг'ов Александровича й інших, що тоді під присул Гетьмана Війська Запорожського дійсно перейшли, тяглась ще потім, по польських судах вже по смерти Богдана Хмельницького.²⁵³⁾

Для „полковника Військ Запорожських білоруського“ Івана Нечая цей перехід під його владу шляхецьких хоруг'ов не був новиною. Бо з його переписки з Царем знаємо, що вже в Червні 1656 р. під його регіментом, крім відділів козацьких, були й хоругви, складені з місцевої шляхти, і що начальником цих шляхецьких хоруг'ов був призначений полковником Нечаем місцевий шляхтич Іван Адам Григорович Копанський.²⁵⁴⁾ Знаємо також, що ще давніше мешканці города Чаус казали присланому до них од Царя полковнику московському: „мы хотемъ Пана Гетмана себѣ за полковника имѣти, нежели на всяко время умирать отъ пажѣду татарскаго и московскаго.“²⁵⁵⁾

І власне тепер, навіть досі більше відпорний супроти української державної влади Старий Бихів — дуже важний тоді стратегічний пункт — завдяки розумній політиці Нечая, піддався, як знаємо вже з листа Хмельницького до львівських міщан, на імя Гетьмана. „З волі Божої опамяталися шляхта, міщане і всі обивателі Старого Бихова, цале і вірне піддалися під владу і протекцію нашу і присягу виконали нам, же нігди вже нікому іншому тоєї фортеци не подадуть, але по вік при Війську Запорожським опую заховати мають“ — так оповіщав про цей радістний для України факт пізніший універсал Гетьмана Виговського . . .²⁵⁶⁾

Про те, якими правно-державними актами були обставлені ці численні факти прилучення поодиноких північно-західних „руських“ земель і головного реprезентанта цих земель — шляхецького стану — до козацької Української Держави — можемо судити по двум таким актам, досі в архівах знайденим і науці відомим. Ці акти — це Присяга шляхти повіту пинського Гетьману, Україні і Війську Запорожському, і Забезпечення, видане цій шляхті Гетьманом. Акти ці ми подали в цілості в самім початку нашої праці. Тепер, після всього вищесказаного, вони стають для нас зрозумілі і ми можемо приступити до їх короткого аналізу, в погляду наших тодішніх державних і національних відносин.

Розділ VIII.

Пинський повіт і його злука з Українською Державою. — Присяга шляхти пинського повіту на вірність Гетьману і Війську Запорожському. — Забезпечення, видане шляхті пинській Гетьманом Богданом Хмельницьким. — Завершення будови козацької державності. — Перші виступи градучої руїни. — Смерть Великого Гетьмана Богдана Хмельницького.

Вплив географічного положення України на процес її державного життя не раз підкреслювався істориками України. Ми хочемо тут звернути увагу ще на один бік цього впливу, про який досі мало говорилося, може тому, що наша історіографія більше намагалась виправдати державну залежність України, чим знайти причини, за для яких не змогла удержаніться незалежна Українська Держава.

Поділ України на дві полоси: окраїнну, північно-західну, покриту болотами, лісами й горами, та серединну і південно-східну, степову, нічим не захищенну від Сходу — був причиною того факту, що всі бурі з Півдня і Сходу вдаряли безпосередньо в сам центр нашого державного життя. Вали, замки і городи, якими намагалась наша княївська держава оборонити свій центр од небезпеки степу, не від英勇али звичайно сильнішого напору східних кочових орд. Вживаючи образного вислову: степові руїни України, впадаючи через незахищений природою південно-східний бік в середину нашого державного організму виїдали його серце. Останні ознаки державного життя валишались після того тільки на краях держави — власне в оціюму північно-західному окраїнному півколі, що простяглось од Карпатських гір через Русь Червону й лісову Волинь, до північного болотистого Полісся.

Тому тільки в оціюму окраїнному північно-західному півколі залишивались останки нашої державної традиції. Тому без цих північно-західних окраїн не можна було Держави Української відбудувати. Тому тільки нове завойовання степу державними українськими елементами, що були перед тим в північно-західні ліси, болота і гори в нього вигнані, означало-б відродження державної незалежності України. І тому врешті, відбудова державного життя на Україні висмикувалась з українських рук і попадала в руки чужі всякий раз тоді, коли ці наші північно-західні окраїни, цей резервуар української державної традиції, ошиялись в залежності від чужих держав — од Москви, або від Польщі.

В тіснім звязку з оцим нашим географічним положенням знаходиться у великій мірі історичний процес, що привів до відродження Української Держави за Богдана Хмельницького. Процес — як про це в по-передніх розділах була мова — значного напливу в степову, державно і національно пасивну козаччину, окраїнних, північно-західних, державно і національно активних елементів, переважно шляхти, печасті міщанства і поповичів, а потім змагання перетвореного оцими напливовими елементами, вже національно і державно активного Війська Запорожського прилучити до віdbудованого державного центру північно-західні окраїни, без яких існування того центру було немислиме. Банкроцтво по смерті Великого Гетьмана цих плянів і захоплення Москвою та Польщею наших державно-творчих окраїн було одною з головних причин, що привели до руйнії степову козацьку державу . . .

Пинський повіт у половині XVII-го століття займав значну частину оцього північно-західного окраїнного півкола, в якому по знищенню Руси князівської наші державні традиції зберігались. За часів цієї князівської Руси Київської носив він назузв землі Турово-Пинської. По упадку Київської Держави земля Турово-Пинська належала до держави Русько-Литовської, а по Унії Люблинській повставший з цієї землі повіт пинський разом з повітом берестейським творив воєводство берестейсько-литовське, що не війшло до земель коронних, а осталось і надалі в складі злученого тепер з Польщею Великого Князівства Литовського. Обіймав повіт пинський територію всього поріччя Прип'яти мало не до Мозиря і майже все волинське полісся, а саме північні частини повітів ковельського, луцького і ровенського, відповідно до адміністративного поділу останніх часів Російської Імперії.

Пинські лісові пущі і болота, мало привабливі для чужинців, захищали від них своїх мешканців, міцно привязаних до свого рідного краю, чарівну, красу якого знають тільки ці, хто в ньому в покоління в покоління живучи, його вікову мову навчились розуміти. В часах, про які говоримо, в половині XVII століття, пинський повіт, не маючи в собі таких великих маґнацьких лятифундій і такого значного числа великих сел і містечок, що так ряснно розкинулись тоді по новоскольонізований степовій козацькій Україні, був покритий дрібними селами, а при них старими шляхецькими дворами і двірками, в яких жили збіднілі нащадки колишніх володарів краю: старих руських княжих династій та їх лицарських варяжських дружин.

З актів і документів повіту знаємо, що в тих часах найбільше видатними з поміж місцевих родів були: Соломерецькі, Дольські, Масальські, Четвертинські, Друцькі-Любецькі, Стеткевичі, Оранські, Гедройці, Войни, Вороничі, Нелюбовичі-Тукальські, Ширми, Жардецькі, Ожешки, Скирмунти, Войни-Тасенецькі і Войни-Оранські, Орди і Ординські, Болгарські, Гречини, Спитки-Бжеські, Головні-Острожецькі, Достоевські, Костюшки, Желіговські, Єльські, Заблоцькі, Вітунські, Стецевичі, Гутовські, Млоцькі, Годебські, Щіхановичі, Токарські, Бушковські, Головки, Качановські, Соколовські, Протасовицькі, Гриневичі, Сопоцькі, Олеші, Бжозовські, Гінтовти, Тенюки, Зачинські, Дубини, Висоцькі, Чарковські, Зеленські, Куренецькі, Лади, Кvasницькі, Кунцевичі, Ясинські, Нарушевичі, Терлецькі і багато інших, дрібніших.²⁵⁾)

Зверхня державно-цивілізаційна польонізація, а разом з нею і одступництво од благочестивої віри предківської, поширились у ці часи, розуміється, і серед шляхти пинської так само, як серед загалу шляхти в „руських землях“ Річ Посполитої. Але тут ця зверхня польонізація носила інший характер.

Перш за все, через свою принадлежність не до Корони, а до Великого Князівства Литовського пинський повіт задержав у значно більшій мірі, чим коронні „руські землі“ зверхні традиційні ознаки старої руської державності, отже наприклад урядову актову „руську мову“, що вживалася ще тоді по урядових місцевих установах і що навіть вже зовсім ніби спольщеним обивателям все живо нагадує стару державну місцеву традицію, колишню принадлежність їхньої землі до Русі, до київського державного центру.

Крім того серед цих родів, гордих своїми княжими руськими предками, в ціх вікових дворах, де з темних стін кімнат глядять старі, суворі візантійські ікони, — польонізація, „вляшеня“ це уступка новому, здемократизованому, „гіршому“ світові. Польська культура тут — це культура всяких „забіжанців“, що напливають сюди з Польщі, переважно як арендатори „королівщин“, тобто королівських, державних маєтків і, випадаючи та корчуючи старі, вікові пущі, приносять із собою нову моду та пові звичай.

І приймаються ці нові звичаї серед місцевої шляхти з повною свідомістю того, що це для неї пониження, що це зло, яке примушує їх, споконвічних володарів своєї землі, одвертатись від своєї власної, місцевої, одвічної і всіми поважаної традиції, „од старин-

“ої віри великих княжат руських, для марності того мізерного світу одстунаючи”. Слова ці, взяті з листа Митрополита Ісаї Копинського, в р. 1631 до князя Яреми Вишневецького писаного, повторюються на ріжні лади в дійшовших до нас виразах думок і почувань шляхти оцих північно-західних „руських земель“ і вповні її тогочасним настроям, її тогочасній ідеології відповідають . . .

Одей аристократичний, консервативний характер місцевої „Русі“ зasadничо одріжняє північно-західні окраїнні землі старої Київської держави від її центру, де Русь по руйні свого державного життя показачилася, отатарщилася та зварваризувалася і де, новооповставши завдяки новій кольонізації степів, пишні двори польських, або вже зовсім спольщенихмагнатів імпонують степовим простакам своєю новою польською культурою та привіліацією, розпалюючи в них одночасно страшну зневість соціальну та ваздрість до розкошів і багацтва.

Тут, в цих північно-західних окраїнах, де стара аристократична державно-національна традиція „русська“ задержалась, де убога земля не дає змоги розгулятись всякому хамству в його необмеженими апетитами — Польща не імпонує нікому. Боротьба за віру, за націю — тут це боротьба старої, „русської“ культури з новою культурою польською, а не боротьба підданіх в панами, не боротьба півдикіх степових уходників з розбещеними „кресовими королевятами“. При чім стара „русська“ культура має тут за собою симпатії навіть зверху спольщених і в більшості вже католицьких місцевих аристократичних елементів тому, що це культура консерватизму, культура традиції, культура предків і культура землі.

Ще-ж бо всі добре памятають, що тутешнім пинським князем був Олександр Нос, який разом з волинським князем Дашком Острожським кров свою в оборону Русі двісті літ тому назад (в початках XV-го століття) проливали, стоючи твердо при „русськім князі“ Свідригайлі проти прихильних до Польщі і ворожих до Русі князів Витовта і Ягайла. Що в Полісся тутешнього родом були князі Іван і Олександр Чарторийські, які у Вербні Неділю 1440 р., „за волею всіх панів і князів“ руських, Великого Князя Жигімонта убили в помсту за погром, який цей князь вчинив п'ять літ перед тим Свідригайлів і всій Русі князівській в битві над рікою Святою. Що князь Пинський Юрій тодіж таки разом з іншими князями і землянами пинськими силою

спас сумежчу Волинь од прилучення до польської Корони і від Великого Князівства Литовського, від інших „руських земель“ відрвати її не дав. Згадувало і про повстання, підняте в початку XVI століття за привернення Русі її давних суворінних прав князем Михайлом Глинським, який свої маєтності власне в „тракті пинському“ коло Турова мав. А вже в свіжій памяті у всіх була та недавня завзята боротьба проти релігійної унії, яку в кінці XVI-го століття вели Фльорян Гедройц, Павел Кміта та „інші земляне пинські“, вносячи збройними наїздами тих новаторів, що од „віри стародавної руської“ одступали та „лядські новинки“ заводити починали . . .²⁵⁸⁾

Отже „руська“ державна традиція і стара національна культура держаться тут в ціх поліських краях у верхах місцевого суспільства, серед тих, хто тоді представляє цей край, серед його вищих аристократичних верстов. Згадаймо, що славне Брацтво Київське, яке в початку XVII століття основою нашого культурно національного відродження стало, змогло бути засновано завдяки щедрій матеріальній допомозі його фундаторки, Гальшки з Гулевичів Лозачині, дружини представника і голови шляхти мозирської, маршалка мозирського Степана Лозки. І цю щедру даровизну учинила Гальшка Лозачина в кінці 1615 року, „в старожитної святої всходної церкви православної вірі статечie живучи . . . з любові і милости до братії своїх народу російського . . . з підписом руки малжонка свого Його Милости Пана Стефана Лозки, маршалка повіту Мозирського, яко того, от которого тую данину і вічну даровизну мала“ — кажучи словами отого її „листу вічистої фундації“. ²⁵⁹⁾

І в часах, про які йде мова, наприклад місцевий пинський дідич, сенатор і людина в цілім повіті високо поважана, каштелян мінський Микола кн. Четвертинський, одружений з місцевою дідичкою княжною Доміцеллою Соломерецькою, це один зі стовпів „благочестя“, смерть якого в 1659 році, „жалісну для Церкви Божої і Народу Руського“, буде, як анаемо, оплакувати Митрополит Дионісій Балабан і всі ті „княжата і люде зацні“, що на його похорон до Монастиря Новочетвертинського у великому числі зібрались.

Зі шляхти місцевої походить і великою пошаною серед неї користується Йосиф Нелюбович-Тукальський, тепер архімандрит лещинський, пізніший Митрополит, один з найавазятіших і найрозумніших борців за незалежну Українську Державу. ²⁶⁰⁾ Так само до місцевих

пинських землян належать два інші високі достойники Церкви православної: Пархом Оранський владика пинський і туровський і Іосиф архимандрит слуцький. І хоч більшість пинської шляхти вже римо-католицьку віру визнає, але характерно; що ненависна для тодішньої Руси „нова віра“ — унія, тут серед шляхти прихильників не має. Уніатські церкви тільки по королівщинах, тоб-то в маєтках державних, а не шляхецьких існують і „нова віра“ заишлім, не місцевим елементом, найбільше всякими державцями тих королівщин піддержується.²⁶¹⁾

Знаний вже нам Михайло Стеткевич, син відомого Богдана, оборонця „Русі“ на соймах Річ Посполитої і опікуна Академії Могилянської, це теж дідич пинський, що хоч зразу від початку повстання при Гетьмані Хмельницьким опинився, але не загубив своїх звязків з повітом і має тут серед численних своїх родичів по батьку і по матері (кн. Соломерецькій) і серед своїх одноповітників багато приятелів та сторонників, що його за „людину вимовою і розумом велику“ уважають . . .²⁶²⁾ Так само інший повстанець, в р. 1649 полковник овруцький, Іван Бруяка перед самим повстанням, 2 Лютого 1648 року, одержує од шляхти пинської „дипльом“, підтверджуючий його шляхецькі права.²⁶³⁾ І коли завдяки праці та саможертуві цілого ряду таких Стеткевичів, Бруяків, Кричевських (відомий полковник київський був шляхтичем того самого воеводства берестейського), Виговських (що через дружину, Стеткевичівну з дому, був споріднений зі шляхтою пинською) Військо Запорожське знаціоналізувалось, удержанілось і заристократизувалось, — коли „Русь“ знов запанувала на своїх старих центрах і коли центр держави був відбудований, то психо-логічний підклад для злуки з цим старим державним центром його колишньої землі був серед шляхти пинського повіту, без ріжници її віри, вже підготовлений.

Події, що тоді на терені пинського повіту відбувались, теж витворили відповідний ґрунт для цієї злуки. В першім році повстання повіт пинський був зайнятий військами козацькими та ріжними своєвільними ватагами, які між регулярними військами козацькими вешталися, — потім був відобраний литовським військом князя Януша Радзівілла. І одна і друга сторона при тім велику руїну повітові заподіяли, особливо розграбили війська Радзівілла старство пинське, що належало до особистого ворога князя Януша, його родича князя Альбрехта Станіслава Радзівілла.²⁶⁴⁾ Дальша війна польсько-українська

теж все повіт пинський зачіпала, але особливо дався йому в знаки наїзд московський, під час якого в р. 1656 війська московські під проводом кн. Волконського спалили і роєграбили Пинськ.²⁶⁵⁾ По відступленю Москви залиши пинський повіт війська польські; і коли Москва нищила перед тим костели та місцеву шляхту католицьку і ту, що вороже до московської окупації ставилась, то тепер Польща стала руйнувати православні церкви і монастирі та гнобити місцеву шляхту православну.

„Ляхи вновь въ Пинскомъ присудѣ монастыри попалили, православного архимандрита лещинскаго отца Иосифа (Тукальского) мало не убили, чернцовъ его побили на смерть“ — писав Гетьман 22 Січня 1656 року до Царя.²⁶⁶⁾ В цім самім році, використовуючи окупацію Пинщини польськими військами, державні власти польські конфіснують маєтки у шляхти, запідоозеної в зносинах з Гетьманом Хмельницьким. Між іншим тоді-ж таки були Королем польським скопфіковані маєтки Михайла Стеткевича: „Погост і Новий Двір, в повіті пинськім лежачі“. Одночасно решту маєтків тихож Стеткевичів: Борколабів, Буйничі, Любовичі, Полонецьке, Скипоровщизну, Мереч і інші — які в сфері окупації московської, у воеводствах мстиславськім і мінськім лежали, конфіскує Москва. І коли Виговський просив Царя, щоб ці маєтки, на які його дружина, як наслідниця Богдана і сестра Михайла, має право, були їй повернуті, то одержав відповідь, що „тѣ Стеткевичовы маєтности розданы шляхтѣ присяжной (що зложила Цареві присягу) и у нихъ назадъ взять нельзя“.²⁶⁷⁾ Як ставились московські воеводи до шляхти, що протекцію Гетьмана Війська Запорожського приймала, про це була мова вище. Ми знаємо вже, що наприклад шляхтича Івана Суходольського, жонатого з другою Стеткевичівною, сестрою Михайла і Виговської, одного з видатніших помішників полковника білоруського Івана Нечая, ці воеводи не інакше, як „найбільшим врадником і до всякого вла підюджувачем“ називали...

В таких умовинах становище місцевої шляхти, однаково як православної так і католицької, ставало розпачливим. Згадаймо до того, що не тільки місцеві православні і католицькі роди були поміж собою тісно споріднені, але нерідко в одній сім'ї одна частина держалась „східного благочестя“ тоді, коли вже друга була „римської віри“. Нешастя одного брата відбивалось зараз же на долі другого. І тому нічого дивного, що така чи інша політика, вибір такої чи

иншої, кажучи по теперішньому, „орієнтації“, обходив живо весь місцевий шляхецький загал, бо од наслідків тієї політики залежала у великий мірі його будуччина.

Політика польська, яку вела в своїй більшості шляхта пинська в перших роках повстання, збанкрутувала тепер, коли Річ Посполита почала розкладатись і коли Польща, спромагаючись іноді на політичну помсту, не мала вже сили свої „кресові“ землі захистити і державний лад та порядок в них установити. Ще більше збанкрутували надії на протекцію царську, знищенні в корінь варварством і зовсім чужим для місцевих традицій і звичаїв духом тодішньої політики московської. В результаті традиційний напрям „руський“: одвічне тяготіння турово-пинської землі до старого київського державного центру, репрезентоване зразу нечисленними видатними одиницями, в роді Стеткевича, Тукальського та інших, почало тепер ширитись серед шляхти пинської — як це часто буває в довго стримуваними, підземними суспільними течіями — зі стихійною вибуховою силою.

Загальні причини політичні, про які вище була мова, і знана вже нам, соціальна, державна і національна еволюція самого Війська Запорожського, впливаючи на зміну становища супроти нової козацької Української Держави всієї до тепер ще „непокозаченої“ шляхти, ще дужче давали себе знати тут, в цій поліській землі, що більше від інших старі державні традиції „руські“ заховала. Ось як, приймаючи на увагу тільки ці причини політичні, малює тогочасник, вороже зрештою до козацької України настроений литовський католицький священник кс. Войцех Віюк-Коялович, цей перелом, який в поглядах репрезентанта пинської шляхти, маршалка пинського Лукаша Єльського наступив: „од початку війни козацької — пише Коялович — справляється маршалок Єльський, як вождь збройних сил пинського повіту, дуже добре аж до походу під Жванець. Врешті, доведений до розpacу, пристав до козаків“. ²⁶⁸⁾

Розуміється такий перелом в політичних поглядах під впливом тодішніх подій стався в свідомості не тільки одного маршалка, людини зрештою, як що судити по дійшовшим до нас історичним матеріям, дуже обережної. Він знайшов собі між іншим вираз у вступі до ухваленої всею шляхтою пинською формулі присяги Гетьману і Війську Запорожському, де сказано, що шляхта особливо зруйнованого в загальнім пожарищі війни повіту пинського, „порадивши між

совою“, щоб запобігти близькій Божій карі і остаточному занапашенню та іскоріненю, а бажаючи натомість повного і безпешного на довгі людські літа миру, постановила союз, скріплений присягою, з Гетьманом і Військом Запорожським через висланих з поміж себе чести достойних людей заключити.

Першою офіційною ознакою цього перелому, який на протязі 1655-го і особливо 1656-го року серед загалу пинської шляхти відбувався, служить факт вписання до книг ґродських пинських універсалу Гетьмана Богдана Хмельницького, виданого 31 Грудня (Децембра) 1656 р. до полковників Війська Запорожського, що йшли на допомогу Ракочому і окупацію північно-західних „земель руських“. Універсал цей наказував полковникам, щоби вони „зносили тільки Війську Запорожському незичливих і неприхильних“, а всю шляхту Війську Запорожському зичливу і прихильну під свою опіку та оборону брали. Як видно, власне ця послідня категорія була вже в цій часі серед шляхти пинської в силі і більшості, коли такий універсал в офіційних актових книгах повіту опинився.²⁸⁰)

Ми вже знаємо, чим пояснюються оттакі універсали Гетьманські. Знаємо, чому Гетьман бажав прилучити до козацької України північно-західні „русські землі“. Знаємо, чому притягнути тамошню шляхту до українського державного життя йому так дуже хотілося. Нагадаймо ще раз, що зокрема повіт пинський мав серед оцих північно-західних земель особливо важне для Гетьмана значення, як дуже важкий стратегічний пункт, як сполучення з майбутньою, під протекторатом шведським збудованою Литвою, як підстава того клину, що мав врізатись між Москвою та Польщю, цих, звязаних поміж собою союзом ворогів України, одного від другого oddіляючи. Тому принадлежність до козацької держави повіту пинського, разом з повітами туровським і мозирським, була так виразно в переговорах Гетьмана Хмельницького з Королем Карлом Густавом за гарантована . . .

Такі були загальні причини злукі шляхти повіту пинського з козацькою Українською Державою. Перше чим приступити до аналізу правнодержавних актів цієї злукі, постараемось в коротці представити самі факти, в яких вона знайшла собі вираз.

В Червні (Юні) 1657 р. прибуло до Чигрина, в столицю козацької України „до Гетьмана і Війська Запорожського“ (до „Короля і Річ Посполитої“ — вживуючи польської

державної термінольгії, яка для державної термінольгії української служила в цім випадку варцем) посольство від шляхти пинської, на чолі з самим маршалком пинського повіту Лукашем Єльським і стольником пинським Адамом Спитком-Бжеським. Цей останній, одправуючи посольство, в Чигриві помер.²⁷⁰⁾

Дня 20 Червня послі, вислані і уповноважені всею шляхтою пинського повіту, склали в її імені, за себе і своїх нащадків присягу на вічний і нерозривний союз, та на вічну вірність Гетьману і Війську Запорожському. А 27 Червня одержали вони від Гетьмана „Забезпечення“ прав, якими шляхта пинського повіту буде користуватись під владою Гетьмана, його Погонків і всього Війська Запорожського.

Одночасно з одправою послів пинського повіту був виданий універсал гетьманський, яким Гетьман призначив на день 23 Серпня (Азгуста) 1657 р. шляхецький соймик в Пинську, що повинен був — кажучи словами того універсалу — вислухати реляцію послів про „злуку з Військом Запорожським“ і про „ласку Гетьмана к у всemu Повіту“. ²⁷¹⁾

На цьому соймiku в Пинську мала відбутись урочиста присяга всієї шляхти Гетьману і так само урочисте проголошення виданого їй „Забезпечення“, яке Гетьман, через „своїх надзвичайних послів“ перед вібраною шляхтою присягою ствердiti обіцявся.

Але в межичасі прийшла катастрофа, що на долі цілої України і на долі повіту пинського фатально заважила. Дня 27 Липня помер Гетьман Богдан Хмельницький. Події, пущені в рух його могутньою рукою, йшли розуміться далі, але вже не в такім, в якім він хотів і міг їх повести напрямі . . .

Незадовго перед смертю вислав Гетьман до Пинська свого представника, одного з поважніших старшин Війська Запорожського, покозаченого шляхтича Івана Грушу ²⁷²⁾ (пізніше, за Виговського, військового писаря генерального), який прибув туди в початку Липня на чолі козацької залоги і фактично вайняв та прилучив до держави Війська Запорожського пинський повіт. ²⁷³⁾

23 Серпня — як раз в день похорону в Суботові Великого Гетьмана — вібрався скликаний універсалом гетьманським шляхецький соймик у Пинську. На цім соймiku, як пише один з самовидців, „ЙМП. Маршалок пинський, що їздив до ЙМП. Гетьмана Запорожського хотів реляцію посольства свого учинити“ ²⁷⁴⁾. Але смерть

Гетьмана вже стала одбиватись на подіях і в цій землі, тільки-що до збудованої ним держави козацької прилучений. Війська польські, які перед тим очистили були пинський повіт, тепер, використовуючи внутрішнє замішення, що після смерті Гетьмана настало, знов почали наступати під проводом литовського гетьмана Сапіги на Пинськ.

При наступаючих військах польських вертали та починали знов енергійно ворушитись, притихші було перед тим, вороги українського Війська Запорожського та сторонники польської Річ Посполитої, по більшій частині державці-орендатори пинських королівських маєтків. І коли місцева шляхта, вібрана на соймiku, в присутності гетьманського намістника Груші радила в Пинську, то 27 Серпня, під прикриттям польських військових відділів, вібралася другий соймик „в королівськім селі Пуларановичах“. Цей опозиційний соймик післав було зразу своїх представників до Груші, „питаючи з чим він приїхав“, а потім, довідавшись про невелику кількість козацької валоги, увесь перенісся 4 Вересня (Сентября) до Пинська. Там була вислана від нього до Груші, що саме тоді занедужав і лежав у ліжку, нова делегація, яка прохала подати на письмі пункти, „чого жадає Військо Запорожське від пинського повіту“.

Одергавши відповідь, що Військо Запорожське жадає присяги на вірність Гетьману, знесення унії і щоби шляхта пинська „орду татарську Війську Запорожському зносити допомагала“, опозиціоністи пристати на ці жадання не хотіли. Вони знали, що до Пинська наближається ві значними військовими силами Сапіга. Груша ві своєю невеликою козацькою валогою і з місцевою шляхтою, що по стороні Війська Запорожського стояла, мусів Пинськ покинути і відступити.²⁷⁵⁾

Але ця евакуація пинського повіту козацькими військами тривала не довго. В Жовтні (Октомбрі) зібрався Великий Сойм (Рада) Війська Запорожського в Корсуні, який тогочасні історики польські „Конвокацією цілої Русі“ називають. Цей сойм укріпив на деякий час становище нового Гетьмана Виговського внутрі краю і, довівши до кінця справу союзу зі Швецією, поправив захітане було смертю Богдана Хмельницького міжнародне положення Війська Запорожського. Вже в Грудні (Децембрі) на місці Груші в пинський повіт був посланий з сильним козацьким, військом Костянтип Виговський, який од свого брата Гетьмана одержав титул „Полковника Пинського і Туровського“. Одночасно почалася завзята дипломатична боротьба

за повіт пинський між Гетьманом Виговським і Річ Посполитою, яка тоді, бувши в дуже скрутному стані, мир в Україною за всяку ціну хотіла заключити.

„До Пинська мою залогу посилаю — пише з Чигрина 19 Грудня 1657 р. Гетьман Виговський до представника Річ Посполитої Беневського — панів шляхи тамошньої добровільну просьбу вдовольняючи і прийняту нами на себе повинність нашу — ними опікуватись — виконуючи. Однаке думаю, що це не розгніває проти нас Короля і Річ Посполиту, ані не стане перешкодою в наших переговорах, бо шляхта пинська, під час минулих заворушень, без всякого в нашого боку примусу заключила на певних умовах союз з нами і тому ми тепер за нею, яко за власними нашими, стоймо і заступаємося“.

На це противна сторона, словами літовського гетьмана Сапіги заявляла, що злука пинського повіту з Військом Запорожським це акт незаконний тому, що його заключив один тільки маршалок Єльський зі своїм товаришем, перевишивши дані йому шляхтою пинською уповно важеня, і що шляхта ця „козацької протекції“ собі не бажає.

У відповідь Гетьман Виговський виступає в обороні Єльського якого „одвага, рани і вислуги“ — пише він до Беневського — мабуть забуті деякими його одноповітниками, коли вони його тепер перед Королем очернюють і знеславлюють, кажучи неправду, що він їх в неволю запродав. І щоб показати, як дійсно було діло, обіцює Виговський послати Королеві оригінал інструкції, даної Єльському шляхтою пинською: „автентик їхніх підписів, з якого видно, наскільки усильно вони його просили, щоб взяли на себе функцію посольства до славної памяти Антепессора нашого, а не, як обмовці кажуть, що він ім силоміць свою волю накинув“. „І дивлючись на образу того заціного старика — продовжує далі Виговський — серце нам од болю стискається, бо ми бачимо, що в Річ Посполитій, як і давніше, правда стоїть у порога, а калюмнії одні до дверей добиваються, а другі в покоях з почестями приймаються. Отже, що не мав досі Маршалок Єльський своєї невинності оборонця, то тепер ми за ним пильно заступаємося, так само, як і за іншою шляхтою, яка разом з Папом Маршалком стоїть під підозрінням, і домагаємося, аби вони були виправдані, бо ми їх ніколи не покинемо і не допустимо, щоби вони через союз з нами мали терпіти кривду в своїм гонорі і в своїх маєтках“.²⁷⁶⁾

А що ці жадання Виговського носили ультимативний характер, і що він в разі одмови грозив зірванням переговорів, то — не зважаючи на протести Сапіги — війська Річпосполитої мусіли з пинського повіту уступитись і повіт був знов зайнятий залогами Війська Запорожського під проводом полковника Костянтина Виговського. При чому для характеристики дальнішої історії цієї української землі і зrozуміння наслідків нашої державної руїни, варто тут згадати, що дуже діяльним і заваятим помішником полковника Виговського, під час отої другої окупації козацькими військами повіту пинського, був „сотник полку пинського і туровського“, шляхтич „пан Костюшко з Серник“, що належав до місцевого православного роду, з якого вийшов сто літ пізнішезвісний польський національний герой...²⁷⁷)

Через кілька місяців — подібно як полковник Тарновський до шляхти волинської — так полковник Виговський до шляхти пинської видав універсал, скликаючий її на день 17 Червня 1658 р. на соймик до Давидгородка.

„Всім вобец і кожному зособна — оповіщав цей полковничий універсал, тодішньою канцелярською мовою українською писаний — яко Їх Милостям Панам Шляхті, так визшого яко і нижшого стану, в пулку моем межи рікою Горинею і рікою Стиром найдуючимся, доношу до відомости, іж я, зближившися в tot тракт, собі от Єго Милости Пана Гетмана Войска Запорожского, Брата моего, поданий, а от него маючи собі устную з Вашмостями моими Милостивими Панстви полецоную мову — теди упрашаю, абисьте ВМ мої Милостивие Панове, жадного не обавяючися небезпеченства, хотіли до мене на день семи наддатого мца Іюня ведлуг старого календаря до Давидгородка зіхать, где ВМть мої Милостивие Панове волю Єго Милости Пана Гетмана, Брата моего, през мене услишите. А ежели ВММПанове не відитесь, а мілоби Вмть що на потом поткати, чого я собі не вичу, теди прошу, абисьте ВММПанове мене в том не виновали. Що я ВММПанам ознаймивши, себе самого ласці ВММПанам отдаю. З Давидгородка, дня 13 мца Іюня року 1658. Константий Виговский Пулковник Пинский і Туровский“.

Показчиком, як знов актуальною стала справа злуки пинського повіту з Військом Запорожським, може між іншим служити те, що в цім самім часі, бо 20 Липня 1658 р., було другий раз внесено до книг міських київських „Забезпечення“, видане рік перед тим шляхти

пинській Гетьманом Богданом Хмельницьким.²⁷⁸⁾ Дальша доля цинського повіту належить хронологічно до другої частини цих моїх історичних заміток і про неї даліше, в другій частині буде мова . . .

Тут ще одно тільки остается питання: якими реальними фактами ствердила шляхта пинська свою злуку з Військом Запорожським? як виконувала вона свою присягу, дану українському Гетьманові? І коли-б у відповідь на це питання ми назвали тільки ім'я одного пинського шляхтича: Митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського — то це ім'я Дорошенкового поводатара і політичного учителя „останнього українського козака“, ім'я одного в найвизначніших і найшляхотніших державних мужів наших, вязня польської мальборгської твердині і жертви московської опали — вистало-б для того, щоб добру славу шляхті пинській в історії держави, до якої вона добровільно прилучилася, забезпечити. Але-ж на чесну лицарську службу Українській Державі йшли з посеред неї, по зложеню присяги Гетьманові, не тільки одинці.

Зараз після акту злукі з Військом Запорожським місцевий дідич, каштелян мінський Микола кн. Четвертинський, виставив коштом свого роду цілу збройну хоругов, з місцевої шляхти набрану, яка потім при Гетьмані Виговськім в числі його найвірніших військ залишилася.²⁷⁹⁾ Син маршалка пинського Лукаша Єльського, перед тим ротмістр польського війська — Роман Єльський — тепер, по зложеню присяги, став у Гетьмана Виговського у Війську Запорожським полковником.²⁸⁰⁾ Сила дрібнішої шляхти, якої так багато було в повіті пинськім, увійшла в ряди старшини козацької, витворивши ту верству, що па ній більше ста літ пізніше останки нашої державності в лівобічній Гетьманщині держалися. Врешті серед київських духовних кругів, культурне і релігійне життя нації зберігаючих, значне число по походженю до шляхти пинського повіту належало, хоча-б згадати тільки київських митрополитів: Гедеона кн. Четвертинського, Варлаама Ясинського і т. д. . . .

* * *

Умови, на яких відбулася злуха шляхти пинського повіту з новою українською державою Війська Запорожського, окреслені двома актами, наведеними в цілості в дослівнім українськім перекладі в першім розділі цієї праці. Це „Присяга“, зложеня Гетьману і Війську Запорожському в імені шляхти пинської її послами, і „Забезпечення“,

видане цій шляхті на руки її послів Гетьманом і Військом Запорожським. Оригінали цих актів, як більшість тодішніх наших державних документів, писані польською мовою, так само як польською-ж мовою була писана значна частина універсалів Богдана Хмельницького, закликаючих українську націю до боротьби з Польщею, і як по польському видавались численні тодішні літературні твори, проти Польщі звернені і оборону „Руси та східного благочестія“ маючі на меті. Бо не мова служить тоді прикметою національної свідомості і про це, в оцінці нашої минувшини, треба памятати нам, людям сучасного українського покоління, яке, борючись зовсім слушно за мову, забуло було в своїй більшості про основу існування нації: про державу. Державу-ж перш над усе поставили метою свого життя ці, що у вікопомних часах Великого Богдана зуміли Нашню Українську із мертвих воскресити . . .

Відповідно до тодішніх дипломатичних форм, кожний з цих двох актів починається вступом, який має служити загальним поясненням самого факту злуки. Вступ до Присаги шляхти пинської оповідає про зруйнування повіту довгою війною і, підкреслючи загальне бажання миру і візстановлення державного ладу, має пояснити причини злуки з Військом Запорожським в очах цілого шляхецького загалу. Вступ же до Забезпечення, виданого Гетьманом, пагадуючи християнський звичай: „добром віддавати за добро“ — має переконати ворожі до шляхти і склонні відплачувати їй „за хліб камінням, а за рибу гадюкою“ елементи козацькі, що слід „по приятельські і вдячно“ прийняти тих, хто самі „серцем прихильним“ до злуки з Військом Запорожським горнуться.

Злука пинського повіту з Військом Запорожським скріпляється урочистою і непорушною присягою вірності, вложеною пинськими послами іменем всієї шляхти, за себе і нащадків своїх, на віки вічні, „в часах щастя і нещастя“ Гетьману і Війську Запорожському. Так само Гетьман іменем своїм, своїх Потомків і всього Війська Запорожського вобовязується, і присягою це ствердiti має, що від нині одніх вони будуть мати ві шляхтою пинською друзів та ворогів і вічно та непорушно в союзі з нею жити будуть.

Щоб зрозуміти деталі цієї взаємної присяги, треба памятати, що вона відбувається в хвилині емансидації Гетьмана і Війська Запорожського в під протекції царської, і в хвилині емансидації шляхти

пинської з під влади Короля і Річищополітої. Обеднавшись тепер в одну державу, шляхта повіту пинського і українське Військо Запорожське, мусить цю свою державу захищати на два фронти: і проти Польщі і проти Москви. Зовсім природно, що кожна сторона присягає другій берегти та обороняти її на тому власні фронті, який до неї близчий.

Шляхта пинська присягає: стояти разом в Військом Запорожським проти всяких його ворогів, „хочби і найближчих нам, не вимовляючись близьким родством з ними“; завчасу повідомляти про все, „що на шкоду Україні (так вжито це слово в оригіналі!) і всьому Війську Запорожському на цьому пограниччу мало-б готовитись“ і приводити намовою сусідні „польські та литовські краї“ до союзу і злуки з Гетьманом і Військом Запорожським. Хто ці вороги України, з якими споріднена пинська шляхта, догадатись легко, коли зважити, що вона вже цілі століття жила в польській державі, що більшість її визнає спільну в Польщою римо-католицьку віру і що разом з польськими військами вона в перших роках повстання проти збунтованої (польської ще тоді в державнім розумінні) коацчини воювала. Берегти нову Українську Державу на польському фронті, по лінії її відділеня від Польщі, не піддаючись „лукавим листам та намовам“ польським, проти Гетьмана і держави Війська Запорожського зверненим — ось на що складає присягу шляхта пинська.

Гетьман і Військо Запорожське присягають: що „коли-б хто небудь з ненависті до шляхти пинської за те, що вона союз і злуку з нами учинила, хотів ій шкодити та край її руйнувати“, то вони всім Військом її боронити будуть, навіть, якби це був ворог „блізький нам, але поради нашої — іх не зачіпати — не слухаючий“. І коли знов зважимо, що робила в ціх часах ві шляхтою в окупованих краях Москва, коли згадаємо ці заслання, тортури, конфіскати маєтків і всякі жорстокості, що були звязані в поняттям „протекції царської“, то зрозуміємо, чому шляхта пинська хотіла і мусила мати забезпечення від Гетьмана і Війська Запорожського проти офіційального протектора і союзника України — московського Царя. Тим більше, що уряд московський особливо, як вже знаємо, переслідував власне тих, хто безпосередньо протекції царської не прийняв, а натомість „союз і злуку з Гетьманом і Військом Запорожським учинив“. Пізніші слова Виговського, до козаків звернені, коли він „обіцював ім Польщу вою-

вати, застерігаючись тільки, аби вони його Москві не видавали — слугувати промовистою ілюстрацією для зрозуміння цих політичних актів. Берегти нову Українську Державу на московському фронті, захищаючи від московської нівелюючої, цезаристичної і противо-аристократичної політики шляхецький стан, що до Війська Запорожського пристав, — ось до чого зобовязуються присягою перед шляхтою пинською Гетьман і Військо Запорожське.

Тому шляхта пинська, присягаючи Гетьманові, ні разу в акті присяги в титулі Гетьманськім слів „Його Царського Величества“ не вживає. І це зроблено розуміється свідомо, бо в часах, де на кожну букву грамот звертано пильну увагу, не можна допустити, щоби про це обидві, заключаючи між собою союз сторони забули. Тому ця шляхта складає присягу тільки Гетьманові і тільки „через нього — через Гетьмана“ і тільки „при Війську Запорожськім“ — а не помимо нього — вона вважатиме себе в царськім „підданстві“. Приймаючи на увагу тодішні напружені московсько-українські відносини, формула ця означає також і те, що в разі, як би Гетьман і Військо Запорожське себе залежними від Царя перестали вважати, то і всяка посередня залежність шляхти від Царя тим самим перестала б сама собою існувати, бо ця шляхта, що тільки Гетьманові присягнула, в ніяких безпосередніх правно-державних відносинах до Царя не знаходиться. В порівнанні з Переяславською Умовою, під час якої українська шляхта, осібно од Війська Запорожського, окрему грамоту на підтвердження своїх прав і вольностей од Царя дістала і під час якої вона повинна була, як окремий стан, безпосередньо Цареві а не Гетьманові присягати — ці акти злуки шляхти пинської з Військом Запорожським знаменують собою в нашім державному будівництві цілу величезну епоху — вони означають факт завершення будови і консолідації Української Держави.

І коли ми згадаємо представлену вище, в Розділі III-ім, справу Костя Поклонського, далі пертрактациї з могилівцями, щоб вони признали владу гетьманську, а не піддавались безпосередньо на імя царське, коли згадаємо врешті політику Івана Нечая на Білій Русі, то зрозуміємо, що підкресленням саме цього моменту безпосередньої залежності від Гетьмана в акті Присяги шляхти пинської — українська державна ідея і українська дипломатія одержали накінець рішучу перемогу над державною ідеєю і дипломатією московською. Це документальний знак,

що під могутньою рукою Великого Гетьмана вже сформувалась державна аристократична українська верства, яка свою політичну лінію має, по цій лінії твердо йде, і цю лінію хоче і вміє провести. — Це знак, що нова Держава Українська, держава Війська Запорожського вже живе своїм незалежним життям і що прилучаючи до себе нові землі і нові соціальні верстви, вона ставить їх у відносині безпосередньої залежності до себе, а не до московського Царя. З фактичного протектора і суворена України — як того хотіла дипломатія московська — Царь стає тепер тільки нейтральним союзником України — як того хотів її єдиновладний Гетьман Богдан Хмельницький.

Прилучається пинський повіт до держави Війська Запорожського як окрема земля. На чолі її цивільних земських властей має стояти гетьманський „староста“, що представлятиме Гетьманові кандидатів до тих урядів, які, згідно з давніми звичаями Річ Посполитої, шляхтою не вибираються, а призначаються безпосередно владою центральною, отже тепер гетьманською. На чолі місцевої військової сили, що під час війни з „посполитого рушеня“ (загальної мобілізації) всеї шляхти повіту складається, стоїть „полковник“, який так само як і староста, має представляти Гетьманові на затвердження вибраних ним кандидатів у „ротмистри і поручники“.

Інші земські автономні шляхецькі уряди, що здавна були виборні, так само виборними й остаються, але в порівнанні з устроєм Річ Посполитої вводиться дуже важна зміна, а саме: затвердження вибраних кандидатів Гетьман оставляє за собою. Позатим шляхта присягає „у всім тільки від ЙМ. Пана Гетьмана Запорожського, тепер і на потім будучого, заховати залежність, піяких урядів собі помимо його волі не присвоючи. Тоб-то ані соймиків скликувати, ані стягання хоругвей задумувати, без особливого від ЙМ. Пана Гетьмана оповіщеня, хіба-б в наглій і горячій пригоді.“ Знов таки і в цім випадку, в порівнанні з польським державним устроєм, дуже широка в тім устрої автономія земель і репрезентуючого землю шляхецького стану тепер значно обмежується, відповідно до загальної так виразної тенденції української державної політики за часів гетьманування Богдана Хмельницького: скріпити якнайбільше монархічну „самодержавну“ владу Гетьмана.

Суди шляхецькі остаються пепорушними так, як і за часів Річ Посполитої, з тою тільки зміною, що скорочується дуже затяжна

і коштовна „процедура правна.“ Робиться це в інтересі менш заможної, середньої і дрібної шляхти, яка давніше на ці довгі процеси руйнувалася і якої інтереси тепер, коли вона у великій масі вийшла в ряди старшини Війська Запорожського, пільно приймаються на увагу. Ми вище вже стафались пояснити, чому в цілій Україні було задержано окреме судіництво шляхецьке, на римськім праві і на основі приватної земельної власності — якої степове козацтво не знало — побудоване. Ці самі причини відограють ще більшу роль тут, в пинськім повіті, який козацьких общинних земель в собі зовсім не має і козацького общинного землеволодіння не знає.

Взагалі шляхті забезпечені Гетьманом всі „прерогативи, вольності, суди, станові шляхецькому належні, так як за Королів польських був вало.“ Шляхта приймається до держави Війська Запорожського, як окремий точно означений стан і, позаяк Гетьман не касує того стану, а навпаки забезпечує законне його існування, то шляхта присягає служити новій державі: — Гетьману і Війську Запорожському — так само, як предки її служили державі старій: — Королю і Річ Посполитій. Однака Гетьман ставить при тій виразній умові: „що б чогось нового для ошукання Нас“ — тоб-то для обмеження прав Верховної Гетьманської Монархічної Влади — „видуовано не будо.“ І знов для характеристики тодішньої державної політики української це застереження дуже промовисте. Бо тільки за Гетьмана Богдана Хмельницького ведеться ця політика в напрямі скріплення української монархічної влади, в напрямі діаметрально протилежному політиці польській, яка і тоді і пізніше при кожній нагоді, при кожнім виборі нового Короля, при кожнім новім соймі, змагає до обмеження королівської влади і до поширення прав і вольностей анті-монархічної шляхецької олігархії. По смерті Богдана Хмельницького політика українська повернула крутно на польський шлях і до самого скасування гетьманства велася вона олігархічною старшиною козацькою по польським республіканським вірцям в напрямі обмеження і ослаблення виборної влади гетьманської. Тепер же навіть сама титулatura Гетьмана в цім монаршім акті, виданім пинській шляхті: „Ми Богдан Хмельницький,“ — „за Нас і Потомків Наших“ і т. д. — вказує, яку владу хотів оставить для Української Держави той Гетьман, що ту державу генієм своїм збудував...

Заховані в повній силі і непорушеності всі маєткові права шляхти в повітах пинськім, мозирськім і тuroвськім, як дідичні, так і ленні, од Королів польських надані. Але до цих старих прав уводяться два нові, надзвичайно важні в погляду тодішньої нашої національно-державної політики доповнення.

Перше: маєтками своїми мають право володіти однаково як шляхтичі православні, так і римо-католики, але тільки і виключно ті, що присягу вірності Гетьману і Війську Запорожському складуть. Іншими словами: у всіх, хто присяга на вірність Українській Державі не складе, земля, без огляду на їх віру, конфіскується. Віра піяних політичних prerogativ тепер не дає і наприклад маєтками своїми в Українській Державі не можуть тепер володіти православні сторонники Короля і Річ Посполитої, які давніще, в перших роках повстання, власне завдяки тільки своїй вірі, спільній в Війську Запорожським, допускалися на територію зайняту козаками. Замість погляду національно-релігійного, який панував в екстериторіальній і недержавній політиці українській в першій, автономістичній добі повстання; замість змагань до скріплення православного українського елементу в польській державі — запанував тепер погляд національно-державний, змагання до скріплення українського державного елементу, однаково як православного так і не православного, на території Української Держави.

Друге: всі королівщини, тоб-то маєтки державні, як до староства пинського належні, так і інші, мають перейти по смерті теперішніх їх доживотніх арендаторів (державців) виключно до диспозиції Гетьмана. Коли зважити, що оцими арендаторами були переважно люди зашлі, до місцевої шляхти неприхильні, а до Війська Запорожського крайнє ворожі, і коли зважити, що ці державці — як наприклад сам староста пинський кн. Альбрехт Радзівілл, великий покровитель унії і великий ворог Русі та козаччини — були опорою польської національно-державної політики, то усунення цього руїнницького для Української Держави елементу мусіло бути завданням того, хто цю державу хотів дійсно збудувати...

Остается врешті найбільше в тодішніх часах дражлива справа: справа віри. Вирішена вона в цих вікопомних актах згідно зі старою державною традицією, яку мусіли від предків передіняти та її неперервність свято берегти ті, що стару зруйновану державну Русь князівську хотіли в формах нової державної козацької України відродити...

В данім випадку, подиктоване великим державним розумом, береження державної традиції тим більше знаменне, що власне в справі віри традиція та йшла в розріз з так званими „реальними фактами“ тогочасного життя. Пійти наперекір тому, що кожному тоді здавалось ясним, бо він це бачив круг себе, і вибрати шлях призабутої традиції могли тільки люди, що мали дійсно творчий інстинкт державний, що відчували вперту, стихійну силу тих неможливих до визначення впливів, які в кожній державно-національній традиції знаходять собі вираз і які на сам кінець всі наміри нехтуючих традицію політиків нівечать та перемагають.

Річ у тім, що віра римо-католицька стала вже тоді на Україні „польською вірою“, стала пібі видимою ознакою польської національності — власне всупереч тому, що говорила наша традиція державно-національна. Бо ця традиція говорила, що за часів князівської Київської, а особливо Галицько-Волинської Держави, існували в городах руських римо-католицькі, латинські святині та монастирі і були визнавці римо-католицької віри серед бояр і дружинників князів, яких розуміється пікто за для іх віри латинської за Поляків тоді не вважав і Поляками не називав. Ця традиція перейшла разом з нащадками князів та бояр руських до держави Русько-Литовської — до Великого Князівства Литовського — за часів якого віра римо-католицька ще більше була на Русі поширилась, але денационалізації — польщення чи литовщена — за собою дуже довгий час не вела.

Тож не забуваймо, що під час Люблинської Унії В. Кн. Литовського з Польщею в 1569. р., коли панове і земляне волинські, не бажаючи собі тієї унії, ухилялись всякими способами від приїзду до присяги, в польських державних кругах обмірковувались проти них всякі примусові міри і між іншим — як записує Поляк тогочасник, автор соймового дневника — малося на думці: „римокатолицькому Біскупові Луцькому Вікторину Вербицькому маєтки поконфіскувати, бо він не хоче приїхати, ані не видко з листа його, щоб він мав волю приїхати, бо він теж Русин. А видко це з того, що до Короля не написав він листа ані по польськи, ані по латині, тільки по руськи.“²⁸¹⁾

Знов два роки пізніше, в р. 1571, вся шляхта київська, без ріжниці віри, вібрала на соймiku свого воєводства домагається від Короля, щоб усі урядові папери „пе іншими літерами і слови,

одно рускими літерами і езиком до землі київськое
писані і видавани били, куди ж з молодості іншого
писма отцове наши учити нас не давали, одно своєго
прирожоного руского, і школи теж польськое в Києве
нє маши" — хоч були тоді в Київі, треба це вказати, римо-католицькі
костели і монастирі. Так само в р. 1576 вся шляхта брацлавська,
однаково православна як і римо-католицька, щідкреслює в своєму листі
до Короля, що „то ся нам дієт над право і вольности наши, іж
листи з канцлерії Вашої Королевской Милости до нас писмом польским
видавают, за што і впрод В. Кор. Милости покорними нашими прозбами
просимо, аби В. Кор. Милость при привилею і свободах наших нас
заховати, і до нас листи з канцлерії В. Кор. Милости руским писмом
видавать розказать рачил.“ Того самого домагається шляхта волинська
ще на соймі 1632. р. і т. д.²⁸²⁾)

Свідомість традиції, що „Русь стародавня“ була двох вір —
грецької і римської — особливо проходиться від часу, коли з'явилася
(в 1596 році) третя, перед тим незнана, нова руська віра: унія.
І тому, що ця нова віра носить тоді виразно політичний характер,
що при її допомозі польські державні політики хочуть „внищити Русь“,
хочуть її до Польщі наблизити, засимлювати і, від Сходу відрівавши,
традиційні сепаратистичні державні тенденції „руські“ іскорінити —
то проти цієї нової віри виступають не тільки православні, але й ті
римо-католики, що до поважаючих традицію консервативних
кругів тодішнього шляхецького суспільства в землях руських Річ-
посполитої належать. Отже наприклад, побіч численних православних
ворогів унії, бачимо ми римокатолика Яла Щасного Гербурта, який
в своєму творі „Zdanie o Narodzie Ruskim“, в р. 1613 виданім, гаряче
в обороні своїх православних земляків і проти перетягання їх силоміць
на унію виступає.

„І я, і кожний з нас, шляхтичів добрих — пише він, звертаючись
до Руси православної — повинен казати: будьте, просимо, нашої
папської віри, бо вона одна і добра, і певна, і догмати має непомилні.
Але коли гвалтом хочуть вас до неї приневолити, то життя наше при
vas і перед вами покладено... Бо Русь має в розумах наших най-
краще право і матір всіх прав: звичай. А чим же іншим есть право,
як це звичаєм довгими літами за добрий визнанім і потім, щоб його
хто покалічiti не міг, на папір вложеним. Писане право жертве есть,

коли його звичай не оживляє. Тих стародавніх звичаїв повна Отчизна наша, і коли б їх, не дай Боже, нам калічить мали, то жадна вільність наша на місті не устояла би... I коли хочуть вони, щоб Руси не було на Русі, до це річ неможлива і це зовсім так, як би їм хотілося, щоб тут море було коло Самбора, а Бескид щоб був коло Гданська.“ Во імя старих місцевих руських звичаїв і старих руських традицій виступає цей римо-католик шляхтич „землі руської“ проти тих своїх одновірців, що „сварку почали з Народом Руським, з братією єдино-кровною нашою...“ ²⁸³)

Особливо ясно висловлені старі традиційні погляди Руси на справи грецької і римської віри в „Суплікації“, поданий до Сенату Річипосполитої на Сойм 1623 р. всею шляхтою православною, як з Корони так і з Великого Князівства Литовського, і тому з цього твору, що тоді-ж таки був друком в польській мові оголошений, наведу кілька важніших цитат.

„Шляхту Народу Руського — каже ця „Суплікація“ — святої памяти Король ЙМ. Зигмунт Август в привілеї Народові Руському, під час інкорпорації (до Польської Корони) данім, на два її закони розділяючи, одну закону римського, другу закону грецького іменує. А обох тих законів Русь всіх свобод, вольностей, прав і станів Корони Польської чинить він в рівній мірі учасниками: отже і шляхту закону грецького, ту, що за його інанування, так як і в минулих століттях, під послушенством Костянтинопольського Патріярха була. Одеї теперішньої Руси уніятської і права наші не знають, і Королі ІМ. Польські не знали, бо про неї ніякої згадки в привілеях Народові Руському далих не знаходимо, а мова там тільки про Русь закону римського і Русь закону грецького.

„Коли Русь уніятська есть Русю закону римського, то вони мусять пристати на права і вольності Руси закону римського дані, а нам, Руси закону грецького, і правам нашим мають дати святий спокій, бо вони до них не належать тому, що вони не есть Русю того закону грецького, якого були ті, кому ці права надані. Коли ж вони горнутуться під наші права і нашими вольностями втішатися хочуть, то хай остаються того грецького закону Русю, якого були ті, кому ці права і вольності надані, тоб-то хай остаються Русю закону грецького під послушенством Патріярха Костянтинопольського, а не Русю закону римського під послушенством Папи Римського. Коли ж вони ані рим-

ського закону, ані грецького, то ім по стільки права і вольності наші руські служити мають, по скільки служать вони перебуваючим в наших краях чухоземцям. А коли вони хочуть бути і того і другого закону Русю, то для такої Руси ніяких прав і ніяких привілеїв у нас немає.

„Бо вольності Народові Руському належаться двоякі: тому Народові Руському, котрий єсть віри римської, послушенства західного і тому Народові Руському, котрий єсть віри грецької, послушенства східного. Русь римської віри при своїй вольності остає, а нам, Руси віри грецької, вольність видерта…

„Не діється безправя і не терпить вольність поневоленя, коли Русин релігії грецької покидає її і стає Русином релігії римської. Бо зміною своєї релігії не одміняє він прав наших і вольностей віри, але покинувши добровільно ту свою духову вольність, яку він мав в релігії грецької, приймає на себе вольність духову релігії римської і нею задовольняється. Од такого натомість праву нашему гвалт чиниться, од такого і вольності наші терплять поневоленя, хто релігію нашу грецьку покинувши, разом з собою і права наші забирає так, щоб вже правами цими не можна було користуватись тим, хто при релігії грецької залишився…

„Още єсть безправя, яке нам од уніятів діється. Ось в тім єсть вольностей наших поневоленя, що вони, не будучи духовними релігії грецької послушенства східного, а тільки плащем під назвою релігії грецької водягнувшись, владицтва, належні духовним послушенства східного, позабирали, іхні бенефіції пообсаджували, а нас, в послушенстві східнім оставшихся і нівчим не винних, турбують, притисняють і яко мога в набоженстві нашім переслідують.

„Щò ми, шляхта, од тих всяких Пакостів, Шишків, Степ'ків, Душохватів, Палисвітів, Почаповських і Руцких (це імена тодішніх духовних уніятських, в своїй великій більшості нешляхецького походження), які із себе тепер владик руських удають, терпимо на глум станові нашему шляхецькому і повинності нашій християнській — бачить Бог, знає Король ЙМ. Пан Наш Милостивий, знають і Вельможности Ваші. Вони нам служба Божої свободно правити не дають, священників наших ловлять, мordують, по тюрях сажають, а нас, коли ми за духовних своїх заступаємося, позвами і судами турбують та до шкоди приводять і, що найважніше, чого перенести не сила, честь

нашу, яка нам і кожному уштивому над життя дорожча, своїми ка-люмніями очернюють і ображаютъ...²⁴⁴⁾

Одна стара руська державно-національна традиція, що прокидалась все і раніше в хвилинах більшого напруження боротьби національної, проявляє себе і тепер під час великого козацького повстання всякий раз тоді, коли носителька цієї традиції, шляхецька верства, має змогу на поділі тогочасні впливати. Отже наприклад на варшавськім соймі кошвакацьким в 1648 р. всі посли від шляхти київського воєводства домагаються, щоб унія була занесена і щоб тільки грецька та римська віра оставалися. Знов у початку 1649 р., коли якийсь час на політику козацьку мав значний вплив Кисель і духовно споріднені з ним, як покозачені так і непокозачені шляхецькі елементи, в петицію Війська Запорожського до Короля вставлено жадання: „щоби само імя унії було скасовано, а тільки грецький і римський закони галишилися, так як за злуки Русі в Польщю було. Владики, що хочуть оставатись в законі римськім, хай здорові при нім остаються, соборні церкви грецькі і стародавні фундації віддавши Руси закону грецького. І коли тільки два закони остануться: римський і грецький, як давніше бувало, то не буде загибелі людей християнських, братів наших через унію, а всі без неї в згоді жити будемо.”²⁴⁵⁾ Так само, відповідно до цієї стародавньої традиції, шляхта покозачена, домагаючись спільно з Військом Запорожським од Річ Посполитої амністії, кожний раз підкреслює, що амністія ця має відноситись однаково „до шляхти як релігії грецької так і релігії римської”...²⁴⁶⁾

Отже тим більше в акті злуки шляхти повіту пинського з державою Війська Запорожського, акті, складенім в момент найбільшого підйому нашої тодішньої національно-державної свідомості, мусів запанувати знов — в супереч щоденному практичному звичаєві бачити в кожнім католикові „Ляха” — старий традиційний погляд державно-національний, що Русь державна була і може бути двох вір: віри грецької і віри римської. І знов у данім випадку погляд державний відродженої творчої державної аристократії переміг погляд недержавний, національно-конфесійний, яким в перших часах повстання православна степова козаччина прикривала і захищала свої егоістично-недержавні, станові інтереси в польській католицькій державі.

Гетьман і Військо Запорожське забезпечують присягою шляхту пинськую: „в обрядах римської віри, в котрій до нас пристають, ніяких

перешкод їм не чинити, ані пікого з них примусом до віри православної грецької не навертати і службу Божу, звичайні процесії, дітей шляхецьких вільну науку, повне пошанування духовних віри римської за ними в цілості оставити". І відповідно до традиційної політики в справах віри, вимагає Гетьман одночасно від шляхти пинської, "щоб ушю і чужі секти, яко причини великого зла, обопільно іскоріняти", обіцюючи амністію тим духовним уніятам, що до послушенства Митрополитові київському повернуть і будуть мати за собою рекомендацію духовенства православного. Знов же для ослаблення протиправодержавного і противо-українського агресивного елементу польського, так само, як і в справі арендаторів державних маєтків, вимагає Гетьман повернення назад на церкви тих костелів, що „з маєтків православних видерти", тоб-то, що в супереч волі місцевих православних фундаторів цих святынь, під примусом і в інтересах державної влади Річ Посполитої повстали.

Шляхта пинська приймає ці умови і присягає за себе і своїх нащадків: „віри православної грецької так і римської католицької свободі і границь наших обопільних — коли-б' хто з ворогів на них наступати має — одностайно з нашим Військом Запорожським боронити". Отже від нині будуть спільно шляхта і Військо Запорожське захищати свою спільну державну границю і свободу своєї Нації, обох своїх вір, в цих спільних державних границях. Боротьби за віру поміж собою — боротьби внутрі Насії між шляхтою і козаччиною — в новій Державі Українській вже не буде. Поставленя тут рядом: і віри і граници — як не можна краще характеризує глибоко продумані національні та державні наміри тих, що ці акти, „на вічну ріchi памятку" — як сказано в грамоті гетьманській — перед самою смертю Великого Гетьмана складали.

Далі „унію і всякі чужі віри, нам і Війську Запорожському противні і неприязні іскоріняти одностайно" шляхта пинська присягає. Приймаючи такі умови, маршалок Єльський і стольник Спитек-Бжеський, по скільки вони референтували місцевий, здавна в Пинщині осілий шляхецький елемент, ніякого гвалту над своїм сумлінням не чинили і в супереч місцевій традиції шляхецькій не йшли. Ми вище вже наводили традиційні погляди всеї шляхти земель руських в цих справах: вони йшли, як знаємо, зовсім в розріз з тодішньою офіційль-

ною державно-національною політикою польською в Річпоспилітії. Тут ще додаймо, що ця сама шляхта пинська, висилаючи на передодні козацького повстання 11 Квітня (Апріля) 1647 р. своїх послів на сойм: православного Юрія Нелюбовича-Тукальського (брата пізнішого Митрополита) і католика Кароля Ясинського, кладе їм в інструкцію в справах віри жадання: щоб архієпископство полоцьке і вітебське було дано православному владиці Лосовському і щоб були затверджені ґрунти для конвенту Францішканів у Пинську.²⁸⁷⁾ Отже і тут та сама традиційна оборона „вольностей“ закону грецького і закону римського“, так як і давніше все на Русі бувало . . .

Такий в загальних рисах вміст цих двох знаменних і вікопомних актів. Хіба ще додати, що після прийняття присяги від шляхти пинської, тоді-ж таки в Чигрині, столиці Війська Запорожського, була вироблена скорочена формула присяги, по якій мабуть повинні були складати присягу поодинокі обивателі і в якій було вказано, що присягаючий по цій скороченій формулі приймає впovні і в цілості всі умови, окреслені вищеперечисленими основними актами. Досі знаємо, що по цій скороченій формулі складав присягу Ремігіян Сурин, войський володимирський, але таких випадків мусіло бути значно більше, коли в Чигрині іх ждали і до них задалегідь все підготовили . . .²⁸⁸⁾

* * *

Акт злуки шляхти пинського повіту з державою Війська Запорожського — це тільки одна найкраще досі нам здана сторінка того переломового історичного процесу, що в послідніх роках гетьманування Богдана Хмельницького відбувався. Шляхецький стан зберіг в собі стару державно-національну „руську“ традицію; він репрезентував державну культуру нації. Знищений татарським лихоліттям центр Руської Держави був відбудований фізично, кольонізаційно силою української степової козаччини. Прилученням північно-західних „русських земель“ до їх історичного державного центру і злукою „шляхти руської“ з „Україною“ Війська Запорожського, — обєднанням цілої землі української і сполученням духової і фізичної енергії нації — завершувався переломовий процес сформування Української Нації і відбудови в нових українських козацько-шляхецьких формах старої руської варяжсько-князівської Держави.

Повстання, підняті проти магнатів і осілої шляхти державно-індеферентною, добичницькою степовою козаччиною; повстання, підняті во ім'я козацьких станових інтересів, прикритих гаслами релігійно-національними; повстання, що в початках, маючи на меті скріпити владу польського Короля над своєю ж власною шляхтою, як православною так і римокатолицькою, зверталось проти єдиних репрезентатів державної культури нації, — власне під впливом цієї шляхти, чи покозаченої, чи православної, що зразу одна тільки могла на Україну повернати, набірало з кожним днем чим раз більше сепаратистичного державного характеру. І закінчилось воно, в останнім році гетьманування Богдана Хмельницького, повною емансидацією України в під влади польського Короля, повним oddіленням од польської Річпосполитої, і повним візстановленням прав шляхти української, і православної і римокатолицької, але не як чужого, ворожого стану, тільки як горожан нової спільноти Української Держави Війська Запорожського, які на вічну вірність цій Державі за себе і за своїх нащадків присягу добропільну склали.

Від часу упадку Руської князівської Держави і до нинішнього дня — на протязі шести століть — тільки один раз зміг повстати серед нашої нації один спільний державно-національний фронт проти двох відвічних претендентів на державний і національний суверенітет на нашій Землі: проти Москви і проти Польщі. Тільки раз один за Гетьмана Богдана Хмельницького змогла зорганізуватись українська державна аристократична верства. Включивши в себе і виділену народніми масами нову народну аристократію: козаччину, і нащадків старої державної аристократії: як православну так і римо-католицьку вже в своїй більшості шляхту, вона змогла тільки таким тісним сполученням оцих двох верств вдергати свій державно-національний фронт і проти Москви і проти Польщі.

Тільки під „единовладною рукою“ свого геніяльного Вождя змогла перебути Україна такий складний, переломовий процес: — змогла повстати Українська Нація. Тільки геніяльний „самодержець“ міг не випустити зі своїх сильних рук проводу над своїми ріжноманітними по своїм попереднім звичаям, вірі і культурі помішниками, і вирости разом з ними, перетворивши їх в націю, а себе — зі збунтованого проти Річпосполитої „Старшого Війська Його Королівської Милости Запорожського“ — в того Ясповельможного Великого

Гетьмана, того Богдана Хмельницького, якому — кажучи дійшовши до нас в тогочаснім московськім перекладі словами шведського Короля: — „вольно будеть постановить у себя Рѣчь Пополитую козацкую, какъ ему надобно будеть, и чтобы онъ имъ подлинные права и уложение далъ, по которымъ имъ — козакамъ — жить, и какъ наслѣдникъ его, Хмельницкаго, властновать“.²⁸⁹⁾

На горе наше його життя було закоротке. Закон, по якому його наслідники повинні були панувати, Великий Гетьман дав, але укріпити того закону він не встиг. А без сильного і непорушного закону дідичної гетьманської влади, якого хотів для збудованої ним Держави Гетьман, ця Держава не могла удержанатись. Без непереривності української традиції державно-національної, персоніфікованої в дідичній українській монархічній владі, вліплено було наново гетьманським генієм з обломків Руси князівської козацька Українська Нація мусіла на свої складові частини розлетітись.

Гетьман Богдан Хмельницький, знаючи своїх помішників, знаючи зібрану і зорганізовану ним нову державну українську аристократію, розумів, що без stałого, непорушного, дідичного монархічного принципу верховної влади, вона кинеться зараз до боротьби між собою за цю владу; що в цій боротьбі вона знесилиться, переріжеться, та розложиться в кінці на свої складові елементи, під впливом різних культур виховані і ще процесом довгого життя в своїй власній державі не обеднані. І внаочи „чернь Війська Запорожського“, при допомові якої він підняв повстання за Короля проти королевят, розумів Гетьман, що ця чернь на владу своїх королевят, на витворену по польським республіканським зразкам владу старшинської козацької олігархії не погодиться ніколи. Популярність, яку мала серед тієї „черні“ монархічна, самодержавна, нівелююча всі стани влада царська, вказувала йому ясно, що без витворення такої абсолютистичної монархічної і дідичної влади Гетьманської, Українська Держава супроти сусідньої Московщини не удержиться.

І як глибоко народніми, в психольгією народніх українських мас згідними, були наміри гетьманські створити понадкласову українську дідичну монархічну владу, булаву по наслідуству синові-наслідникові передавши, найкращим доказом служить — як популярність цих намірів власне серед „черні“ козацької і винавісті, з якою ця „чернь“ електричні, республіканські пляни старшинські зустрічала — так і те, що

спомин про ці наміри гетьманські тільки неграмотні маси народні в своїй памяті досі заховали, тоді, коли всі книжники і учені землі нашої і вся наша „свободолюбива“ старшина, згодом в рабстві у чужинців опинившись, давним давно про них безслідно забули.²⁹⁰⁾)

Власце в боку цієї „свободолюбивої старшини“ повстала перша проти монархічних і династичних намірів гетьманських зразу глуха і в початках несміливопозиція. Оці перші вістуни грядучої Великої Руйни з'явилися в послідніх місяцях життя Богдана Хмельницького, тоді, коли тяжкою недугою скована, ослабла вже його сильна і страшна для всяких руйників рука.

Вже в ціх самих многоважніх актах злуки шляхти пинської з державою Війська Запорожського єсть перші ознаки пізнішого розкладу і руйни. В пишному квіті, яким розцвіла нова Держава Українська, гніздився вже гробак, що мав його точити і до скорої, передчасної смерті довести.

Звернім увагу: даючи шляхті Забезпечення, Гетьман скрізь підкреслює, що всі зобовязання приймає він і на „Себе і Потомків своїх з Військом Запорожським“. Але шляхта складає присягу не „Гетьману і його Потомкам“, а тільки „Гетьману теперішньому і будучим; тепер і на потім будучому“. Дві зовсім відмінні концепції, два зовсім відмінні світогляди: дідичність влади гетьманської, яку підкреслює і якої хоче Гетьман, і „вільна елекція“, вибір вільними голосами, щоб проглядає в ціх формулах акту шляхецької присяги.

Чому не усунув цієї неясності Гетьман? Чи може власне на цьому пункті шляхта повіту пинського не хотіла пійти на ніякі уступки? Але-ж ми знаємо, що як її предки служили вірою і правдою Князям руським, так нашадки служили потім так само Імператорам російським. Не в республіканстві шляхти пинської тут діло. Це республіканство у шляхти осілої і земельної, у шляхти, яко окремого стану, дуже легко можна було побороти. Гніздилася антімонархічна, „свободолюбива“ республіканська опозиція під самим боком гетьманським. Це нововитворена зі степового, старинного, анархічного козацтва із покозаченої, революційної, здекларованої і розполітикованої шляхти старшина Війська Запорожського була того антімонархічного республіканства підюджувачами і провідниками. Це в ній Гетьман не встиг ще своюю сильною рукою вибити січових звичаїв вибору кошових отаманів і польско-

шляхецьких звичаїв „вільної елекції і пактів конвентів“, які є тільки милостей при виборах голови держави вибираючій олігархічній шляхти давали.²⁹¹⁾ Це найближчий помішник Гетьмана — від самого початку повстання, його старий друг і товариш, що писар генеральний, канцлер Іван Виговський був провідником цієї антимонархічної опозиції. Це його рука, паралізуюча династичні наміри Гетьмана, видна в цих „елекційних“ формулах акту присяги пинської шляхти, так як видна вона тоді скрізь в політиці цих переломових місяців на стільки, що навіть мудрі шведські дипломати довго не знали, на яку ступити: чи піддерживати дідичний і династичний принцип влади гетьманської, як того хотів старий, хворий вже Гетьман, чи висказатись за вільною елекцією, за яку завзято агітував в іншою старшиною Виговський.²⁹²⁾

В хвилину, коли важилася доля Держави, коли прилучались до неї північно-західні „руські землі“, коли йшла за ці землі послідня боротьба з Польщею, коли мав бути підписаний союз зі Швецією і цим самим залежність од Москви мала бути зліквідована — ця агітація проти династичних плянів старого улюблена Гетьмана викликувала страшне, катастрофічне замішання в рядах старшини, на єдності і дисциплінованості якої досі вся козацька держава спиралась. „Гетьман дуже слабий — доносить своєму Королеві 28 Червня шведський посол Ліліенкрона — а канцлера підозрівають, що після смерті Гетьмана він хоче захопити булаву. Таким чином вже склалося тут дві партії...“

Старий Гетьман зразу просьбами хоче одвернути катастрофу. Покликавши до себе двох найвидатніших представників старшинської опозиційної партії, генерального осавула Івана Ковалевського і полковника Григорія Лесницького, він призначає їх опікунами свого Наслідника-сина, а самого Виговського, нагадуючи йому його заслуги, „опорою могутності козацької“ називаючи, благає бути батьком, дорадчником і поводатаром для молодого Гетьмана Юрія. Коли ж це не помогає, коли старшина далі проти дідичності гетьманства агітує, коли сварка і роздрів між нею перекидаються вже до військ козацьких на фронті, коли із за цих сварок посол шведський не може справи союзу шведсько-українського до кінця довести, — Гетьман видає наказ полковнику Лесницькому і ще чотирьох видатніших старшин опозиціоністів казнити, а покликавши перед себе Виговського, свого старого друга і товариша, наказує ланцюгами його перед собою до землі прикувати

і так простягненого у ніг своїх держати „мало не день цілий доти, доки згризота його, Богдана Хмельницького, не одійшла...“²⁹³⁾

За цею згризотою од свободолюбивої старшини спала на старого Гетьмана незабаром ще страшніща згризота од козацької „черні“. Побачивши, що старшина свариться між собою, не чуючи вже над собою її сильного проводу, а зачувши натомість, що вона не по волі старого Гетьмана поступає, „чернь“ козацька зараз же проти своїх полковників на польському фронті збунтувалась. Начальний вождь на цьому фронті Жданович, сам більше зайнятий тим, що в Чигрині, а не на фронті діялось, замість бунтів здавити непадко, як це давніше по наказам Гетьмана робилось, тепер почав одступати і, покинувши союзника України Ракочого, сам рушив до Чигрина. Зараз же після того „чернь“ двох своїх полковників убила, а через московського аг'ента Желябужського, який тоді енергічно між військами козацькими вештався, просила сказати Цареві, що вона „Царю служити хоче, а своєї старшини, що рушила в похід проти волі царської, слухати вже більше не буде.“²⁹⁴⁾

До Гетьмана ця звістка про бунт у війську і про злочинну непорадність Ждановича наспіла 21 Липня. „Зрада козацька — пише самовидець цих подій Ліліенкрона — так сильно вразила Гетьмана, що, наказавши викликати до себе полковника Ждановича і страшним гнівом запалившись, він був поражений ударом, пролежав пять днів без мови і на шостий день в Бозі почив.“ 27 Липня, вівторок о 3-ій сполуднія, помер в Чигрині Гетьман Богдан Хмельницький²⁹⁵⁾. Вічна трагедія українська: туний егоїстичний анархізм неадатної до самоорганізації старшини і зрадливість темної „черні“, та їх безглазда боротьба поміж собою — убila найбільшого державного мужа, якого коли-небудь мала Україна. Богдан Хмельницький впав од руки всесильного на нашій нещасній землі многолікого деструктивного Хама, так як падали досі, перед ним і по нім, всі ті, що метою свого життя організацію Української Нації і будову власної Держави Української поклали...

Довго ховало Військо Запорожське свого Гетьмана. Похорон відтягали мало не цілий місяць так, иначе осиротіле тогочасне покоління боялось зі своїм Провідником на віки розстатись. Останки Богдана Хмельницького зложено зразу в Чигринській Церкви, але що Гетьман, як пише Величко, „будучи породи шляхецької руської“, хотів,

щоб його в ріднім гнізді поховали, то домовину з Чигрина до Суботова перевезено. Похорон відбувся в Суботові допіру 23 Серпня. „Похоронен бил — пише в своїй літописі Самовидець — перед святим Симеоном в неділю, где множество народа, а найбільше людей військових било, і проважено било тіло его із Чигирина до Суботова і там погребено в ринкової Церкви“.²⁰⁶⁾ Знов інші звістки, бев-посередно в той час кн. Степану Четвертинському в України прислані, кажуть, що похорон Гетьмана був „в день свята Симеона руського в Суботові од Чигирина недалеко. Хмельницький там сказав себе поховати без дзвонів і апаратів церковних і в полі над собою мотилу високу насипати.“²⁰⁷⁾

Яка звістка працьда і де дійсно похованій Гетьман Хмельницький, ми сьогодня не знаємо. Покоління українські, що пізніше настали, зайняті завятою боротьбою поміж собою, не знайшли часу і змоги увіковічнити в який небудь спосіб місце вічного спочинку того одного единого Гетьмана, що зумів колись Державу Українську збудувати...

Те покоління, що Богдана Хмельницького ховало, ще розуміло, кого воно втратило. Якась велика туга і неспокій за будуччину почувавається майже у всіх згадках тогочасних про передчасну смерть Великого Вождя. В церкви суботівській був після похорону уміщений під балдахіном портрет Гетьмана з написом, який вичислив заслуги того, що „непереможений в боях, щасливий найшов кінець, бо з Сина своеї Отчизни, став її найдостойнішим Батьком“.²⁰⁸⁾ Старий секретар гетьманський, Самійло Зорка, один з тих, що наміри і думи Гетьмана найближче знали, виголосив на похороні промову, яка видно настільки добре загальний настрій тогочасний віддавала, що її коші старанно на Україні зберігались і що її Величко в великих п'єтизмах, в захованням навіть польської мови, якою вона була сказана, цілу до своєї Літописі вписав.

„Милостиє! Панове Полковники — казав Зорка — і вся Старшино во всім Військом Запорожським, і вся Річ Посполита Українська! Прийшлося тепер нам по веселих прошлых часах, сумних слухати тренів і рясними сльозами обливатись, коли Гетьмана нашого Богдана Хмельницького, воїстину од Бога нам даного Вождя, через смерть невблагану скошеного, ось на катафалку смертнім оглядаємо і останні послуги йому віддаємо...

„Помер, несмртельну по собі оставилши славу, цей добрий Вождь наш, за котрого головою не тільки ми, підручні його, але і вся Малої Русі Річ Посполита — при щасливих успіхах довгі літа жити безпечно — обіцювати собі могла. Помер той, котрому спільно з Вашостями Милостивим Панством, при правді своїй за вольності і стародавні права свої стоячім, всемогуща рука Божа на братів, а заразом на ворогів наших — Савроматів Польських, скрізь свою скору допомогу давала. Помер той, од котрого гармат і мушкетів не тільки пресвітла Вандалів Сарматія, але і бурхливого Евксинопонту замки і фортеці, а в р. 1621-ім і самі навіть Царгородські, порохом мушкетним окурені, дріжали і тряслися мури. Помер накінець той, котрого ділом оживлені, могли вже ніколи не вмерти старожитні права і вольності Українські і всього Війська Запорожського.

„Не стає мені часу на вичислення чеснот і діл Ваших лицарських, котрі Ви, при від Бога собі данім Вожді і Гетьмані Хмельницькім, за повреджені і потоптані Поляками, братами своїми, старожитні права і вольності стоючи, в багатьох місцях з великою відвагою хвалебне доказали. Хай людською мовою про ці діла Ваші лицарські розскажуть поля і долини, вертепи і гори; розскажуть, яким Ви мужнім, геройської відваги повним, за вольності свої стояли і воювали серцем. І що при всемогущій допомозі Божій, на Жовтих Водах, під Корсунем, під Пілявою, під Збаражем, під Зборовим, під Берестечком, під Білою Церквою, під Львовом і Замостям, під Нестерваром і Баром, під Камянцем Подільським і Жванцем, під Батовом і Охматовом і на інших багатьох місцях, яких не вичисляю, Ви доказували і доказали.

„До Тебе зі скромною моєю мовою звертаюсь, милій наш Вождє! Древній Руський Одонацере, славний Скандербегу, Гетьмане Славного всього Війська Запорожського і цілої козацоруської України, Хмельницький Богдане! До Тебе говорю, тепер між чотирма дошками окутаного і мовчазного, а якого мови перед тим і ординансу сто тисяч нас слухало і на кожний знак Твій готовими ставало. Чому таک скоро став Ти мовчазним Гарпократом? Беручи приклад з німого Аттиса, промов до нас, братів своїх, як він: хоч одпо слово, і научи нас, як маємо ми без Тебе жити і поступати з сусідніми друзями і ворогами нашими. Бож той німий Аттис Короля, свого батька, од смерти з рук його власного жовніра словом своїм перестеріг.

А Ти-ж, доброї бувши мови, скажи і дай нам пересторогу, аби ми
не були звойовані і побиті ворогами нашими...“²⁹⁹⁾

„Заповітом своїм — як пише тогочасник — радив Гетьман Богдан
Хмельницький Війську Запорожському, щоби воно поступало так, як
він хотів і поступав...“³⁰⁰⁾

Але ті, в чиїх руках опинилася по його смерті доля України,
заповіту Великого Гетьмана виконати не зуміли.

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ.

Примітки.

¹⁾ Польський оригінальний текст цієї „Присяги“ виданий мною в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ (ст. 514—16) з копії Архіва кн. Чарторийських у Кракові, cdx 2446 f. 75—7. Цей кодекс з другої половини XVII ст. об'ємає копії різних актів, листів, справ маєткових і т. і. Степана кн. Четвертинського подкоморія брацлавського. Його син Микола, каштелян мінський, яко дідич пинський, був безпосередньо в подіях в Пинщині заінтересований.

Дозволю собі звернути увагу дослідника еволюції нашої національної назви на вислів: „Ukrainie i Wszystkiego Woyska“. Для читача необхідного з нашою термінольгією національною й географічною в половині XVII стол., вважаю потрібним пояснити слідуче. Стара наша національна й територіальна назва „Русь“, одідичена по князівській державності київській, в ті часи перебула вже значну еволюцію. Як відомо, по Люблінській Унії землі руські, що входили (за винятком Руси Червоної і західного Поділля) в склад Вел. Кн. Литовського, були поділені, при чому частина Підляшши, Воеводство Берестейське й Пинщина остались в автономнім Вел. Кн. Літовським, а решта була інкорпорована до Польщі і під назвою „земель руських Річ Посполитої“ творить відтоді „малопольську“ провінцію польської Корони. Отже серед тих коронних „руських земель“ Річ Посполита, землі південні: воеводство Київське, Чернігівське і Брацлавське, починають усе частіше виступати під свою спільно стародавньою провінціональною назвою: — Україна — а „землями руськими“ починають зватися тільки північно-західні наші землі, отже воеводство Руське (більш-менш теперішня Сх. Галичина), Поділля, Волинь, частина Полісся й Підляшши. Що до назви національної, то старий термін „Русь“ в пол. XVII стол. все більше починає ідентифікуватись з поняттям релігійним і вживався для означення православних мешканців Річ Посполитої. Давніше Русю звалися всі мешканці земель старої князівської Київської Держави без ріжниці їх віри, тепер же ця стара державно-національна традиція дає ще себе знати тільки в урочистих політичних маніфестаціях, що обеднують іноді всю шляхту земель руських супроти представників інших земель Річ Посполитої. В щоденім же життю все більше тепер „Народом Руським“ в Річ Посполитії зветься шляхта, духовенство й міщане, які визнають православну віру і то однаково як Українці так і Білоруси. Але цей релігійно-національний термін „Русь“ не ідентифікується з Великоросією, яка тоді зветься загальною Москвою. Натомість назва „Україна“, в міру зросту там „на Україні“ сили козацької і в міру розвитку державних та сепаратистичних тенденцій ко-заччини, починає все частіше вживатись, як поняття національно-територіальне

для означenia мешканців нової козацької держави. Ця нова наша національно-територіальна назва має вже тоді тенденцію поширитись на всі коронні „руські землі“ і навіть на південну частину руських земель Вел. Кн. Литовського, тобто на всю нашу етнографічну й державно-історичну територію, в міру того, як ці землі починають прилучатися до козацької держави. Поруч назви „Русь“ вживавася згідка і її синонім „російський“ = „руський“, а від Переяславської Умови, зразу в переписці й літературних зносинах з Москвою, починає вживатись термін „Малороссія“, „малоросійський“ = „малоруський“, термін дуже давній, наданий ще Галицько-Волинській Державі грецьким духовенством, але термін чисто літературний, запозичений тепер козацькими політіками від православних сфер духовних. В моїх замітках по змозі стараюсь придержуватись термінольготи XVII ст. і безумовно задержую ІІ в усіх цитатах.

²⁾ Польський текст „Забезпечення“, виданий мною там же (ст. 517—19) з копії Архіва кн. Чарторийських схд 2105, f. 31. Цей надзвичайно цінний кодекс, що походить з Бібл. Пулавської, має заголовок: „Autentyczne pisma podczas buntu Chmielnickiego“ і складається майже виключно з оригінальних документів половини XVII ст. Копія цього „Забезпечення“ („Ubezpieczenie“) зроблена без сумніву безпосередньо з оригіналу, нездовіл по його написанню. Вказує на це передовісім І форма: це великий аркуш тогочасного паперу, вклесаний до кодексу одним боком; а потім складений уздво, писаний *in folio*. В горі починається ця копія від слів: „W imię Państkie“ і т. д.; тоді з нового рядка, в формі заголовка великими буквами: *My Bohdan Chmielnicki* — і тільки потім звичайним письмом починається текст від слів: *Generalny Woysk* і т. д. Текст переходить потім на другий бік аркуша й вічиться підписом Гетьмана по стороні лівій. В середині місце печаті, а потім по лівій боці йде приписка іншим чорнилом й іншим письмом: *Wpisany do ksiąg Kijowskich i t. d.* Врешті в долині з правої сторони дописана: „Rota przysięgi P. Suryna Woyskiego Żitomirskiego — потік слова від „P. Suryna“ до кінця закреслені й у горі надписано: wykonańcy przed P. Hetmanem Woyska Zaporoskiego. Текст цеї форми присяги такий: „Ja N przysięgam P. Bogu Wszech. w Trójcy S. jedynemu, najświętszej Pannie i wszystkim świętym według obrzędu i upodobania wiary mojej przez Apostoły mnie podanej, iż to wszystko cokolwiek z Imią P. Hetmanem Woysk Zaporowskich strony wiecznej i nierozerwanej Ich MPP. Posłowie Powiatu Pińskiego i Możyrskiego imieniem wszystkiej braci umówili przyjaźni, ja tedy te wszystkie puncta strzymać mam i we wszystkich do przyjaźni należnych conditiach ja sam i potomkowie moi pod obowiązkiem przysiegi teraz ode mnie wypełnionej strzymać będą powinni. Obiecując, że ani o żadnej wiekuście zdradzie i rozerwaniu związku naszego myśleć z Woyskiem Zaporowskim, ani żadnych побудzać postronnych nieprzyjaciół pokryjomie i factij czynić na szkodę Woyska Zaporowskiego nie będziemy. Ale owszem na wszelakich z tym że Woyskiem Zaporowskim nieprzyjaciół, by też i najbliższych nam, nie kładąc żadnej wymówki bliskości ani spowinowacenia staciem powinien. W ostatku wszystkie powinności przyjaźni należne zobopólniej, luboby i tuniewyrażone, wypełnić i zachowaciem powinien koniecznie. Tak mi P. Boże pomóż i mąka niewinna.

Chrystusa Pana.“ Отже ця донесана з боку форма присяги дає нам змогу припустити, що мавмо перед собою одну з копій „Забезпечення“, розісланих до гірдів повітів Пинського, Туровського і Мозирського для відібрания від тамошньої шляхти присяги на хісці. Свідчить про це також присутність цеї копії в однім кодексі поруч з оригінальними документами того часу. Це Забезпечення було вже видруковане раз в „Памятникахъ Киевской Комиссии“ т. III, N. 35 (і в виданню 1898 р. N. 43) з офіційальної копії облати того Забезпечення, вписаної 7 Липня 1657 р. до „книг міських прав майдебурського, ратуша Київського“. Це значить, що „Забезпечення“ було внесено до книг міських Київських перший раз 7. VII., 1657 р., а потім вже вінської копії (облати) в книг була внесена знов до цих же самих книг другий раз 20. Липня 1658 р. Власне ця друга облата видана в „Памятникахъ“.

^{a)} Крім літератури й джерел показаних у дальших примітках, при писанню цих заміток я використовував джерела до часів Хмельницького, подані мною докладно в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ (та в українських перекладах в томі I i II моїх студій, що готовуються до друку). Щоб не повторюватись — до збірника „Z Dziejów Ukrainy“ (Краків-Київ, 1912 р.) відсилаю читача, якого це буде цікавити.

^{b)} Kubala: Wojna Moskiewska, ст. 6—7.

^{c)} Копія цього листа Хмельницького в Архіві давних актів м. Krakowa (Acta Publica I, zbiór Pinocciego). По битві під Берестечком „inter alia spolia i między listami znalezione diploma cesarza tureckiego, które Chmielnickiemu daje na Księstwo Ruskie“ — записує Освенцим у своїм Діаріюші (ст. 355).

В урочистій грамоті, даній Гетьману Султаном Мохамедом IV в Грудні 1650 р. на знак приняття України під Султанський протекторат, сказано, що „Імператорський трактат такий, який дається іншим монархам християнським від моєї могутності Імперії, буде Вам виданий в подробних артикулах і умовах“ („Vous sera accordé d'une manière detaillée en articles et conditions“). Можливо, що це власне про той обіцянний грамотою „трактат“ говорить Освенцим. Інтересно, що в тій грамоті вказано, що Хмельницький просив у Султана такої протекції, яку інші, голдуючи Шорти Королі християнські мають („Vous avez demandé un traité tel, qu'il est donné aux autres Rois chrétiens“). Одночасно з грамотою, звичасем турецькам, був присланий Гетьману кафтан, так само, як посылався він і іншим, бувшим під султанською протекцією Монархам. В своїй грамоті Султан титулує Гетьмана „Славою князів народу християнського“ — Gloire des Princes du peuple chrétien — як каже французький переклад тієї грамоти, або Naywybornieyszy z Monarchów religii Jezusowej — як каже її переклад польський. Оригінал цієї грамоти був репродуктований у першім виданні III тому „Памятниковъ Киевск. Комиссии для разбора древнихъ актовъ“, французький і польський переклади видані в III т. вид 1898 р. ст. 585—9.

^{d)} Лист Кисіля з д. 30. X., 1652 р. Арх. Чарторийських cdx 146, No. 45. Промова Лещинського — Michałowski, Księga Pamiętnicza ст. 109 і далі. Про ці поголоски буде ще мова низче.

⁷⁾ Архів актів давніх м. Кракова, Zbiory Rusieckich, Miscellanea 1626—54 f. 253.

⁸⁾ Арх. Чарторийських edx 147, f. 168: „Krótka narratywa expedycyi w r. 1653 po świętach przeciwko rebelii kozackiej z potęgą tatarską.“

⁹⁾ Жереда до історії України т. XII, ст. 285.

¹⁰⁾ Лист Хмельницького до Царя з дня 17. II., 1654 р. Акти Юж. и Зап. Рос. т. X.

¹¹⁾ Професор Сергієвич бачить в Переяславській Умові — персональну унію; Дяконов, за ним Попов — унію реальну; Проф. Грушевський, Коркунов, Мякотін, Сокольський, Слабченко — вассальну залежність; Розенфельд — неповну інкорпорацію; Нольде — автономію і т. д. і т. д.

¹²⁾ Пор. наприклад: Relacya Makarego Krynickiego (ченца Печерського монастиря, висланого з Києва Митрополитом до луцького ґроду з протестом проти наслідування до присяги Цареві) — „Chmielnicki samowtór z Wyhowskim w cerkwi sobornej przysięgę oddał i poddaństwo carowi moskiewskiemu, k tórem u w z a j e m p r z y s i ę g l i p o ś l o w i e.“ Членія москов. общ. ист. 1861, III.

¹³⁾ „Relatia p. Mysłowskiego, który był posłem od Xcia JMP Hetmana W. X. Lit. do Chmielnickiego“ Zbiory Rusieckich, Miscel. 1645—52 f. 147.

¹⁴⁾ Kubala op. c., ст. 371.

¹⁵⁾ Листи полк. Шавши' до кн. Радзівілла, писані в Лютому 1654 р. з Мозиря (Арх. Чарторийських, edx 143, f. 83 i 98). Також Акти Юж. и Зап. Рос. X. Пор. „kopija listu ojca protopopy czarnobylskiego do podstarościego czarnob. d. 7. I., 1654 (Zb. Rusieckich Miscel. 1626—54, f. 219): „Bez mala juże ne ostatni raz do Was MM. Panow piszu i zdrowie waszoje naweżaju . . . prosiłem usilnie Hospoda mojego, żeby dobre rzeczy stały się, jako wiżu złe, bo wydał Chmielnicki wsich nas w newolu moskowskomu caru po Wołodymir i po Turow i jeszcze co dalej . . . i misto Kijow syłoju pod meczowym karanjem do toho prywioł, že prysiahli wsi, tylko duchowenstwo ne prysiahało . . . sam ohledałem osczyma moimi neszczasnymi, jak Moskwa Kijow najeżdżała“. Причиною опозиції українського духовенства було між іншим і те, що воно боялось (як потім показалось — слушно) утрати незалежності української церкви тоді, коли Митрополит київський стане підлягати Патріархові московському. Крім того присяга разом з Військом Запорожським Цареві тоді, коли велика частина київської митрополії оставалась ще за межами козацької України в залежності від Річ Посполитої, потягала за собою віддання православної церкви на цій некозацькій території, тоб-то на Волині, Поділлю (західному), Галичині і Холщині в руки польські, що було рівнозначним заведенню в тих краях скрізь релігійної унії і конфіскаті величезних маєтків, які там церква православна посідала. Воно так дійсно пізніше за часів Руїни й сталося.

¹⁶⁾ Z Dziejów Ukrainy ст. 280 і далі. Укр. видання в томі I моїх „Студій.“

¹⁷⁾ Акти Юж. и Зап. Рос. т. X i XIV. Vol. Legum IV ст. 234. Ом. Терлецький: Козаки на Білій Русі. Кубала: Wojna Moskiewska ст. 268—279.

¹⁸⁾ Пор. напр. справу про ґрунти, яких жадають у Київі для московських „стрільцовъ“ воєводи. З приводу цеї справи Виговський нагадує московським

боюрам історію з Суботовим і „пролиту за ту кривду кров“. Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 580.

¹⁹⁾ Арх. Чарторийських cdx 2113: „Respons posłów polskich 6. IX“. „Komisarze do króla, podkancelerzego i wojewody wileńskiego z Niemieży 10. IX.“, 1 т. д. Пор. Кубала: Wojna brandeburska i najazd Rakoczego ст. 40, 43

²⁰⁾ Порівн. напр. характерний з цього боку пункт інструкції, даної в Січні 1657 р. польському послові да Хана: „... шляхта Кн. Литовського і ті, котрі в Україні маєтності мають, бачучи, що козаки в Москвою ті маєтності держать і дуваючи московським обітницям, що при помочі Москви вони можуть в Україну до своїх маєтностей вернутися, будуть домагатись на соймі, щоб ми конче з Москвою замирили...“ Жерела до Іст. України XII, ст. 428.

²¹⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 555—6. Те саме розказував Нечай і інші. Пор. Костомарова: Б Хмельницькій ст. 612.

²²⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 551—2: „Отписка Бутурліна сть извѣстіями о бывшем сеймѣ въ Чигиринѣ“.

²³⁾ Grondski Sam.: Historia belli cosacco-polonici, p. 246—8. Temberski: Annales.

²⁴⁾ Rudawski: Hist. pol. Пор. Kubala: Wojna Szwecka, ст. 303.

²⁵⁾ Інтересно, як характеризували ту політику де-які сучасні Поляки: „Kiedy nam Chmielnicki jura dabant zwaliśmy to uniżoną supliką, teraz, kiedy się prosi, to my się nadymamy“ — так писав один із них в приводу переговорів під Жванцем (Zbiory Rusieckich, Miscel. 1626—54, f. 317) Про спустошення Брацлавщини між інш. Кубала: Zaprzepaszczone krajina (Kwart. historyczny).

²⁶⁾ Головні джерела: „Акты шведского государства. архива“, видані Молчановським в Арх. Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI, особливо. інструкція Хмельницького отцю Данилові, послові до Короля шведського X., 1655; інструкція Веллінгові й Тернешельдові, послем Карла Іустава до Хмельн. 25. IX., 1656 р.; Projectum foederis між Королем і Гетьманом 30. IX., 1656 р.; лист Хмельницького до Карла Іуст. 16. XI. 1656; посольство Іустава Лілленкрони до Хмельницького в р. 1657 і т. д. А також видані М. Кордубою акти в томі XII Жерел до іст. України, особливо інструкції ріжним польським дипломатам, як боротись з коаліцією (ст. 423, 429, 439 psm.). Крім того Акты Юж. и Зап. Рос. т. III, №. 361 і ст. 568, 573—4, 601 psm.; т. XI ст. 691, 738 (важкий лист Карла Іустава до Хмельницького 10. IV., 1657); Універсал Ракочого до Річ Посполитої 31. XII., 1656 р. в Арх. Чарторийських cdx 2446; і т. д. З новітньої літератури особливо праці М. Кордуби: „Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV“ (вступ до XII тому Жерел) і його-ж „Австрійське посередництво між Хмельницьким і Польщею“; послідні твори Л. Кубалі: „Wojna Moskiewska“ „Wojna Szwecka 1655—6“; „Wojna Brandenburga i najazd Rakoczego w. r. 1656—7“ (тут при нагоді звертаю увагу на помилку на ст. 154: судя військовий, що був при Ждановичі, „zgęczny i przebiegły człowiek“, звався Креховецький, а не „Krizki“). Для діл літовсько-шведських: Kotlubaj: Życie Janausza Radziwiłła. s. 210: поданий акт літовсько-шведської угоди з д. 18. VIII., 1655 р. між Королем Карлом Іуставом і кн. Янушем Радзівіллом. Король шведський згідно

з тим актом був призначений Вел. Кн. Литовським і Литва мала бути прилуччена до Швеції так, „як досі вона була сполучена з Польщею, тобто, щоб народ народові, сенат сенаторів, а лицарство лицарству в усьому були рівні.“ Розвідка І. Кампіана: „Договоры Б. Хмельницкаго съ Польшой, Швецией и Россіей“ в Сборникѣ Кіевск. Ком. вип. II, К. 1916 р., і опубліковані ним „Документы эпохи Б. Хмельницкаго 1656—7“ в Сборникѣ Кіевск. Ком. вип. I. Крім того джерела і література, цитовані мною в інших місцях.

27) Лист пей опублікований Ів. Кревецьким в його розвідці: Під проекцію Курфірста. Записки Н. Т. ім Шевченка т. 117—8. Про перебування Данила Олівеберга в Прусії — Арх. юго-зап. Рос. ч. III, т. VI; Kubala: Wojna Brandenburga st. 101 і т. д.

28) Памятники Кіевск. Ком. III, ст. 203.

29) Kubala: Wojna Brandenburga i najazd Rakoczego, ст. 64.

Для настроїв польських політичних сфер інтересна м. і. промова воєв. плоцького Яна Красінського на бенкеті, данім у честь царського посла в Річ-посполитії Клеменція Євлева 25 IV., 1657 р.: „за те всі лем — казав він — що нам вищого такого великого монарха, як Царь, по нашім Королі не найти і не буде. А як би хто з нас сенаторів був проти цього (покликання Царя на польський престол), або хотів розірвати даний на це дозвіл королівський і наш, комісарський, то такого ми самі приборкаєм. Дай Боже додержати нам нашу постанову, щоб бути в єдиному сполученню і одному-б володіти нами (Москоюю і Польщею).“ Цей проект мав бути ратифікований найближчим Соймом (Сборникъ Кіевск. Ком. I, с 96, 99). Інструкція послові польському в Криму Янові Шомовському з д. 26. IV., 1656, видана в Жерелах до Ист. Укр. XII ст. 378. Тамже (ст. 409) інструкція Станіславському, посланому в Падолисті того-ж року до Ракочого: „Niech Książe IM. consideruje jeżeli Chmielnicki mając krajobw ruskich dominium, może redere ad naturam i stać się z Pana slugą i z Monarchy — na którego skinienie 100,000 wojska stanie — poddanym“. Інструкція Беневському там-же ст. 420. Одночасно весь час робились спроби відтагнути козаків од Москви. Комісари до Гетьмана: Лянцкоронський, Криштоф Тишкевич, Любовідзький і Зацьвіліховський одержали 26. I., 1656 р. інструкцію, в якій між інш. сказано: „Scopus traktatów z kozakami jest avulsio ich od Moskwy i powadzenie z państwem moskiewskiem, ad meliorem ich coniunctionem z Tatarami... Jesli nie mogło być inaczej dadzą konsens swój na restitutię dóbr... Cerkwi... religii greckiej nadanych i fundowanych, nie znosząc unii i nic o tem nie traktując. Starać się jednak, aby się mogło w tych tu krajach bliższych co utargować.“ (Сборникъ Кіевск. Ком. I, ст. 26—7). 18. II., 1656 р. Канцлер Корицінський пише до Султана, перестерігаючи його, „що Царь так підданством йому козаків возгордився, що не тільки з Річ Посполитою воювати, але й усю грецьку віру увільнити збиралася і тому... багато ченців, киян, послав у Румелію і в інші краї Султана підлеглі, щоб там людей грецької віри бути виганяти“ (Там же ст. 35, пор. також ст. 81).

Найкраще відбиває в собі польську політику інструкція дана послідньому посольству Беневського до Богдана Хмельницького 13. VI., 1657 р. Вона найсам-

перід титулус Хмельницького „Urodnoum“, присягається в імені Короля в щарім бажанні миру з Україною, якас Гетьмана, що Порта з Татарами збирається розгромити його союзників: Господарів моздовського і волоського та Князя севастіопольського. Перестерігає Гетьмана, що він уже стратив усяке довір'я у Москви через свій союз зі Шведами Й Ракочим і так само у Порти через союз з Москвою та піддержку султанських вассалів : Ракочого і обох Господарів. Одночасно дає ця інструкція Беневському вказівки, як поступати, коли Хмельницький, замість того, щоб помиритись з Польщою, постарається Москву з Польщею посварити, а зі Швецією її помирити і як він допеся Султанові Й Хапові про наїрі польські : козаків на свій бік перетягнути та їх проти Турції Криму повернути. Але на більше перестерігає ця інструкція Беневського, щоб про польські переговори з Україною не довідалась завчасно Москва, бо для майбутньої польсько-московської угоди треба, щоб Україна вже була при Польщі, тоді „и більш удачно будемо з Москвою трактувати ...“ (Памятники Кіевск. Ком. III, ст. 242—4)

³⁰⁾ Акты Юж. и Зап. Рос IV, N. 351. Пор. допит царськими урядниками козака Київського полку Василя Ластку, „пущого ко всякому злу заводчика“, з провокаційними питаннями чи він часом не „Лах“ (Акты Юж. и Зап. Рос. XV ст. 453).

³¹⁾ Пор. Kubala : Wojna Szwecka, ст. 305, 483.

³²⁾ Michałowski : Księga pamiątkowa, ст. 238.

³³⁾ Zbiory Rusieckich, Miscell. 1626—54, f. 81, 83. Пор. Костомарова : Богдан Хмельницький ст. 350 і т. д.

³⁴⁾ Арх. кн. Чарторийських cdx 417 f 117 squ. Польський текст цього листа виданий мною в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“, ст. 543—5.

³⁵⁾ „Sochyzmatycy przeciwko unitom swoje rzeczy pretendowali . . . Stanęlo kijowskie w-wo, allegując prawo, że nie powinno mieć w sobie tylko rzymską i grecką religię“. Michałowski : Księga Pamiątkowa ст. 123, passim.

³⁶⁾ „Daryusz Convocaties sub interregno . . . w Warszawie 1648 Julii 16 zaczętey.“ Арх. кн. Чарторийських, cdx 378, f. 591 і слід.

³⁷⁾ Michałowski : Księga Pamiątkowa, ст. 253. Пор. Kubala : Szkice II ст. 162 : коли „W Korczynie (Nowem Mieście) zeszła plaga sroga na ludzi, że połowę miasta pokusy opętały, to mówiono, że to r u s k i e c z a r y“.

³⁸⁾ Volumina Legum IV p. 177, 199. Michałowski : Ks. Pam., ст. 314 і т. д.

³⁹⁾ Описъ акт. книги Кіевск. Центр. Архива No. 19, ст. 40.

⁴⁰⁾ Michałowski : Ks. Pam. ст. 47—8.

⁴¹⁾ Лист цей у Шайнохи : Dwa lata dziejów naszych (Warsz. 1878) II ст. 200.

⁴²⁾ Арх. Чарторийських, cdx 143, f. 521, автор цього листа мабуть дворянин кн. Вишневецького. „Confessata Martyna Zmiany z pulku Główackiego“ і „Confessata kozaka Sieńczańskiego“, ibidem f. 577.

⁴³⁾ Grabowski : Starożytności polskie, I ст. 316.

⁴⁴⁾ Dyaryusz St. Oświęcima, ст. 344. Те саме в записах шведського дипломатичного агента Йоганна Майера під датою 30. VI., 1651 р. (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI ст. 39).

⁴⁵⁾ Kubala: Ossoliński II, ст. 232, пор. Michał. Ks. Pam. ст. 260.

⁴⁶⁾ Акти Юж. и Зап. Рос. III, ст. 296.

⁴⁷⁾ Арх. Чарторийських cdx 142, f. 321, i cdx 143, f. 1. Памятники Київск. Ком. I, 266. Michałowski: Ks. Pam. ст. 179.

⁴⁸⁾ Michałowski Ks. Pam. ст. 182—3 i 155.

⁴⁹⁾ Арх Чарторийських cdx 417, f. 124.

⁵⁰⁾ Michałowski: Ks. Pam. ст. 28.

⁵¹⁾ Арх. Чарторийських cdx 145, N. 17. Пор. Michałowski ст. 553.

⁵²⁾ Лист Масковського з Новоселок 31. I., 1649 в Архіві актів давніх м. Krakowa, Acta Publica I (збірка Pinocci). Переклад цього листа в реляції папського нунція де Торреса під датою 20. II. 1649 (Сборникъ, вып. II ст. 130—133).

⁵³⁾ Лист Андрія Моравця до судді львівського з під Чолганського Камінія, там же, Zbiory Rusieckich, Misc. 1645—52, f. 185. Як розповсюджені були ці чутки, доказує те, що папський нунцій Johannes de Torres 8. VI., 1648 доносив св. Престолу, що „коzаки ненавидять двох братів королівської крові і мають намір проголосити не тільки королем, але і Богом (так!) Кисіня, воєводу брацлавського, схизматика, людину, яка користується у них надзвичайною повагою“ (Сборникъ Київск. Ком. вып. II, 1916, ст. 12, 105).

⁵⁴⁾ Michałowski Ks. Pam. ст. 179.

⁵⁵⁾ „Dyaryusz drogi do Woyska Zaporowskiego . . . napisany przez p. Podkomorzego Lwowskiego.“ Цей дневник Масковського друкованій багато разів. Одно з кращих видань в „Памятниках Київск. Ком.“ вид. 1898 р. Про досі відомі копії цього дневника пор. мою замітку в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 200.

⁵⁶⁾ Там-же, Памятники II, ст. 329.

⁵⁷⁾ Памятники Київської Ком. вид. II, т. I ст. 261—4, пор. Michał.: Ks. Pam. ст. 92, 95. Інструкція дана в Римі в Марті 1645 р. папському нунцію в Варшаві de Torres'у, називає єпископа луцького кн. Пузину „найбільше ученим серед дизунітів“ і на його та на митрополита Петра Mogilu поручас нунціеві звернути особливу увагу. (Сборникъ Київск. Ком. вып. II ст. 84).

⁵⁸⁾ Подробиці в моїй монографії про Кричевського: „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 191—9.

⁵⁹⁾ Pułaski: Szkic histor. (Kr. 1887) ст. 202—3.

⁶⁰⁾ Про це ширше: „Z Dziejów Ukrainy“ 186—8. Там-же передрукована „Suplikatia . . . do . . . Senatu . . . od obywateł koronnych i W. X. L. wszystkich wobec i każdego z osobna: ludzi zwołania szlacheckiego, religii starożytnej greckiej, posłuszeństwa wschodniego“.

⁶¹⁾ Dyaryusz St. Oświęcima, ст. 205.

⁶²⁾ Памятники Київск. Ком. II вид., т. II, ст. 434.

⁶³⁾ Там-же ст. 330, т. I ст. 98, 62, 67, passim. Арх. Юго-Зап. Рос. ч. I, т. VI ст. 596, 605, 717, 722. Про порозуміння Хмельницького перед повстанням

з духовенством православним і з Митрополитом Київським говорить Grondski : Hist. bel. cos. pol. p. 39 squ.

⁶⁴⁾ Кисіль „Votum do Króla i Stanów Kor. na sejm dwuniedzienny 1650 r. podane“. Arch. Чартор. cdx 144 N. 218. Його-ж лист до канцлера (ibid. f. 211). Пор. Pamiętniki do panowania Zygma. III etc. wyd. Wójcicki II, ст. 314.

⁶⁵⁾ Пор. універсал Гетьмана „до старшиин і черні, товариства В. Зап., міщан і селян в-ва Київського“ 20. IX., 1650: „если-би таковиє своевольники знайдовалися, которые би на здорове панов своїх наступовали і послушними бути панам своїм не хотіли, жеби самі панове веспол с полковниками нашими Білоцерковським або Київським, сурово би їх на горлі карали“ (Памятники Киевск. Ком. т. II, вид 2-ге ст. 580). Такий самий універсал з д. 28. VIII.. 1650 р. в справі шляхти Київського і Чернігівського воєводства і староства Житомирського (ibid. ст. 573). „Przyszły tu wiadomości, że po wszystkim Bracławskim kraju już mieszka szlachta spokojnie i w Humaniu nawet jest podstarości i potasze wydane. Tosz się i po wszystkiej Kijowszczyźnie dzieje“ (Лист Андрія Ясковського підчашого синоцького з Варш. 15. V., 1650 в Zbiorach Rusieckich Miscel. 1626—54 f. 91). Зовсім не те було в 1648 і початку 1649 р. „Serwitora dobrego p. Wojewody (Кисіль — під час його подорожі, як комісара Річпополітії) p. Sieńkiewicza podstarościego perejaslawskiego, utopiono, že tylko sypnął o potaszach p. chorążego koronnego (Конецпольського), pana swego“ — записує в своєму дневнику під датою 25. II., 1649 в Переяславі Ясковський (Памятники II, 326).

⁶⁶⁾ „Przypominam i to WMPanu — писав Кисіль до Хмельницького — iż według pact (Zborowskich) potrzeba, żeby JX. Metropolita na sejm zjechał, gdzie ja, jako syn Cerkwi Bożej, będę służył w tem, żeby całość nasza obwarzanowa była już skutecznie“ (Grabowski Ojcz. Sp. II ст. 126). Порівняй також тасмпн наради в тім часі Гетьмана з Кисілем при участі Митрополита (Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 427) і т. д.

⁶⁷⁾ Універсал до полку Білоцерківського в Arch. Чартор. cdx 144 N. 184. Про послів маїнацьких: статейний список Неронова (Акты Юж. и Зап. Рос. VIII, ст. 316) і стат. сп. Уківського (ibid. ст. 345). Порівняй також реляцію послів Єрон. Радзієвського до Гетьмана, що були в Чигрині в Січні 1651 р.: „Ein Diener des Fürsten Wisniowetzkj, Naretzki genannt, hat den Zinss in der Ukraina eingenommen; die Cosaken wollen solches nicht leiden, halten alle nacht deshalb wache“ (Arch. Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI, ст. 47). Лист Вишневецького до Гетьмана з запевненям „приязні“ так „jako przodkowie moi zawsze przychylni Wojsku Zaporowskemu bywali i onemu sławy wielkiej nabycia dopomagali“ в Arch. Чартор. cdx 144, f. 21. Лист М. Потоцького, ibid. N. 185.

⁶⁸⁾ Памятники Киевск. Ком. т. II вид 2. ст. 571.

⁶⁹⁾ „1649 г. въ Декабрѣ. Записка дяка Григорія Кунакова“: „И Богданъ де Хмельницкой . . . учаль собирать войско, а готово де при немъ войска — польскихъ и литовскихъ шляхты, которые учинены были бандитами 6000 человѣкъ, да Татаръ Крымскихъ 20 тысячъ, да Запорожского Войска зъ 40 тысячъ“ (Акты Юж. и Зап. Рос. т. III, ст. 404). Порівняй также Arch. Чарторийських cdx 183

N. 84: „Z Warszawy d. 17. XI. 1648: O Chnielnickim powiadają, że straciwszy kilka szturmów, od Zamościa na milę odstąpił i okopał się. Powiadają i to, żeby miał Polaków (t. zl. шляхти) mieć 7000.“ Подробиці і аналіз цих звісток в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 160 і далі. Пор. ще лист Хмельницького до Яна Казіміра з Київа 20. III., 1650 р.: „Jest bowiem siła w Wojsku Zaporowskim, których przodkowie w Cerkwiach, tak kozackich, jako i litewskich leżą, które unici pozabierali. Cicheąc, aby ofiarę; trybem starożytniej religii swej idąc za duszy ich czynili, póty zawsze suplikować będą, póki do rąk naszych prawosławnych nie dostaną“ (Памятники Кіевск. Ком. вид. 1898 р. I, ст. 567—8) — очевидно мова тут про шляхту, якої коляторські права давали підставу до ціх жадань. Ще в р. 1623 шляхта православна в своїй „Supplikatii“ до Сенату писала: „Ludzi dla unii z domów swych od dóbr wycisnione, ledwie już Ponizowie i Ukraina zmieszczać mogą.“

⁷⁰⁾ Характеристика Тогай Бея, зроблена Хмельницьким перед польськими комісарами в Переяславі в р. 1649 (джерело як вище в прим. 55). Щоб зрозуміти все сказане в цій переломовій хвилині Хмельницьким треба мати на увазі, що він мав перед собою дві авдиторії: представників Річ Посполитої і представників низової козаччини. І з одними і з другими йому було не по дорозі. Для характеристики соціальних поглядів татарських інтересні слова Мустафа Аті, посла кримського в Варшаві, що „козакам і татарам не можна знізитись до хліборобства: війна для них не обхідна“ (передмова до ч. III т. VI. Арх. Юго-Зап. Рос. ст. 55).

⁷¹⁾ Szałnocha: Dwa lata dz. naszych II, s. 441. Mich. Ks. pam. s. 209. Те саме в записках Натаана Ганиновера, „Ruś“ (місячник) 1911 р. II ст. 174.

⁷²⁾ Подробиці й джерела в моїй монографії про Кричевського: Z Dziejów Ukrainy, ст. 255, 356.

⁷³⁾ Універсал Хмельницького в Арх. Чарторийських cdx 3776, там-ж універсал Дорошенка. Порівн. інструкцію Гетьмана Тетері на сойм Варш. 30. XI., 1664 р.: „szlachta Białocerkiewска, która należała antiquitas do Jurisdictie Zamku Białocerkiewskiego, a mianowicie: Lesiewicze, Kowszowata, Nae staska, Skarzewka, Mazepiny, Kierdany i inne, którekolwiek by pokazały, i którykolwiek by tych dóbr cieszył usu i cieszy, i teraz praw swych porządkiem stringitur i należy, aby ... zawsze, gdy Hetman na wojnę wsiadać będzie na koń, i oni, w porządku u nich zdawna za wszystkich starostów białocerkiewskich zwyczajnym, armis se accingant przy boku Hetmana“ (Оригінал в Арх. Чарторийських cdx 402, f. 545). Пор.. „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 219. Ця шляхта білокриківська варта того, щоб її присвятити окрему історичну розвідку.

⁷⁴⁾ Універсал Хмельницького дат. з Київа 11. I., 1651. р. (Памятники Кіевск. Ком. т. I вид. 1898 р. ст. 447). Численні універсиали в Акт. Юж. и Зап. Рос.

⁷⁵⁾ „Супліка“ духовенства: Grabowski, Staroż. Pol. I ст. 338. Про Бжозовського: Michałowski — Ks. Pam. ст. 255. Універсал Хмельницького з д. 2. VII., 1648 для охорони Густинського Монастиря „яко іж ми од давних часов голови свої покладаємо за віру нашу православну і за цілість домов Божих“ — Оригінал

в Krakівській Акад. Ум. ркп. 270 f. 7.; тамже другий такого роду універсал з д. 1. VI., 1648 і універсал Ганни Хмельницької з р. 1655.

⁷⁸⁾ Pam. Kievsk. Kom. II. c. 569. Суворі екзекуції в разі непослуху гетьманський владі бували дуже часті. Пор. ще лист з Варшави 18. V. 1652 р.: „Z Ukrainy to tylko accessit, że Chmielnicki pryncypałów pierwszego z naszymi hałasu poscinać kazał ex consilio pułkowników swoich: sam się nie chciał na-rażać Wojsku na invidię“ (Памятн. Киевск. Ком. III, с. 160); і низче, примітка 175. Про казні неслухняних полковників і анархічної старшини низче, примітка 111 а.

⁷⁷⁾ „In armis stanawszy, lubo ku Polszce, lubo pod wojska koronne ustępować mamy“ — писав 14. IX., 1650 р. до Немирича з Житомира староста Жиркович (Арх. Чартор 144, N. 194) і т. д.

⁷⁹⁾ Лист з Варшави 29. VII., 1648 в Збірці Русецьких Miscel. 1645—52 f. 43. Dyaryusz Convocatii, Арх. Чарторийських cdx 378 f 596. Лист до Сан-тишки там же cdx 142 f. 274. Пор. ще лист М. Остророға 11. II. 1649: „Ja ani sam żyć widzi P. Bóg nie mam czym i dzieci tam w Niderlandzie, jako i w Krakowie nie mam czym wykupić, takiem funditus od tego nieprzyjaciela znie-siony. Niemam gdzie głowę skłonić krom w Garwolinie“ (ib. cdx 144 f. 95). Щож казати про шляхту, що маєтків, як Остророғ, в Польщі не мала. Сенатори польських воєводств займали під час нарад в Сенаті місце вище, чим сенатори воеводств руських Річposполитої, — звідти вислів Кисілья: „chyba panom górnym sena-toram za pachołki służyć“.

⁸⁰⁾ Арх. Чарторийських cdx 143 f. 37.

⁸⁰⁾ Dyaryusz sejmu elekcyjnego, Michałowski, Ks. Pam., ст. 259, 263, 311—3, 353.

⁸¹⁾ Арх. Чарторийських cdx 417 f. 105. Папський нунцій de Torres під датою 15. I. 1650 доносив у Рим, що війна з козаками неминуча і що в війські польськім готується бунт, до якого може пристати „подільська, волинська і руська (= галицька) шляхта“ (Сборникъ Kievsk. Kom. вып. II, с. 82).

⁸²⁾ Соймові діяріюші: Michałowski, Ks. Pam. s. 313, 256, 352, 356, 238. „Jeśli się będziemy koło exorbitancyi bawić i prawa nasze u dyabła, i wolności u dwu, a karki nasze pod ostrą pana Bohdana szable pojąd“ — казав Кисіль.

⁸³⁾ Mich. Ks. pam. s. 263. Пор. напр. справу амністії для козаків, на соймі конвокаційнім, за котрою подала свої голоси вся шляхта українська. „Bo jeżeli WMP. amnistiey nie pozwolicie, wiedzcie o tem, że i nas zgubicie, i kraje nasze, i samym się WM. dostanie“ — казав Юр. Немирич (Арх. Чартор. cdx 378 f. 583).

⁸⁴⁾ Пор. напр. вищезгаданий універсал королівський з. д. 4. V., 1655 р. з обітницею увільнити селян „від робіт і повинностей“. Про цього ще мова низче.

⁸⁵⁾ Michałowski. Ks. Pam. s. 509, 260. „Jeżeli dłużej taka niemiłość WMPanów serca ku nam zatwardzi, nielża jedno o sobie radzić“ — казав Кисіль. „Egzulanci z Bracławia, Wołyńia, Kijowa i Czernihowa stracili nadzieję po-wrotu do dóbr swoich“ (в початку 1654 р.) писше Л. Кубаля: Wojna Moskiew-ska ст. 94.

⁸⁶⁾ „Nowiny z Warszawy 21. II., 1651, Zbiory Rusieckich, Miscel 1645—52, f. 143. Лист Кисілля до Радзієвського: Michałowski, Ks. Pam., 609. Пор. повні горечі два останні відомі нам досі його листи до Короля з. д. 23. I., 1652 (ib. N. 245) і з д. 24. II. (Памятники Київськ. Ком. т. III)

⁸⁷⁾ По погромі польських військ під Батогом — записує в своїй хроніці Ерлич під д. 4. VI. 1652 р.: „z kozaków jeden, będąc życzliwy p. Wojewodzie, potajemnie ostrzegł, aby czempredzej uchodził z Kijowa; który nie czekając dnia, zaraz w nocu począł umykać, co obaczywszy szlachta, a dowiedziały się, za nim gdzie kto mógł uciekali.“ (Latopisiec I, ст. 139).

⁸⁸⁾ Критичний аналіз того місяця дневника Мисковського в моїй монографії про Кричевського: Z Dziejów Ukrainy, ст. 200. Перший Універсал гетьманський, дозволяючий непокозаченій шляхті повернати до своїх маєтків, з умовою, „щоб вони не привлачували собі ніякої зверхності“ і „не мали злости ані до своїх підданих, ані до нашої релігії грецької“ — був виданий в Острозі 2/12 XII 1648 р. (пор. С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину, ст. 113).

⁸⁹⁾ Памятники Київськ. Ком. III ст. 155—6. В тім-же листі з д. 24. II., 1652 р. Кисіль доносить, що „Nobilitas wszystka do dóbr swoich reintacta“.

⁹⁰⁾ Памятники Київськ. Ком. I 327. М. Кордуба: Венецьке посольство до Хмельницького 1650 р. ст. 33: Віміна називає його „шляхтич польський“. Він перебував при Гетьмані під Львовом в 1655 р. (Kubala: Wojna Moskiewska s. 305). На жаль не знаємо його імені. Чи не буде він часом одною особою з Євтихієм Соболем, учнем в 1632 р. основаної Могилою школи пічерської? (Пор. М. Грушевський — Історія України VII, ст. 421).

⁹¹⁾ В р. 1647 підписує він в Луцьку, разом з Григорієм Четвертинським подкоморієм луцьким, Юрієм на Олізарові Березницьким, Павлом Шолыєном, Степаном Четвертинським, Філоном Єловицьким, Данилом Балабаном, і Олександром на Дроздіях Гулевичем, як свідок „ustnie proszony“, заповіт королівського дворяніна, Грека по походженню, Олександра дон Музеллі, який весь свій маєток записав православному брацтву Луцькому. Памятники Київськ. Ком. I, ст. 94, 327. Pastorius Hist Pol. lib. IV 237. Акти Юж. и Зап. Рос. III, ст. 432 і VIII ст. 324. Kubala: Wojna brandeburska, 59. Костомаров (Б. Хмельницький ст. 229) по-милково уточнює його з Немиричем.

⁹²⁾ Арх. сборникъ документовъ относящихся къ ист. С.-Зап. Рос. II, N. 48. Акты относящ. къ ист. Зап. Рос. V N. 18. Herbarz Niesieckiego VIII, ст. 519. „Sapiehowie. Materyaly hist.-genealogiczne i majątkowe“ II, ст. 131. Кс. Войцех В. Коялович у своїм „Compendium“ (зложенім у тім часі, в пол. XVII ст.) пише: „Michał Bohdanowicz Stetkiewicz, człowiek wielce wymowny i doświadczy, do kozaków się udawszy, czerńcem umarł.“ (Herold Polski, p. 1897, ст. 101).

⁹³⁾ Z Dziejów Ukrainy, ст. 205, 160.

⁹⁴⁾ Арх. Юго-Зап. Рос. ч. II, т. I N. 28 і ч. I, т. VI ст. 778. Памятники Київськ. Ком I ст. 284. Описъ Київск. Центр. Арх. N. 18 ст. 14, N. 19 ст. 39, N. 20 ст. 12, 23. Костомаров: Б. Хмельницький 338, 377. Автобіографічні подро-

бці в листі до Бутурліна: Акты Юж. и Зап. Рос. IV ст. 186—7. Жерела до Іст. Укр. XII N. 58. В показчику осіб до того тому Жерел Василь Верещака помилково названий перекладчиком молдавського воєводи. Акт даровизни села Затурець Андрієм і Василем Верещаками — Прокопові в Описи К. Ц. Арх. N. 18. Про Прокопа ще Арх. Чартор. cdx 152, f. 225.

⁸⁵⁾ Про о. Ласка і Костянтина Виговського, пор. Шамятники К. Ком. I 225, 231, 270, 279, II 573, про них ще мова назче. Про Богушевича: Dr. Antoni J. Sylwetki historyczne ser. VIII ст. 144. Кердані (давніще Морулино) належать в першій четверті XVII ст. до Кердановських, бояр білоцерківських. Однака вони надані ще Світргайлом Богушам (*Zródła Dziejowe* XXII ст. 620). Може бути, що Кердановські це прізвище взяте від маєтку. Інтересно, що по конфіскаті Кердані були надані Королем православному шляхтичеві Стефану Ярошинському (синові Петра, впукові Дмитра — голови роду), якого в р. 1686 бачимо в числі членів луцького православного брацтва (Пам. Київск. Ком. I ст. 111). Про Бірецького: Акты Юж. и Зап. Рос. X ст. 767—8, пор. Z Dziejów Ukrainy ст. 250. Про Грязного: Арх. Юго-Зап. Рос. ч. II, т. I ст. 341, 347 і вище ст. 86. Про Мазенів: Акты Юж. и З. Рос. X ст. 405. Б Ейнгорн: Спошення малор. духовенства съ моск. правительствомъ ст. 128, Z Dziejów Ukrainy ст. 635—6. Про Федъкевичів: Описъ Киевск. Центр. Арх. N. 5 ст. 32, N. 7 ст. 42, N. 21 ст. 8 i Volumina Legum IV ст. 304, Z Dziejów Ukrainy ст. 264. Про Іскрицьких: Модзалевського Малороссійський родословникъ II ст. 239, Vol. Leg. IV ст. 304, Z Dziejów Ukrainy ст. 266—7. Про Дзіків: Описъ К. Центр. Арх. N. 20 ст. 14, Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII т. II ст. 538. Z Dziejów Ukrainy ст. 279—280.

⁸⁶⁾ Сборникъ ст. и мат. по ист. Юго-Зап. Рос. Киевск. Ком. вып. I ст. 39.

⁸⁷⁾ Про володіння вище згаданими маєтками пор. для Лесницького, Z Dziejów Ukrainy ст. 284; — Ждановича, ibid. ст. 288 i Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VIII т. II N. 59; — Зарудного, Z Dziejów Ukrainy ст. 295; — Павла Яновича Хмельницького, Акты Юж. и Зап. Рос. V N. 43; — Абрамовича, Акты Юж. и Зап. Рос. XV ст. 460, Z Dziejów Ukrainy ст. 270; — Махаринського, Źródła Dziejowe XXII ст. 142, Акты Юж. и Зап. Рос. X ст. 765—9, Z Dziejów Ukrainy ст. 272; — Байбузи, Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII т. II ст. 401, Z Dziejów Ukrainy ст. 276; — Петрановського, Арх. Чарторийських cdx 402 f. 526, Z Dziejów Ukrainy ст. 278; — Немири, Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII т. II ст. 396, 398. Z Dziejów Ukrainy ст. 293; — Зеленського, ib. Арх. ст. 560; Z Dziejów Ukrainy ст. 278.

⁸⁸⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. т. XIV ст. 201—4.

⁸⁹⁾ Біографічні дані про Креховецького: Z Dziejów Ukrainy ст. 310—13. Про Мужиловського, тамже ст. 316 і біограф. розвідка проф. Грушевського в київській „Україні“.

¹⁰⁰⁾ Що до посередницької ролі духовенства пор. інструкцію польським комісарам до Хмельницького з д. 30. VI., 1655 р., щоб переговорювати з ним за посередництвом київського духовенства (Арх. Чартор. cdx. 402 f. 53). „Zabiegamy rzeczem· przez X. Metropolitę i innych Ruskich życzliwych“ — писав ще 11. II., 1649 Кисіль (Grabowski Ojcz. Spominki II ст. 10), також: Kubala Wojna Moskiewska ст. 61. Діонисій Балабап, шляхтич волинський, споріднений

з тамошньою шляхтою; між іншим його зять Адам Бялостоцький посередничить пізніше в заключенню Гадяцької Умови. Йосиф Чаплич, обраний на владицтво луцьке „przez elekcję tamecznych obywatele duchownych i ścieckich religii greckiej“, одержав 6. II., 1650 на просьбу Коссова від Короля „aprobasęe przywileju“, в котрій м. и. читаемо: „iż jako w tej Rzplitej starożytność domu Wielebnego Józefa Czaplica nam wiadoma, że przodkowie jego w Ruskich krajach rodowitości swojej pomocą różnych nieprzyjaciół Krzyża Św. częstokroć odpór dawali“ (Арх. Чартор. cdx 144, N. 176, пор. ibid. cdx 119 N. 53: instrukcja Kosowa ojcu Klemensowi Staruszycowi посолі до Króla). Про Гопайна: тамже cdx 2446, f. 160. Про Предимирського: Акты Юж. и Зап. Рос. III, N. 81 i 84, Реестра всего Войска Запор., ст. 201, Z Dziejów Ukrainy ст. 297. Про Нечаєву хоругвю: Zbiory Rusieckich Miscel. 1645—52 f. 87. Про Княгиню Курцевичеву: Памятники Киевск. Ком. I, 72. Атаназія з Солтанів (м. иш. відомий Йосиф Солтан митрополит київський в поч. XVI ст.) Юдицька записує в Київі 20. XI., 1665 р. свої маєтки тому Печерському монастирю, де вона була ігуменею; цю запись м. иш., яко „свідки упрощені“ підписують: Григорій Остолецький і Степан Липинський, син Петра підстарости овруцького (Акты Юж. и Зап. Рос. т. VIII, с. 151). Про Мазепину: Костомаров — Мазепа, с. 386; „Кievsk. Starina“ 1898, III, с. 462, Z Dziejów Ukrainy ст. 365—6. Яко побутова подробиця: в р. 1667 до Київа приїздили „сь измѣнничей стороны“ — як доносили урядовці московські — стара Гетьманова Ганна Хмельницька, вдова по Богдані, зі своєю компаніонкою, дочкою Григорія Гуланицького, бувшого полковника ніжинського, що сидів тоді в польській певолі в Мальборській твердині (він був жонатий з Ганною Шептицькою), і обидві в жіночім монастирі Печерським зупинились (Акты Юж. и Зап. Рос. VI, ст. 162).

¹⁰¹⁾ Лист „rzekomo suplika“ Хмельницького, читаний в Сенаті 19. XII., 1650 р. Арх. Чарторийських cdx 417, f. 108.

¹⁰²⁾ Для прикладу: надання Гетьманом шляхтичам Мартину і Федору Воронам (Вороничам) маєтків у повіті стародубовськім, які вони по свому батьковій дядькові дідишли. Акты Юж. и Зап. Рос. III, ст. 545.

¹⁰³⁾ Michałowski, Ks. Pam. ст. 121.

¹⁰⁴⁾ Kubala, Wojna Moskiewska ст. 423.

¹⁰⁵⁾ Арх. Чарторийських cdx 2446, f. 47: лист Беневського до кн. Четвертинського.

¹⁰⁶⁾ „Zbiory Rusieckich, Miscel. 1645—52, f. 83.“ Там же лист Кисіля до старости звенигородського з Любень 21. I., 1649: „któ to słyszał kiedy we Zwiahlu Wojska Zaporowskiego rządy!... Od Słuczy poczawszy aż do Czyhryna Wojsko Chmielnickiego położone jest... Wszystka plebs aż do tego czasu in armis zostaje w titule kozackim... nie do panów swoich... ale samemu Chmielnickiemu hołdując...“

¹⁰⁷⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. VI, ст. 177.

¹⁰⁸⁾ Короткі біографії всіх тих полковників в моїй монографії про Кричевського в збірнику Z Dziejów Ukrainy. Там подані історичні джерела і література.

¹⁰⁰⁾ Каманинъ: Договоры Б. Хмельницкаго съ Польшой, Швецией и Россіей Сборникъ Киевск. Ком. вып. 2, (Киевъ 1916), ст. 107.

¹¹⁰⁾ Лист датований 8. VI. ст. ст., Памятники Киевск. Ком. I, ст. 220, вид. 1898 р. Одними абсолютично-монархичними перекопаниями і тенденціями Гетьмана пояснюються його пляни з часів першої (автономістичної) доби повстання посадити на польський престол Царя московського, або Князя семигородського, щоб таким чином скріпити монархічну владу в Річпосполитії. Про ці пляни широко тоді говорили в Польщі. Пор. напр.звістку, що хронольгічно майже совпадає з датою вище згаданого листа Гетьмана до Царя: „przyjechali posłowie do Chmielnickiego od cara moskiewskiego i od Rakoczego, żądając promotiey i pomocy na królestwo polskie“ („Obsidia Lwowska“ Арх. Чарторийських схд 417, f. 66.)

¹¹¹⁾ Як вище ст. 24 – 26, і крім того: лист зі Львова 4. VI., 1648 „W Białej Cerkwi (Chmielnicki) sedem belli fecit, okupy sypie, j u ż Księciem Ruskim tytułu jąc się“ (Michałowski, Ks. Pam. ст. 34). Те саме в листі Уліцького 9. VI. (ibid. ст. 39), в листі Кисіля 31. V. (ib. ст. 27), в листі В. Мисковського 8. VI. і в листі з Бродів 10. VI. (Шайноха op. c. s. 407, 409). Хмельницький „nie o kozactwie, ale de ducatu et dominio myśleć się waży“ – писали польські мирові комісари 8. III., 1649 (Niemcewicz, Zbiór pamiętników IV. 382). „Przy udzielnym Księstwie Ruskim ma się wolę koniecznie zasadzić“ – так казав про наміри Гетьмана його посол до А. Кисіля в Маю 1649 р. (Памятники I, 344). Зокрема Мисковський 31. I. 1649 тайно від Кисіля доносив, що „Хмельницький хоче заволодіти князівством Руським і Молдавським і веде широкі переговори з Князем Волоским (при помочі православних ченців) про розділ нашої шкури“ (лист цитований вище в примітці 52). Коли зважити, що лист комісарів з д. 8. III. підписаний вже і Кисілем, то видно, що кандидатура Кисіля на князівство руське, або на „державу подільську“, про що в цьому листі з д. 31. I (див. вище ст. 77) згадував Мисковський, упала. Інтересну подробицю знаходимо в другому листі Мисковського з д. 1. II., а саме: що „Лупул прислав Хмельницькому подарунки і тепер намовляє його звернутись проти нас (Польщі) та обіцює йому помогти всіма своїми військами стати Князем Руси, і навіть по мирному уступити, коли він захоче, Волоське Князівство. Про це ведуться переговори через грецьких ченців, які нам прѣ сказали. Патріарх (Наїсій) спішно виїхав у Московію, щоб склонити Великого Князя до союзу з Князем волоським проти нас.“ Того уступу немає в копії цього листа, виданій в I томі Памятн. Киевск. Ком. (вид. 1898 р. с. 330), натомість єсть він в копії цього-ж самого листа, пересланої до Риму папським пунцієм de Torres'ом (Сборникъ Киевск. Ком. вып. II, с. 133–6).

^{111a)} „... Habe Chmielnicky mitt seinen vornehmbsten Oberofficirn, als Nieceia, Glatky und andern ein krieges-consilium wieder die Pohlen gehalten; da dan der eine, genannt Glatky, dem Chmielnicky in faciem solte gesaget haben: Ey, Chmielnicky, der König in Pohlen ist unser König und Herr, wird auch woll unser Herr und König verbleiben, und du wirs nimmer König werden, sondern wie du an itzo bist, sein und verbleiben

unser bruder und Twarzis. Solches hatt Chmielnicky heftig ver-drossen, dass er selbigen Glatky alssbald hinausführen und niederhauen lassen. Die andern Cosaken als Russische Edelleut sind sehr uffstätig worden und zu Chmielnicky gesprochen: Wass? Wiltu unsere Edelleute und Brüder so lieder-lichen selber niederhauen, so wollen wir dich selber dem Könige in Pohlen in die Hände lieffern. Diesen Uffstand zu componiren, dem Chmielnicky grosse Mühe gekostet.“ (Днівник шведського дипломатичного агента Йог. Майера. Ця звітка записана ним під датою 26. II, 1651 р. в Красноставі. Архів Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI с. 48). Згаданий тут козак, полк. миргородський Матвій Глад-кий, був потім на початку 1652 р. за бунтарство покараний Гетьманом смертю (Памятники Київск. Ком. III, 180; Oswięcim: Dyaryusz 347, 371; Самовідець — Літопись 29), так само й за те саме був покараний тоді-ж інший козак полковник Корсунський Лукіян Мозиря; така сама доля зустріла покозаченого шляхтича пол-ковника паволочського Адама Хмелецького, стяготого в Паволочі (Michałowski, Ks. Pam. 453, Акти Юж. и Зап. Рос. III ст. 459, Dr Antoni J.: Szkice i opow. ser. V, s. 185; L. Kubala: Wojna Mosk. s. 37, 351); значний покозачений шляхтич Микола Федорович, наказний гетьман над козацьким військом в Молдавії по смерті Тимофія Хмельницького, був по наказу гетьманському покараний смертю за те, що хотів сам стати Гетьманом (Акты Юж. и. Зап. Рос. X, с. 77) і т. д.

¹¹²⁾ Подорож Патріярха антиохійського Макарія описана Павлом Алєпським. Цитую по перекладу Кубалі: Zaprzepaszczena krajina. Про грамоту султанську і „дипльом на Ки. Руське“ вище ст. 25 і примітка 5. Цікаво було-б прослідити ту роль, яку в політичних відносинах турецько-українських відіграло царгородське духовенство православне.

¹¹³⁾ Переписка Хмельницького в цій справі в Актах Юж. и Зап. Рос.

^{118a)} Титул Князя київського і чернігівського пропонується Гетьману в ін-струкції шведським послам, яку переловили Поляки і послові московському Євлеву в поч. 1657 р. передали. (Рос. переклад цієї інструкції виданий в „Сборнику“ Київск. Ком., вип. I, с. 107—116). На жаль цей переклад не має дати. На мою думку це єсть переклад інструкції, посланої Королем Карлом Іуставом послові шведському в Трансильванії Іогарду Веллінту після призначения його (заочно) послом до Гетьмана. На це вказували-б ці слова пізнішої інструкції Якову Тернешельду з д. 25. IX, 1656 р.; „Його Кор. Величність посилає... Велінту подібну до цієї інструкцію“ (Арх. Юго.-Зап. Рос. ч. III т. VI с. 153), і далі: руководством для переговорів з козаками мають служити „звітні докumenti и иных послів“ (івід. с. 157). В усякому разі ця інструкція видана раніше від інструкції Тернешельду, який одночасно з Велінтом був призначений послом в Україну, і який мав виїхати туди безпосередно від Короля, по дорозі зустрітися з Веллінтом і далі іхати з ним умісци.

Інструкція переловлена Поляками і передана Євлеву мала абсолютно неприємлі для Гетьмана умови. Вона забезпечувала Україні тільки козацькі воєводства: Київське, Чернігівське і Брацлавське; ставила тяжкі економічні умови, як напр. жадання четвертої частини мита, передачи Шведам головних українських комунікаційних артерій — Дніпра, Дністра і Буга — з парумилевою

прибережною смugoю ; яко максімум пропонувала вассальну залежність України від Швеції й не висловлювалась ясно в справі дідичності гетьманської влади. Як що це та інструкція, як я думаю, була у Веллінга під час його приїзду до Чигрина в Січні 1657 р., то нічого дивного, що вона викликала обурення Гетьмана (пор. вище ст. 50) і що Веллінг був примушений її на очах канцлера Виговського порвати (Архів т. с. ст. 296). Інтересно тільки, чому під час того посольства не була використана Веллінгом інструкція, дана Королем другому послові Тернешельда, яка ставила вже зовсім інші умовини : отже найсамперед визнавала повну незалежність України, пропонуючи не вассальну залежність, а союз („*Proiectum Foederis inter S. R. M. et Chmielnicky*“, ib. ст. 167) ; економічні і торговельні зносини поміж Швецією й Україною оцирала на основах взаємності (ib. ст. 156) і т. д. Мабуть Веллінг виїхав на Україну з Трансильванії не діждавши Тернешельда, прибув поперед нього до Чигрина й відповідно до одержаних на цей випадок указівок (розпочинати переговори самому без Тернешельда, ib. ст. 171), почав переговори на підставі своєї, старшої від Тернешельдою, інструкції (на жаль не маю тут на сміфрапії джерел, потрібних для того, щоб цю справу вияснити). Можливо також, що переговори розбилися зараз на самім початку через дві найважніші справи : через справу „руських земель“, про яку не тільки інструкція Веллінга але й інструкція Тернешельда висказувалась дуже певно, та через справу дідичності гетьманської влади, в якій і в інструкції Тернешельда видно було, ос особливо дратуюче Гетьмана, загання („розвідати, чи можна прихилити Хмельницького на сторону Короля тим, що Король буде піддержувати осягненя Хмельницьким дідичної влади над козаками, чи може, як що це буде вигодно, засвідчити прихильність Короля до наслідування влади Виговським, або зовсім не порушувати ціх питань . . .“ так згучав пункт 16 інструкції Тернешельда — ib. с. 166. Як страшно вороже ставився Гетьман до можливості кандидатури Виговського, про це ще буде мова низче). Справу першу виразно вияснила заява Виговського, зроблена від імені Гетьмана Веллінгу, що він готов зараз підписати союз зі шведським Королем, як що тільки „*Königl. Mtt. ihnen cedirte das Jus totius Ukrainae antiquae vel Roxolaniam, da der Griechische glaube gewesen und die sprache noch ist, biss an die Weixel*“ (ib. ст. 205). Так само виявили справу династичних планів гетьманських одночасні донесення інших шведських послів, як напр. реляція посла шведського в Трансильванії Генриха Штернбаха з. д. 28. I. 1657 (отже саме тоді, коли Веллінг приїхав до Чигрина), в якій він пише : „*Quod vero cosacorum satisfactionem attinet, ex discursu cum aliquo consilialiorum habito intellexi: cum Chmielnicius prolem masculam unam habet, et Wiowskyus caeterique Duces nullum imperium affectent, debere Chmielnicio dari partem Russiae Albae nomine Ducis*“ (ib. ст. 195). Отже нове посольство Ліленкрони привезло Гетьману зацрісану аsekурацію Кафла Іустава на уступку Гетьману всіх українських земель : . . . „*Declaramus et verbo nostro Regio sub fide Juramenti . . . sanete promittimus . . . quod . . . Nos neque Successores Nostros in eas terras . . . quos Campiductor Militiaque Zaporoviensis loco satisfactionis sibi vindicare volunt, aliquid practensuros, in earum possessione*

turbaturos vel quoque modo Ipsis praejudicatuos, sed Nos semper ad sinceram et non fucatam cum Ipsis amicitiam ac bonam correspondentiam colendam paratos fore.“ Взамін за це вимагав Король, щоб „Campiductor Eiusque Successores“ забезпечив такою самою заприсяженою асекурацією право Короля шведського та його наслідників на ті землі Річ Посполитої, які в асекурації виразно перечислені і які Король уважає за свої (ib. ст. 221—2). На основах повної рівності й повної незалежності обох держав Швеції й України, па забезпеченю за Гетьманом усіх етнографічно українських земель (крім Підляшя) і на офіційнім визнанню Лілієнкроною в імені Карла Іустава — Юрія законним наслідником гетьманським (ib. с. 295) мали бути завершені довгі переговори і підписаний шведсько-український союз. Лист Карла Іустава, в якому він вітав Богдана з приводу проголошення Гетьманом (а не вибору, що дуже важко підкреслити всупереч поширеним хибним поглядам на цю справу) його сина Юрія, санкціонував визнання Лілієнкроною династичних плянів Гетьманських („quod vero literis ablegati nostri edocemur filium III. V-rae ab universa Militia Zaporoviana declaratum esse Hattmannum, hoc ipsum III. V-ae ex animo gratulamur....“ ibid. ст. 329). Лист цей, висланий 6. Августа нов. ст., не застав вже Гетьмана живого

¹¹⁴⁾ Оригінал одного з універсалів Гетьманової, виданого 22. VII., 1655 в справі маєтностей монастиря Густинського за підписом Гетьманової Анни Богданової Хмельницької і гербовою печатю Гетьмана з гербом Абданк, знаходиться в Краківській Академії Уміlostей рук. 270 (Репродукція печатки видана мною в збірнику *Z Dziejów Ukrainy* ст. 254).

¹¹⁵⁾ Павло Алепський в р. 1654 оповідає, що в розпорядження тієї татарської гвардії був Гетьманом виділений простір землі між дорогою з Лисянки до Чигрина і Чорним Шляхом. Гунцель-Мокрський, посередник між Гетьманом і королевичем Яном Казіміром перед елекцією, який в таборі Хмельницького довший час неребув, оповідав у Грудні 1648 р., що „хоч Хмельницький деспотично править своїм військом з 300 тисяч чоловіка, однак він не може бути спокійним за своє життя, яке все виставлене па небезпеку при кожнім випадку і при кожнім бунті цієї гайдкої черні, що по своїй звичці весь час пяна. Він держить яко свою сторожу 2 тисячі Татарів“ (Реляція папського Нунція de Torres'a, Сборникъ Кіевск. Комъ вып. II, с. 128), і т. д. Про Німців на гетьманській службі пор. м. ии. інструкцію Ракочого свому послові до Гетьмана Шебеші з д. 18. IV., 1657 р.: „Promiserat antea Dominus Generalis, quod Germanos suos, quos certo numero habet, ad servitia nostra dimittet“ (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. III т. VI ст. 281).

¹¹⁶⁾ Під час подорожі Патріярха Макарія полків, як записує Павло Алепський, було 18. Кожний полковник, по його словам, володіє що найменше 20 градами і стоїть на чолі численної армії.

^{116a)} „List z Koliczyska do IMP. Zwana 24 VIII. 1648 od syna IMci: IMP. Kordysz powiadał mi o confessatach języków wczorajszzych pojmanych. Naprzód wszyscy się na to zgadzają, że ich jest pod 180 tysięcy. Pułkowników szesnaście... Chmiel zgody sobie życzy. Czerń zaś przeciwko temu. To nie mała, że z czernią rady nie miewa, czego przed tem nie było, bo zawsze czerń

domagała się tego, że z niemiż in consilio byli, a teraz z samą swoją tylko starszyną rady miewa" (Zbiory Rusieckich, Miscel. 1645—52 f. 75).

Для прикладу, як призначались Гетьманом полковники: Універсал Гетьмана Богдана Хмельницького о призначенні Івана Нечая полковником білоруським (Сборникъ Кіевск. Ком. вып. I, ст. 28): „Озаймуем тим писанем нашим кожному, кому би тілько того потреба було відати: панам полковникам, сотникам, есавулам, отаманам і всему товариству Войска Е. Ц. В. Запорозского, старшині і черні, а особливо сотникам і козакам на Білій Русі знайдуючимся, ... іж відячи Ми Пану Івана Нечая Нам і всему Войску Нашему Е. Ц. В. Запорозскому жичливого і в ділах рицерських взятого, от боку Нашого (тут у виданню „Сборника“ помилково розставлені знаки розділові: кома повинна бути по слові „взятого“, а не по слові „Нашого“, тому що „взятий“ = wzięty, що зн. досвідчений) зсилаєм на полковництво в Білу Русь, до Могилева, Чаусов, Новобіхова і Гомля і інших міст і мястечек і сел, там ся знайдуючих, аби там, зостаючи на пограничу, постерегал, якоби той поля вціл біл захований для дальшее послуги Е. Ц. В., Нам і всему Войску Запорозскому напротивко розних неприятелей.. Тому Пану Іванови Нечаєви, полковнику Нашему Білоруському, позволяєм кожного з козаків там зостаючих, доброго милувати, а злого карати. А хто би за оказанем того Універсалу Нашого, біл спротивні і в том полковникови важился чинить яку найменшу кривду і перешкоду преречепому Пану Нечаєви, — то Ми кожного такового, за взяттям ведомости, строю без фольти на горле карати будем, не чинячи иначе. Дат. з Чигрина, Януария дня 26, року 1656-го. Богдан Хмельницкий рука власна” (підпис для цієї доби гетьманування характерний! Так підписували свої листи і універсали тільки Монархи, напр.: „Carolus Gustavus“, „G. Rakoczy“ і т. д.). Переход від військової екстериторіальної, до територіальної влади полковницької м. інш. відбиває в собі підпис полковника Данила Нечая з д. 12/22 Марта 1649 р. в його листі до Лянцкоронського, кащ. камянецького: „Z Szarogrodu d. 12 Marca wedle ruskiego kalendarza. Daniel Nieczay Pułkownik Województwa Bracławskiego Woyska Króla Jmci Zaporowskiego“ (Арх. Чарторийських с.д.х 144, ф. 183).

¹¹⁷⁾ Договоръ и постановленіе между Гетманомъ Орликомъ и войскомъ запорожскимъ въ 1710 г. (Чтение Моск. Общества 1859 I).

¹¹⁸⁾ Документы, что относятся до Переяславской Умовы выдані в Актах Юж. и Зап. Рос. т. III, IV, X и XI. Важніці з них передруковані Проф. М. Грушевським в його праці: Переяславська Умова України з Москвою 1654 р. — Київ, 1917.

¹¹⁹⁾ Милюковъ: Очерки по истории русской культуры ч. III, ст. 186, 192.

¹²⁰⁾ М. Грушевський: Історія України, т. VII, с. 391.

¹²¹⁾ Пор. М. Грушевський: Ілюстрована Історія України, ст. 467.

¹²²⁾ Пор. А. Стороженко: „Іосифъ Верещинскій бискупъ Кіевскій“, — Сборникъ Кіевск. Ком. вып. I, ст. 35.

^{122а)} Цей лист Хмельницького, під час облоги Замостя д. 7 XI 1648 писаний (їого читали потім в Варшаві на засіданні Сойму елекційного 12 XI. — пор. Michałowski Ks. pam. 312): Арх. Чарторийських с d x 143, N 76. Пор. „Deklaracya woli Króla Imci i Rzplitej Wojsku Koz. Zaporowskich 27 X 1625 r.: ... Lubo większa ich (козаків) część ludźmi nie będąc stanu szlacheckiego, nie tylko wolnością życia i zażywaniem majątkości swoich z tym najprzedniejszym Rzplitej stanem są porównani.“

¹²³⁾ Ця справа Мужиловського, яка пішла з того, що віл, знаючи тодішні московські звичаї, за образу вважав прийняття його рибою стравою, а не мясною, дійшла до Царя і викликала цілу переписку і ряд протоколів. Вони видані в Актах Юж. и Зап. Р. VIII N 38 і далі. Про „тіні по нобілітації“ була мова на соймі 1659 р. (Kochowski: Annal. Pol. Clim. II, p. 394).

¹²⁴⁾ Акты Ю. и З. Р. VII ст. 30/

¹²⁵⁾ Костомаров: Русская ист. въ жизнеопис. ея главн. дѣятелей — перекл. О. Барвінського, ст. 331.

¹²⁶⁾ М. Грушевський ор. с. ст. 494, 496—8.

¹²⁷⁾ Памятники Київск. Ком. III, вид. 1898 р. ст. 188.

¹²⁸⁾ Грамота Гетьману на Гадяч, датована 27 III 1654 р., видана в Шам. К. Ком. III, ст. 192. Гадяч за часів Річпосполитої був королівщиною. Перед повстанням володів нею Конецпольський, хорунжий коронний; од нього відобрал Гадяч Микола Потоцький і обернув цю королівщину в свої добра приватні (Пор. Szajnocha: Dwa lata dziejów naszych, I, 222—5). Грамота Богдановичу-Зарудному на Мліїв і Тетері на Смілу в Актах Ю. и З. Р. т. III. Zarudnij пізніше, під час Чуднівської Умови з Польщею, дістав на той самий Мліїв королівське надання „правом ленним“ (Vol. Legum IV р. 360). Тетери, коли перша царська грамота, закопана ним у землю, зогнила, просить у Царя півтордження її в р. 1657, але так, „щоб Військо про це не знало“ (Акты Ю. и З. Р. X, ст. 487 i XI, ст. 765).

¹²⁹⁾ Для прикладу цитую тут універсал Гетьмана з наданням Київському Братському Монастирю бувших езуїтських маєтків: Ксаверова, Мухоїд, Іллісечього і Чорногородки, 9 I 1656 р. Пам. Київск. Ком. I, 448.

¹³⁰⁾ Універсал, датований 4 V 1655 р. (Michałowski Ks. pam. ст. 756) пор. Kubala: Zaprzepaszczone Kraina ст. 295, 432.

¹³¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III, ст. 299. „Жалованная грамота малороссийской шляхты, православной вѣры, на ихъ шляхетскія права“ була видана Царем 27 III 1654 р. (Про українську шляхту в Переяславських переговорах див. Акты Ю. и З. Р. X, ст. 439, 447, 491—2, пор. 487—8). По московським даним в 1654 р. склало присягу безпосередно Цареві на козацькій території 303 шляхецькі сім'ї. Це, розуміється, була найменша й найтемніща частина живучої тоді в цій козацькій Україні шляхти. Вище вже було сказано, чому найбільш свідомі і найбільш активні укр. елементи не хотіли присягати безпосередньо Цареві, а тільки через Гетьмана. Таких елементів найбільше було власне серед шляхти, і тому ці 303 шляхецьких сім'ї — це тільки дрібний виняток. Крім православної була вже тоді на Україні і шляхта католицька (про це буде мова нижче) і єврейська

в грамоті царській тільки про шляхту православну була уступкою, зробленою Гетьманом нетолерантній і педовіряючій „покатоличеним Черкасам“ політиці московській та випливала з цілого тимчасового характеру Переяславської Умови. „Забезпечення“ дане Гетьманом католицькій шляхті пинській служить тому найкращим доказом. Яко приклад нового служебного характеру шляхецького землеволодіння можна ще навести оде прохання полковника Івана Нечая до Царя з д. 24 VI. 1656 р.: „за сотника моего подручного надъ всею шляхтою Івана-Адама Григорієва Кошанского, шляхтича, челомъ бью, чтобъ ему (на) помѣстѣ во Мстиславскомъ уѣздѣ грамоту дать изволилъ и его пожаловалъ, чтобъ имѣлъ съ чего служить твоему Царскому Величеству“ (Сборникъ К. Ком. вып. I, с. 64—5).

¹³²⁾ В оригіналі: „Cicho, skromnie i łaskawie, jako wrzodowi niemal ugadzajac, z poddanymi postepowali.“ (Pamiętniki Jemiołowskiego, p. 15). Пор. лист Кисілі до Хмельницького, в якому Кисіль в імені шляхти обіцяє: „z poddanymi naszymi, nullam exercendi tirranidem, uspokoić się“ (Grabowski — Ojczyste spominki II р. 30—2) а такоже жадання Хмельницького, поставлене Миколі Кисілю і прибувшій з ним в 1650 р. шляхецькій делегації, „by łagodnie z chłopami postepowali“; вище згаданий (примітка 88) ушверсал гетьманський, і т. д.

¹³³⁾ Слова з листу кошового Івана Гусака до Гетьмана Самойловича, написані в 1684 р. Літопись Величка II, 543.

¹³⁴⁾ „Zeby k o za k o m, po d p r a w e m s z l a c h e c k i m s i e d z a c y m, forum przeciw szlachcicowi, krzywdy czyniacemu kozakowi, w Grodzie, w Ziemi stwie i Trybunale naznaczone bylo“ — казав Казановський в 1648 р. на соймі конвокаційнім у Варшаві, даючи тим доказ, якою пекучою була вже тоді ця справа (Michałowski — Ks. pam. ст. 119. Пор. вище прим. 122 а).

¹³⁵⁾ Для характеристики цих правних відносин навіть у пізніших часах, коли вже влада Війська Запорожського, а з нею й сила українського права державного була ослабла, може послужити пункт інструкції на Сойм Варшавський 1664 р., даний послам козацьким від Гетьмана Тетері і Війська Запорожського: „Jeżeliby kto chciał ze szlachty być w rejestrze kozackim i usługę J. Kr. Mci między kozakami tractować, ten, by najstarszożytniejszej był familii, sądowi Hetmańskiemu subesse powinien, poko tu zostaje. Jednak, gdy w Koronie, albo W. X. Litewskim comparebit, porzuciwszy tę służbę, aby, że był w rejestrze kozackim, nie szkodziło i nie derogowało nic honorowi jego“. Архів кн. Чарторийських в Кракові с дх 402, f. 561.

¹³⁶⁾ Так інтерпретує це надзвичайно важне жадання в своїй Літописі Самовидець, ст. 58.

¹³⁷⁾ „Нами ся Войском Запорожским титулусте, а нас за низашо масте“ — писав у вищезгаданім листі кошовий січовий Гусак до Гетьмана Самойловича і до „старшини городової“.

¹³⁸⁾ Акты Ю. и. З. Р. XV, ст. 54.

¹³⁹⁾ Акты Ю. и. З. Р. XI, ст. 765. „Литовські краї“ зайняло тоді було союзне московське військо. Царь таки надав пізніше (в 1655 р.) Виговському

величезні маєтки на Україні: Остер, Козелець, Тринілля, Стайки, Ромни і т. д., але він, розуміється, ними не володів піколи (Акты Ю. и З. Р. т. II i XI).

¹⁴⁰⁾ Там же, т. XI. ст. 750.

^{140a)} Для прикладу: Чоловітна ніжинського полк. Василя Золотаренка до Царя з проханням грамот на ріжні землі для осавула Леонтія Бута і сотників Романа Ракушки і Пилипа Уманця в Марті 1660 р.: . . . „вели, Государь, им дати внов — Леонтию Буту сельце Киселювку і Адамовку з млинами, на греблі Киселювської будучими, а крестьянских дворов в них з 40, опріч козаков; (и пожаловать) сотника Романа в Ніжинському полку в Новгородському повіті, селом Клістер з млинами і іншими принадлежностями, а в нем крестьянских дворов, опріч козаков, зо сто; глуховского сотника Филипа селом называемим Гремяче з млином на речі Рогозної . . . а в том селі крестьянских дворов з 60, опріч козаков“ . . . (Памятн. К. Ком. III с. 425). Або ще також прохання прилуцького полковника Федора Терещенка з дн. 19 XI 1659 р. про грамоти для ічепського протопопа Симеона Адамовича: „. . . пожалуй его деревнею Буромкою і Шиловичами з двома млинами“ (там же, ст. 393) і т. д.

¹⁴¹⁾ Драгоманів: Політичні пісні укр. нар. I, ст. XXXVIII. Пор. слова того самого Гусака у вищезгаданім листі до Самойловича: „Дай Боже нам всім, Войску Запорожскому, во всі віки здобитися тими булавами, бунчуками, корогвами, привілеями і арматами і бубнами, котрі дойшли по небошику Хмельницькому рук наших . . .“ Цікаво зіставити з вищенаведеними словами інструкцію, даву в 1666 р. оберліттенанту Фірксу польським комендантам Білої Церкви: „byłaby rzecz bardzo potrzebna, aby na fortece Czehrýską większe było praesidium, gdyż tamże wszystka armata z municyami, różne apparaty wojenne i insignia na Złotych Wodach, pod Korsuniem, Piławcami i gdzie indziej wzięte, znajdują się, na które przypominając, chłopstwo od żalu wzducha, za których odwiezieniem mogliby zapomnieć Chmielnickiego“ (Арх. Чарторийських с дх 402, ф. 635). До боротьби між землеволодінням приватним і землеволодінням общинним, з його переходовою формою маєтностями ранішими, дрібною ілюстрацією може ще послужити цей уступ інструкції, даної шведським послам для переговорів з Гетьманом в 1656—57 році: „а то на волю Хмельницького буде, чи захоче він своїм служилим людям дідичні маєтности, чи доживотні давати“ (Сборн. К. Ком. вып. I, 1911 р., ст. 114).

¹⁴²⁾ Акты Южн. и Зап. Рос. X, ст. 487—88.

¹⁴³⁾ Акты Южн. и Зап. Рос. III, ст. 552.

¹⁴⁴⁾ Акты Южн. и Зап. Рос. X, ст. 248.

¹⁴⁵⁾ Сміровський в 1649 р. привіз був 50 таких королівських привілеїв „з віконцями“ па хуторі і на шляхецтво для полковників і старшини (Grabowski Ojcz. Spominki I, 142 і лист Фірлея до Кисілія 17 VI 1649 в Бібліотеці Оссолінських у Львові с дх 225, ф. 231) Чутка, що ходила тоді по Варшаві ніби то Сміровського козаки втопили (Пам. К. Ком. I, 352), була неправдива. Його на

очах у Гетьмана зарубали шаблями полковники в „piłtek świętuczny“, на Зелені свята.

¹⁴⁶⁾ Kubala: Wojna Moskiewska, ст.. 7—8.

¹⁴⁷⁾ Н. Молчановський: „Акты Шведского Государственного Архива“, видані в Т. VI, част. III Архива Ю.-З. Рос., ст. 28—9.

¹⁴⁸⁾ Всі нищеподані сильветки видатніших Хмельничан взяті з моєї монографії про Станіслава Михайла Кричевського, виданій у збірнику „Z Dziejów Ukrainy.“ Там же подані джерела, література і подробиці, яких тут для браку місця не повторюю, відсилаючи цікавого читача до цієї моєї праці, або до тому II-го моїх „Історичних Студій“, де вона має бути мовою українською видана.

¹⁴⁹⁾ Акты Южн. и Зап. Рос. III, ст. 281.

¹⁵⁰⁾ Szajnocha: Dwa lata dziejów naszych II, s. 441.

¹⁵¹⁾ Пам. К. Ком. вид. 1898 р. т. I, 196.

¹⁵²⁾ Як вище в примітці 69.

¹⁵³⁾ Акты Ю. и. З. Рос. III, ст. 404.

¹⁵⁴⁾ Pamiętniki Hannowera, tłumaczenie Majera Bałabana, видавництво „Ruś“ I, 1911 р. ст. 63.

¹⁵⁵⁾ Grabowski — Ojcz. Spominki II, st. 69; Jerlicz: Latopisiec I, 122; Dyaryusz Stanisława Oświecima, st. 350, і т. д.

¹⁵⁶⁾ Акты Южн. и Зап. Рос. XV, ст. 306.

¹⁵⁷⁾ Памятн. К. Ком. III, 351.

¹⁵⁸⁾ Уживання імен патронімічних (по батьку) замість родових — це явище, яке дуже часто в тих часах зустрічається. Воно пояснюється почаси звичаєм, а ще в більшій мірі потребами конспірації, особливо у найбільше загроженої шляхти (напр.: шляхта, що заперлась з Богуном у Вінниці, тому, як кажуть Поляки, піддатись не хоче: „bo im o skóre, albo przypaźmiej o to chodzi, żeby ich, kiedy wyniądą, nie poznano“ — Grabowski, Ojcz. Spom. II, 69). Отже напр. Іван Виговський вписується до реестрів козацьких 1649 р. як Іван Остафієвич; сотник полку миргородського Кирик Поповський, як Кирик Якименко; Павел Янович Хмельницький підписується часто Павел Янович (напр. автограф 1657 р. в Крак. Акад. Ум. N 269 і підпис 1664 р. в Арх. Чартор с дх 402 ф. 533 і т. д.) а звуть його найчастіше Павел Яненко і це призвище потім в рід його переходить; писаря Семена Голуховського звать Семеном Остаповим (Акты Ю. и. З. Р. VIII, ст. 356; VII, 189, 355; IV, 174—5, 272; V 41—2, 57; Памятники IV passim); полковника Лесницького — Григоріем Сахновичем; полковника Івана Нікифоровича Золотаренка — Іваном Ничипоренком (Арх. Ю.-З. Р. III. т. VI passim) і т. д. Що Іван Федоренко і Богун це одна і та сама особа, свідчить між іншим „отписка“ Унковського з р. 1650 є числі полків і призвищах полковників, вписаних до реестрів козацьких по Умові Зборовській. В цій отписці, висланій агентом московського уряду з України до Москви (Акты Южн. и. Зап. Рос. VIII, 352), полковником кальницьким названий Богун, який в реєстрах, поданих Королеві, вписаний, як Іван Федоренко. Інші докази приведені мною в збірнику Z Dziejów Ukrainy, ст. 289.

¹⁵⁰⁾ Напр. дуже добре в справах українських поінформований Ян Бялобецький у своїм сучаснім алегоричнім творі („Brat Tatar albo liga Wilcza z Psem na gospodarza“, Kraków 1652) вкладає в уста Хмельницького такі слова до Татарів, яких автор вовками називає: „Ma gospodarz mój (тоб-то Король) owee kilkorakie — białe, pstre, czarne a psy (тоб-то військо Річ Посполитої) ladajakie. Co lepsze, tom ja, bracie panie Wilku, o d w a b i ł z s o b ą j u ż n a s t r o n ę k i l k u .“ Пор. „Instrukcya sejmiku Lubelskiego 11 X 1649“, яка жадає від Сойму, щоб від заплати війську коронному були вилучені ті, що „na Żółtych Wodach poginęli, tak piechota jako i dragani, z których jedni sukcesorów nie mają, drudzy u Chmielnickiego w służbie zostają“ (Арх. Чарторийських с дх 417, f. 79).

¹⁶⁰⁾ Лист Кисіля до Примаса 31 V 1648. Арх. Чарторийських с дх 142 N 26.

¹⁶¹⁾ Пор. напр. „Relacyja o działaniach Chmielnickiego“: . . . „tamże (в Чигрині при Хмельницьким) listy czytano od Cesarza tureckiego — b y li n i e k t ó r g y n a s i , c o s i e p o k o z a c z y l i “ — пояснює польський автор цієї реляції (Michałowski — Ks. pam. 554). Або незадоволення московських восьвод тим, що Виговський і Тетеря розмовляли з львівськими послами (в р. 1655) по латині (Kubala: Wojna Moskiewska р. 306, 308) і т. д.

¹⁶²⁾ Ор. Левицький: Передмова до Літописі Самовидця, ст. 40, 60.

¹⁶³⁾ „Wyhowski hat in seiner Cantzley 12 schreiber, Polnische von Adel“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, ст. 46).

¹⁶⁴⁾ „Destinatus ad M-tem V. legatus fuit Nicolaus Warakinski, probatae vitae vir“ — так доносили Королю Шведському о. Данило 7. VI., 1656 р. (Арх. Юго.-Зап. Р. ч. III, т. VI., ст. 119). Призвище здається перекручене, на жаль встановити його по іншим джерелам мені не вдалося.

¹⁶⁵⁾ Той Славковський (пор. Акти Юж. и Зап. Рос. III, с. 499) в Памятниках К. Ком. т. II, помилково названий в показичку імен „старостою черкаським“. Староство черкаське належало до самого Потоцького. Славковський, як це виразно в тексті (ст. 604—6) сказано, був його „слугою“. Інший такий слуга Потоцького, Григорій Кобиленецький, на прохання Потоцького був Хмельницьким призначений полковником піхотним ніжинським (лист Потоцького до Хмельницького, в якім ця справа порушена з д. 3. VIII., 1650 р. в Арх. Чартор. 144 f. 938). Що до дворян гетьманських для прикладу ще: „powiedział mi to jeden szlachcic, Chmielnickiego chłopiec“ (дворянин чоховий) — пише в своїй реляції згаданий вище (прим. 13) Мисловський.

¹⁶⁶⁾ Памятники К. Ком. III, ст. 346, 352—3. Rolle: Kobiety na dworze czechyńskim s. 38. Акти Юж. и Зап. Рос. VII, с. 189.

¹⁶⁷⁾ Завдяки справі судовій знаємо напр. такого Мартина Кремпського, міщанина люблинського, який перед тим „служачи рукодайне урожоному п. Михалові Солайському, провента в маєтностях Роговських, . . . потом рукодайне до конкверента (Єроніма Солайського, брата попереднього) приставши, з маєтностей . . . провента і інтрати . . . яко писар провентовий одбирає“, врешті „призвана в ся рукодайне до Даніеля Виговського, на тот час гетьмана наказного Войск Запорожских“. Памятники III, ст. 227—8.

¹⁶⁸⁾ Деякі подробиці про цих дворян у Ейнгорна: Сношенія малор. духовенства съ моск. правительствомъ.

¹⁶⁹⁾ Арх. Юго.-Зап. Рос. ч. III, т. VI, passim. Kubala: Wojna brandeburska, s. 101—2, passim. Памятн. К. Ком. вид. 1898 р. т. III, с. 271, 339 і вище прим. 52 і 111. Про давні зносини Радзієвського з Хмельницьким інтересну звістку за Лінажем подає Н. Молчановський (Передмова до ч. III т. VI. Арх. Юго.-Зап. Рос. с. 43): „Радзієвський оповідає Лінажу, що зустрів у козаків (під час свого посольства ще перед повстанням) повне недовір'я і нічого не міг би зробити без Богдана Хмельницького“. Інтересний опис „паспорт“ Радзієвського, даний своєму послові до Гетьмана Ірохольському в Серпні 1656 р. „Hieronim na Radziejowicach Radziejowski, podkanclerzy kor. etc. — Oznajmuje tym listem moim otworzystym wszystkim tak Ich M. P. Pułkownikom, Assaułom, swiaszczennikom, iż w pilnych i poważnych sprawach posyłam młodzieńca mego Samuela Grocholskiego do Hetmana Zaporowskiego, prosząc, żeby go bezpiecznie podwodą przeprowadzili“ (Kubala: Wojna brandeburska s. 408). Ірох. був підманий у дорозі Чарнечським і разом з листами Радз. і Карла Іустава, які він віз до Хмельницького, відсланий до Короля (*ibid.* 73). Олівеберг заслуговував би окремої біографічної розвідки, яка-б могла може кинути світло на мало досі відомі зносини Гетьмана з грецьким та царськогородським православним духовенством.

¹⁷⁰⁾ Про двох перших — Арх. Юго.-Зап. Рос. том. cit. 65—8, 73, 78, 80, 92, 96. Про Томкевича — Kubala: Wojna brandeburska s. 430, Памятн. К. Ком. III passim.

¹⁷¹⁾ Kubala: Wojna brandeburska, 154.

¹⁷²⁾ Ibidem ст. 154, 344. Арх. Юго.-Зап. Рос. ч. III, т. VI, с. 282.

¹⁷³⁾ Арх. Юго.-Зап. Рос. том. cit. 45, 325, і вище ст. 47. Kotłubaj: Życie Janusza Radziwiłła, s. 77—9. Смірнов: Рисунки Києва 1651 года (Труды XIII Арх. Съѣзда) с. 223 і т. д.

¹⁷⁴⁾ Н. Молчановський: Передмова до ч. III т. VI Архива Юго.-Зап. Рос. с. 36. Szelągowski: Układy królewicza Władysława i dyssydentów z Gust. Adolfem w r. 1632, (Kwartalnik hist. 1899) s. 721—3.

¹⁷⁵⁾ В книжці написаній німецьким офіцером, що служив у литовськім війську кн. Яні Радзівілла, і виданій в р. 1649 п. є. „Gründliche und Denkewurdige Relation der Newlichen Cosaken-Revolte wieder die Cron-Polen... Nach bewusten und zum theil selbst erfahrenen Umständen kurtzlich verfasset durch einen Namhaftesten Oficirer jedoch dabey des Friedens Liebhabern“ — на ст. 7 читаємо: „Der gen. Maior Krziwanos ein gebrohrner Schott, von wegen seiner krumen Nas also von den Cosaken genant, sonst ein resolvirter und verwegener Soldat.“ Др. С. Томашівський на підставі інших джерел, не знаючи цієї звістки, характеризує Кривоноса „як бувальця і мізантропа, що ненавидить однаково Поляка-шляхтича як і Українця-крака“ (Львівська „Неділя“, р. 1911, №. 39). Н. Молчановський на підставі актів Шведського Держ. Арх. твердить, що опозиція Кривоноса була „прекрасно відома“, на підставі донесень шведських агентів, капітана А. Оксеншерні (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, передмова, с. 51). Пор. ще: „Nie wdaje się Chmielnicki z swoimi mołojcami do zaciągów tego Krzy-

wonosa i o nim wiedzieć nie chce, gacze wielu ludzi rozumie, że to wszystko dzieje się za skrytą radą jego, jako człowieka chytrego“ (Лист С. Кушевича з д. 8 VII. 1648 в Жерелах до ист. Укр. IV, с. 36). „Krzywonos Chmielnickiego mało nie sciał, powadziwszy się“ (Лист з Бережан 26 VIII 1648 в „Zbiорach Rusieckich Miscel. 1645—52 f. 185). Кривоносу „żadnejśmy szarpaniny nie pozwalali, ani do zburzenia miast pozwolenie dawali“ — писав до польських Комісарів в Серпні 1648 р. Хмельницький (Памятники т. I, 277). В тім самім часі доносив Кисіль кашцлерові, на підставі звідомлення свого посла до Хмельницького о. Петронія Ласка, що там „Krzywonosa wzięto do armaty i przykowano za szyję łańcuchem. Szlachtę już wszystkę, cokolwiek przy Krzywonosie było więźniów, wypuszczono, i więcej stu kazali poscinać Tatarom tych rozbójników“ (Ibid. 275). Через тиждень знов писав він: „Krzywonos był do działa przykowany, potym go przy ojcu Łasku wypuszczono, lecz za poręką“. (Ibid. 279.) Інтересно за чиєю порукою міг Хмельницький звільнити тоді Кривоноса? Цими непорозуміннями між Хмельницьким і Кривоносом інтересується папський нунцій у Варшаві de Torres, який доносить про це під датою 19 VIII Св. Престолу (Сборникъ Киевск. Ком. вып. II с. 113). „Gazette de France“ з р. 1649 писала, що Кривонос одержав смертельну рану в Новембri 1648 р. під час облоги Замостя (С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину, прим. 326). Може в звідомленнях представників протестантських держав у Царгороді та в англійських і шведських архівах, криється розгадка цієї загадкової постаті.

Праця Ів. Крип'якевича: — „Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 р.“ (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка р. 1913 т. 117—8) — подає дуже цікаві данні про те, як вже на 20 літ перед повстанням Хмельницького пильно займались козацько-українськими справами оці представники антикатолицьких (і антигабсбурських) держав в Царгороді, особливо Кориеліс Гата амбасадор голяндський (приятель Патріярха царгородського Кирила Лукаріса і прихильник політичних заходів семигородського Князя Бетлена Іабора), а такоже амбасадор англійський Тома Ро і т. д. Думаю, що подібна праця для доби Богдана Хмельницького дала б цінні результати для виявлення сторонніх впливів в перших часах козацького повстання.

¹⁷⁶⁾ Наші дотеперішні відомості про особу Гунцеля Мокрського дуже скучі. Він без сумніву відіграв головну роль в помиренні Хмельницького з Яном Казіміром перед елекцією в першім році повстання; вже хочби тому його фігура варта була-б більшої уваги. „Xsiądz Mokrski był jezuitą i uczył w szkołach, pod którym Chmielnicki poetyki i retoryki słuchał, ten ze Lwowa od mieszkańców posłany do Chmielnickiego na traktaty, którego poznawszy... postał do Króla“ (Nowiny z Warszawy 29 XI 1648 в Арх. Чартор. с дх 143, N 87). Про це посольство Мокрського, який, як пише Кушевич, „z Chmielnickim miał już swoje pewne znajomości“ — див.: Жерела до ист. Укр. IV, ст. 101, 126—7; Памятники Al. St. Radziwiłła II, с. 350; Michałowski: Ks. pam. с. 214, 217; Памятники I, 309, 312; С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину (Львів 1914 р.) Він вже не жив у Лютому 1649 (Памят. 318). Інтересні дані приво-

дить Н. Молчановський в передмові до Актів Шведського Держ. Арх. (Арх. Ю.-З. Р. tom. cit. 50—2). Між іншим за Нигтизакі, що на думку Лушула Хмельницький під Замостям схилився до намов Яна Казіміра завдяки слухам про мир Імператора австрійського зі Швецією. Папський нунцій у Варшаві de Torres зве Гунцеля Мокрського „*pater Andreas Concel*“ (Сборникъ К. Ком. виш. II ст. 29, 127); в його докладах Св. Престолу знаходимо цікаву звістку про те, що в Грудні 1649 р. (отже вже по смерті Мокрського) венецький посол (Nic. Sagredo, який в листі 20 XI 49 р. називає Хмельницького „*gentilhuomo polacco della Rusia*“) — Кордуба: Венецьке посольство до Хмельницького, ст. 17) і папський нунцій при імператорськім (австрійськім) дворі „*хотіли війти в зносини з якою небудь духовною особою, чеи цем (persona religiosa), який би міг іх точно поінформувати про козацькі діла і який би мав доступ до Хмельницького*“ (Сборникъ 79—80). Варто теж зазначити, що лист Гетьмана до королевича Яна Казіміра, посланий перед елекцією (16 XI) власне через Мокрського, з обітницею піддержувати його кандидатуру на польський престол, був адресований до цього, яко до „Короля шведського“ (цей нележний йому дідичний титул королевич Ян Казімір прийняв ще перед елекцією, в Іюні ції). Відповідь Яна Казіміра Гетьману теж мала печатку „королівства шведського“. Поминаючи значіння цього факту в тодішній міжнародній політиці, піддержування кандидатури Яна Казіміра, яко дідичного, а не тільки вибраного Річ Посполитою Монарха, йшло ще по лінії антиресурсубліканських і монархічних тенденцій Гетьмана. „Бажаємо того, щоб по волі В. К. Милости вже більше тих побічних короликів не було і того у Господа Бога просимо, щоби В. К. Мілості рачив бути самодержцем, як і інші Королі...“ — так писав Гетьман у цьому листі через Мокрського (С. Томашівський ор. с. ст. 97; пор. вище ст. 117).

Для характеристики головних провідних ліній тодішньої католицької політики в Польщі і її впливу на польсько-українські відносини, треба зауважити, що Папа через свого нунція заложив енергічний протест проти Зборівської Умови (Сборникъ 77); що Король Ян Казімір мусів запевнити нунція, „що в цій умові не окреслено, який саме митрополит має дістати місце в Сенаті: православний чи уніатський“ (*ibid.* 75; і те саме в листі Сапіги, подканцера Лит., до нунція ст. 180); що „школи езуїтів будуть перенесені з Київа, але тільки на п'ять миль від города.“ Далі просив Король нунція підождати з офіційним дорученням папських бреве, бо такі вирази, як „*perfidos hostes, et zizanum impionum*“ можуть образити польських підданіх некатоликів, а особливо військо, серед якого багато іновірців (*ibid.* 78). Інтересна увага нунція, що на авдіенції у Короля 9 I 1650 були прийняті одночасно апілайський посол і прибувший тоді до Варшави Митрополит Коссів (*ibid.* 81). Нунцій з задоволенням нотує слова, сказані якоби Королем у відповідь на заяву Кисіля: що Митрополит ображений незавердженням Зборівської Умови в Соймі, що козаки знов повстануть, що Хмельницький зі злости утопить Митрополита в Дніпрі. „Хай Митрополит заспокоїться — відповів Король — а ні, я сам утоплю його у Вислі, або скажу порізати на

кавалки“ (ibid. 82). „Королеві і польській Республіці в багатьох відносиах і по багатьом причинам зовсім бажана унія цих руських схизматиків з апост. престолом . . . Капіцдер казав мені, що коли ця унія, як ми всі сподіємось, складеться, то еретики стратять усю свою сміливість і їх думки на соймі зовсім не будуть братись під розвагу. Що це правда, доказують ті великі зусилля, які прикладали еретики, щоб одговорити православних од конгресу (на якому мала бути проголошена унія), мабуть передбачаючи велике ослаблення і велику шкоду, що можуть виникнути для них з установлення цієї святої унії“ (ibid. 98) — так писав пуніцій з Варшави до Риму 12 Марта 1648 р., тоб-то на три дні перед заключенням приживім посередництві Царьгороду козацько-татарського союзу (Акты Ю. и З. Р. III, с. 180) і перед вибухом великого українського повстання . . .

¹⁷⁷⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, передм. ст. 56.

¹⁷⁸⁾ Джерела при біографіях, як вище прим. 148.

¹⁷⁹⁾ Akademia Kijowsko-Mohilańska, s. 133.

¹⁸⁰⁾ Памятники К. Ком. II, ст. 442—444.

¹⁸¹⁾ Там же ст. 450.

¹⁸²⁾ Relacyja Sieleckiego, posłanego do Jerzego Chmielnickiego — Арх. Чарторийських с дх 2105, f. 245: „Miedzy kozakami Zadnieprskimi, a z tej strony Dniepru, wielka niemiłość, nieprzyjaźń i dissidentia, zgoła divisi inter se“.

¹⁸³⁾ Акты Ю. и З. Р. VII, ст. 370; VIII ст. 115, 190, 205; IX, ст. 818; XI, ст. 471—2.

¹⁸⁴⁾ „Na Podlasiu motus wielkie powstały i chłopstwo, Rus wszystka zbuntowała się, mianowicie w Bielsku i Drohiczynie, posłali do Chmielnickiego o suppeditae prosząc, a przynajmniej o głowę, których im mogła prodesse“ (Лист Андрія Масківського з Варшави 9 IX 1648 р. „Zbiory Rusieckich“ Miscell. 1645—52 f. 69).

¹⁸⁵⁾ Над пропозиціями Веллінга радили Гетьман і старшина, і на цій раді було постановлено, як доносить Королеві в своєму рапорті Веллінг: . . . „dass man sich in keine tractaten einlassen sollte, es wehre dan, dass Ew. Königl. Mtt. ihnen cedirte das Jus totius Ukraine antiquae vel Roxolaniam, da der Griechische glaube gewesen und die sprache noch ist, biss an die Weixel, damit sie dasselbe behielten, wass sie mit ihrem Schwerdt gewonnen, und verlachet werden würden, wen sie nit vindicirten bey itziger gelegenheit, wass die ihrigen verloren und ihnen mit unrecht ist genommen worden . . .“ (Архів Ю.-З. Рос. ч. III, т. VI, ст. 205). Пор. вище примітка 113 а.

¹⁸⁶⁾ Пор. вище примітки 12 і 15, а також для прикладу грамоту митрополита Діонісія Балабана, видану Луцькому Братству в 1657 р. (Памятники I, ст. 104) і т. д., і т. д.

¹⁸⁷⁾ Памятники I, ст. 99. Арх. Ю.-З.Р. ч. III, т. VI ст. 138, 170, 221—2 (заприєднана асекурація Карла Іустава), 297 („козаки бажають одержати всю країну між Вислою і тутешнimi місцями“ — доносить з Чигрина 12 VI 1657 р. посол Ліліенкrona); і як вище.

¹⁸⁸⁾ Інструкція Тернешельду і Веллінгу 25 IX 1656 р.: . . . посли повинні ясно представити козакам, що теперішньою війною Великий Князь (так Шведи

титулували Царя) підтверджує свої замислі, що виражені в словах титула: Волині, Поділля, Білої Россії і багатьох інших земель на сході, заході і півночі наслідник от отців і дідів — намагаючись отим шляхом представити свої претензії на всі ці землі, які ніколи не належали до Вел. Ка. Московського... і ріжні інші, до яких ні один з його предків не мав претензій. Звідціль козаки можуть легко зробити висновок, що жде їх, коли вони не перешкодять викопанню його (Царя) замислів. При тім треба звернути увагу, що Вел. Князь включив до свого титула і їх власну землю. Цей аргумент треба розвинути ширше і пояснити Хмельницькому, чому Москвитяне тайно замишляють заключити договір з Поляками і чому Поляки охотніше йдуть на приязнь з Москвою, чим з Швецією. А власне Москвитяне, маючи надію захопити всю Литву і Польщу, думають шляхом зближення з Поляками поневолити козаків і однати од них волю, яко вони не стерплять ні в сусістві, ні в самих руських землях“ (Арх. Ю.-З. Рос. ч. III, т. VI, ст. 160—1). Те саме в інструкції даній Лілленкроні 10 IV 1657 р. (ів. ст. 259).

¹⁰⁰) Лист з дня 8 VI 1648 р., виданий в Памятниках I, ст. 221.

¹⁰¹) Пор. Акти Юж. и зап. Рос. т. XIV, ст. 354.

¹⁰²) Посольство Евлева до Речицького, Март 1657 р. (Сборникъ статей и мат. по ист. Ю.-З. Р. Киевск. Ком. вып. I, ст. 76). На це польські дипломати відповідали: „что неправда Хмельницкаго объявилась и къ Царскому Величеству: уже присягъ нынѣ Ракоце и полковника своего Онтона и Богуна прислаль къ Ракоце съ войскомъ... А Царскому Величеству онъ, Гетманъ Хмельницкой, во всемъ хочетъ починить дурное такое же, какъ и Королевскому Величеству учинилъ. И Царское Величество про то-бъ вѣдалъ, что мысль ево недобрая. А тѣ рѣчи говорилъ онъ подканцлеръ (Нарушевичъ) съ нимъ, Клементьевъ (Евлевимъ), по королевскому приказу“ (ів. ст. 94, 100).

¹⁰³) Див. вище ст. 52—3; посольство Бутурліна в Актахъ Южн. и Зап. Рос. т. III; реляція Желібужського і Акты Ю. и З. Р. т. XI, ст. 714. Інтересно між іншим, що в ролі посередника між Москвою і Швецією, поруч з Гетьманом, хотів також виступити і Курфірст бранденбургський (Kubala: Wojna Brandenburga, dodatek XI, s. 411).

¹⁰⁴) Пор. Kubala: Wojna Brandenburga, s. 397: „Resolutio categorica“ дана польським комісарам до замірея з Москвою 5 X 1656 р.: Strony kozaków, tych omni meliori modo tam uspokoić, choćby też im co udzielnego za Dnieprem udzielić“.

¹⁰⁵) Посольство Бутурліна, як вище.

¹⁰⁶) Kubala: Wojna Moskiewska, s. 117—18, 312, і Wojna Brandenburga: s. 406 і Traktat Wileński. Жерела до Іст. Укр. XII, 405 p sm. і т. д.

¹⁰⁷) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, ст. 364.

¹⁰⁸) М. Станіславський під Берестечком був у польському війську і був ранений (Oświęcim: Dyaryusz s. 337). В р. 1657 він виступав як головний посередник між Ракочим і Юрієм Любомирським та прихильниками віддання Ракочому польської корони. Його маєток по конфіскації був наданий Королем Андрюєві Потоцькому. Про цього пор.: Dr. Antoni J. Sylwetki histor. ser. VIII,

s. 317; Jemiołowski pamietniki s. 119; Жерела до Іст. Укр. XII, ст. 405 („М. Станиславской быль отъ маршалка кор. отъ Любомирского, и отъ иѣкоторыхъ пановъ польскихъ, призываю Семиградского на королевство польскоѣ“), 407, 474; Арх. Чарторийськихъ с дх 2446, f. 26: лист Василя Леховича до кн. Четвертинського 10 II 1657: „P. Stanisławski, chorąży halicki, ten zostaje przy Tym Janusz perduello.“ Василь Яворський був одним з головних дорадників Ракочого під час його походу на Галичину в 1657 р. Його маєток по конфіскаті був наданий Савостяну Маховському, тому самому, що потім розстріяв Виговського. Пор. Szczęsny Morawski: Artykuły polscy s. 422, 459; Жерела до Іст. Укр. IV, ст. 16. Оженений був цей Яворський з Марухною Уруською.

¹⁹⁸⁾ Сам він був аріянин. Про цього пор. мою студію: „Аріянський соймик в Киселіні в Маю 1638“ (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка). Він належав до шведської партії, як всі майже аріяне під проводом Немирича. За цього і за Гулевича потім заступається перед Річ Посполитою Гетьман Виговський з Військом Запорожським.

¹⁹⁹⁾ Арх. Чарторийськихъ с дх 2446 f. 155. Пор. Boniecki: Herbarz VII, s. 402. Йому повернуто шляхецтво і уряди в р. 1662 (Vol. Legum IV konst. 1662 p. N. 63); Арх. Чартор. с дх 154, f. 760: „nie folgowano nigdy, dalszych przykładów nie szukając, etiam za panowania J. Kr. Mci sądził i skazał sejm ... Hulewicza za zdradę ze Szwedami, 1658 r. sądził trybunał Stanisławskiego“ etc.

²⁰⁰⁾ Арх. Чарторийськихъ с дх 2446, f. 203. Копія листа Степана Четвертинського.

²⁰¹⁾ Акти Ю. и З. Р. III, переписка в справі Нечая, ст. 519, 523 р sm.

²⁰²⁾ Між іншим в інструкції шведським послам до Гетьмана, Веллінгу і Ліліенкропі, був вставлений такий пункт: посли „повинні поручити увазі Хмельницького польських шляхтичів, що під час теперішньої війни вірно стояли по боці Корол. Вел., особливо кн. Богуслава Радзівілла, генералмайора Немирича і полковника Корецького, щоб їм повернуті були їх добра, а з окрема їх дідичні маєтки в козацьких грянницях, маючи на увазі, що таких осіх небагато і що вони можуть козакам у великий пригоді стати.“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. III т. VI ст. 158, 269).

²⁰³⁾ Boniecki: Herbarz s. voce; Dr. Antoni J.: Opowiadania ser. III, t. II „Jak się żyło na kresach ukraińskich“. Про молодого Степана в Арх. Чарторийськихъ с дх 2446, f. 85, 153, 227.

²⁰⁴⁾ Фундація монастиря, в Арх. Чартор. с дх 2446, f. 160 і лист Балабана, писаний з Хорохорина 15 IX 1659, f. 209. М. Грушевський: Історія України т. VII, ст. 436—7, 585.

²⁰⁵⁾ Арх. Чартор. с дх 2446 f. 143, лист датований з Нової Четверті 7 VII 1658 р.

²⁰⁶⁾ Пор. Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, N 89—101, і т. д.

²⁰⁷⁾ М. Грушевський: Іст. Укр. VII, ст. 543.

²⁰⁸⁾ Michałowski: Ks. pamietn. 157. Самовидець: Літопись ст. 222. Його дружина вийшла потім заміж за Коссаковського (Boniecki: Herbarz IV, s. 36),

а не була „віддана силоміць заміж за якогось козака“, як пишуть деякі польські історики.

²⁰⁹⁾ Його листування з Іваном і Костянтином Виговськими, Ждановичем, полковником литовським Кмітичем, зі Станісл. Потоцьким і іншими зберігається в Арх. Чартор. с д х 2446. Помітка „ядовитий“ знаходиться при листі кн. Степана з д. 9 II 1657 до кн. Вишневецького, який тоді наближався з польським військом до Волині (ib. f. 23).

²¹⁰⁾ „JMP. Wyhowski Hetman Wielki Zaporoski, który ma spokrewnienie z synem moim“ — писав Четвертинський (с д х с. ф. 143). „Jus sanguinis przez spokrewnienie z domem x żąt Sołomereckich adigit do scislejszej ku WMMPanu obserwantiey“ — писав до Четвертинського Ів. Виговський (ib. f. 95).

²¹¹⁾ Арх. Чартор. с д х 2446, ф. 17. Того самого дня князь висилає листа до Виговського з проханням про „інтересію до Гетьмана“ (л. с.). Зарудного титулує він в цьому листі „стражником.“

²¹²⁾ Архив Чарторийських с д х 2446, ф. 64: „Copia listu od JMM PP. Obywatelów Wdztwa Wołyńskiego do Pana Chmielnickiego w Olyce 7 Junii 1657“ (всі ці листи писані розуміється по польські). Про спустошення Волині пор. ще інструкцію послам на сойм 1652 р.: край зруйнований військами козацькими, а також „польськими і німецькими“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. II, т. I N 37).

²¹³⁾ Арх. Чарторийських с д х 2446, ф. 24: „Kopia listu od P. Chmielnickiego do Xcia JMCi P. Podkomorzego Bracławskiego, z Czyhryna 17 Januarii 1657.“

²¹⁴⁾ Напр. в листі до Константина Виговського полковника пинського і туровського з д. 7 VII. 1658 р. (Арх. Чарторийських ib. f. 143).

²¹⁵⁾ Лист Константина Виговського до кн. Степана Четвертинського (ib. f. 145).

²¹⁶⁾ Пам. Київск. Ком. вид. 1898 р. т. III, ст. 265—7. Пор. ще лист з д. 31 I 1658 з Межибожа до Беневського від полковника Федора Михайловича (Лободи ?), що, як Тарновський на Волині, так він на Поділлі, був начальником козацьких залог. І він, як і Тарновський, члено Беневського збуваючи, своє робив. „Ми чинимо все по наказу Гетьмана Військ Запорожських — писав він — і то обережно, маючи на думці приказку: святий покою — добро з тобою“ (ib. ст. 272—3).

²¹⁷⁾ „Relatia Ukrainska przesłana Królowi od S. Bieniewskiego w lutym 1658 r.“ Памятники III, ст. 284. Новаковський, про якого тут мова, ще ж. б. Остал Новаковський „nobilitowany“ в 1661 р. (Vol. Legum IV s. 359).

²¹⁸⁾ Акты Ю. и З. Рос. IV ст. 105.

²¹⁹⁾ Памятники III ст. 264—5. Лист Тарновського до Беневського з Межиріча 26 I 1658.

²²⁰⁾ Реляція Беневського Королю і канцлеру в Січні 1658: „Nadto i z tymi Ich Msciami, ad quorum instantiam te załogi wprowadzone, expostuluję, aby ich zbyli, ale podobno nie tak łatwo zbyć jako się ich nabyło“ (Памятники III, ст. 269).

²²¹⁾ Памятники III, ст. 259: Лист Стап. Потоцького до Беневського 8 I 1658.

²²²⁾ „Статейной список гонца Федора Зыкова, посланного къ польскому Королю . . . 1656 г. Апрѣля 24 — Іюля 10.“ Сборникъ Киевск. Ком., выпускъ I, ст. 40—41.

²²³⁾ Kubala: Wojna brandeburska, Dodatek N XXIII.

²²⁴⁾ Ibidem: List Chmielnickiego do Magistratu Lwowskiego z Czehryna 9 III 1657.

²²⁵⁾ Арх. Чарторийських с дх 2446 f. 29.

²²⁶⁾ Тільки в р. 1662 Річ Посполита дала йому старство луцьке, потім став він обозним коронним і старостою корсунським. Був одружений з кн. Констанцією Вишневецькою. Пор. Памятники Киевск. Ком. III, 289.

²²⁷⁾ Арх. Чартор. с дх 2446 f. 23.

²²⁸⁾ Ibidem f. 25. Про козацькі залоги, що стали вже тоді були в Пинську, Корці, Межибожі і т. д. пор. ще Акты Ю. и. З. Р. IV. ст. 35, 61 psm. Про полковників, посланих тоді на окупацію цих земель і на допомогу Ракочому, крім вище поданих джерел, ще Акты Ю. и. З. Р. IV ст. 54, Жерела до Іст. України XII ст. 485, 509 і т. д.

²²⁹⁾ Подаю важнішу літературу про Немиричів взагалі і Юрія зокрема. J. Łukaszewicz: Jerzy Niemierzy (Biblioteka Warszawska 1860); Heleniusz: Wspomnienia lat minionych (1876); Dr. Antoni J.: Niemiryczce (Opowiadania Hist. ser. III. t. 2 (1882), а також ser. V s. 74—85; Op. Левицький: Передмова до т. VI, ч. I Арх. Ю.-З. Рос. (1883); О. Фотинський: Юрій Немирич (Волинськ. Ист.-Арх. Сборникъ 1896); Szczęsny Morawski: Atryanje Polscy (1906); мої розвідки: „Аріянський соймик в Киселіні на Волині“ (там подана література про аріянство на Україні), і „Генерал артилерії Великого Князівства Руського“, а також численні загадки в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“. Крім вище згаданої літератури використав я для біографії Юрія Немирича ще „описи актовихъ книгъ“ Kievsk. Центр. Архива, гербовники і „Фамільний Архів Немиричів“, на превеликий жаль дуже невеликий, який був тоді (це було в 1910 р.) в посіданні одного з нащадків цього роду. Інші джерела будуть подані низче. Генеалогія Немиричів представляється так: Есіф Немирич мав 4 синів: Андрія (родоначальника лінії черняхівської), Матвія (родоначальника лінії олевської), Семена і Івана. Андрій мав сина Степана. Матвій 4 синів: Олександра, Самійла, Миколу і Кристофа. Іван дочку Федору замужем за Олександром Ганським. Синами Степана Андрієвича (аріянина) були Юрій і Степан, теж аріяне. Порів Юрій перейшов на православну, а Степан на католицьку віру. Олександер Матвієвич (член брацтва луцького) мав сина Йосифа — Кароля, який перший з лінії олевської перейшов на католицтво. В дальших поколіннях рід спольонізувався і перестав грati видаєтися ролю в історії рідного краю.

²³⁰⁾ „And. Rutcovii Ceticae id est de modis acquirendi . . .“ Автор, присягнувши книжку Немиричів, взяв девізом слова Айсхілььса: Sapit non qui plurima, sed qui fructuosa novit. Цитую за Кубалею: Wojna Brandeburska s. 345, ods. 6.

²³¹⁾ Kubala: Wojna Brandeburska s. 156.

²³²⁾ Kubala: Ossoliński t. II, s. 67. „Jeśli schizma i luter Polską władać będzie, pewnie swojej wolności eny Polak zbedzie“ — цей тогочасний двохтих з рукописі бібл. Оссолінських подає С. Томашівський (Перший похід Б. Хмельницького в Галичину, примітка 57), вважаючи, що він відноситься до Німців. На мою думку, мова тут про православних і дисидентів в Річносполітії, які були в союзі і прямували спільно до обмеження „свобід“ тієї маїнацько-шляхецької оліархії, що оборону і панування віри католицької зробила своїм боєвим політичним кличем.

²³³⁾ Справа про ці маєтки і боротьбу за них представлена мною докладно в монографії про Кричевського, який у цій наїзді разом з козаками свого полку теж приймав участь (Z Dziejów Ukrainy s. 339—354).

²³⁴⁾ Архівъ Ю.-З. Рос. ч. III, т. VI, передмова, ст. 46—7 і М. Кордуба: „Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV“ (передмова до XII тому „Жерел до Іст. України-Русі“). Автор останньої праці очевидно помилується, думаючи, що Немирич був тоді „на службі“ у Радзівілла. Маїнат український був рівний маїнату литовському і був звязаний з ним спільними цілями і спільними інтересами. Пізніша видатна участь Юрія Немирича в українськім державі і національнім життю не повинна давати сучасним українським історикам підстав думати, що Немирич міг бути тільки чиїмсь „слугою.“

²³⁵⁾ Арх. Чартор. с d x 143 N 9 (лист Немирича) і с d x 378 f. 583 (його промова на соймі). Пор. вище прим. 83.

²³⁶⁾ Арх. Ю.-З. Рос. ч. II, т. I, N 29 і Арх. Чартор. с d x 144 f. 350.

²³⁷⁾ Пор. напр. лист Кисілля до Немирича з д. 8 IX 1650 р. в Арх. Чарторийських с d x 144 N 192.

²³⁸⁾ Описъ актъ книги Киевск. Центр. Арх. N 20 ст 21, 24. Vol. Legum IV, 171.

²³⁹⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. II, т. I N 39. Kubala: Wojna Moskiewska s. 103.

²⁴⁰⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. II, т. I. ст. 468. Vol. Legum IV, s. 231. Оригінал вищезгаданої інструкції, підписаної м. и. і Немиричем, в Арх. Чартор. с d x 402 f. 51—68.

²⁴¹⁾ Арх. Чарторийських с d x 141 N 163: „Prawdziwa relacyja o poddaniu się hetmanów i wojska kwarcianego Królowi szw. Karolowi Gustawowi an. 1655 in Novembris.“ Там між іншим далі читаємо: „Niemiryczowi podkomorzemu kijowsk. dał (Король шведський) list przymierza na 5 tysięcy, który u niego valet nimia confidentia et autoritate.“ Пор. ще: Pamiętniki Łosia sub. an. 1655: „wojska polskie poddały się Szwedom pod Sandomierzem w Wilę Sw. Marcina.“ В битві під Іоломбем Немирич бере участь по боці Шведів (Gazette de France N 40, 30 Mars 1656). 16 IV 1656 р. він пише листа до Замойського під часного кор., намовляючи його перейти на сторону шведську, бо „Король шведський і Князь семигородський, що обіцяють, того додержать“ (Арх. Чартор. с d x 150 N 20).

²⁴²⁾ Пор. вище прим. 202. Характерна теж записка власною рукою Гієр. Радзієвського, додана до його листа до Виговського з табору Карла Іустава

в Радомі д. 16. VIII 1656 р.: „JMPan Podkomorzy kijowski Nemiric służby swe zaleca tak JMPanu Hetmanowi, jak WMPanu i dawna swoja ponawia przyjaźń“ (Kubala: Wojna Brandeburska, dodatek s. 408).

²⁴³⁾ Пор. Арх. Ю.-З. Рос. ч. III т. VI с. 285—6, 324. Ці звістки вказують, що вже в Маї місяці Немирич виступав спільно з козаками. Ворог Немирича протопоп ніжинський Філімонов оповідав у Москві, що Немирич прибув до Чигрина „на 2 або 3 тижні перед смертю Хмельницького“ (Акти Ю..и З. Рос. XV с. 54); долітувані про це пізніше козаки казали загально: „ще за небіжчика Хмельницького“ (ib. т. IV ст. 109).

²⁴⁴⁾ Крім джерел поданих вище: Krzyżanowski — Dawnia Polska II, s. 407. Tad. Grabowski: Literatura aryańska w Polsce (Kraków 1908) s. 460. Ян Лещинський воєвода познанський, родич Немирича, писав до нього з цього приводу 5 IX 1658 р.: „....certior zostaję, że WMPan, porzuciwszy pierwsze błędy (arianniство), przywróciłeś się do nas, nie widzę ja bowiem tylko subtilissimam differentiam między grecką a rzymską wiąrą; szczerze tego gratulor Boskiego oświecenia“ (Арх. Чарторийських с дх 388 N 217). Пор. також dyaryusz poprzesięgania na sejmie ugody hadziackiej: „Jerzy Niemirycz podkomorzy kijowski... udał się pod protekcję do kozaków i tam ochrzcił się na wiarę russką“ (Арх. Чартор. с дх 151 f. 390).

²⁴⁵⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III т. VI ст. 325. Додаймо, що Юрій Немирич був одружений з Лизаветою Слупецькою, дочкою Станіслава каштеляна люблінського і Варвари Лещинської (Boniecki: Herbarz, т. XIV с. 156).

²⁴⁶⁾ За них пізніше в р. 1658 Військо Запорожське при затвердженю Гадацької Умови перед Урядом Річ Посполитої заступатись буде (Памятники Київськ. Ком. III, 339).

²⁴⁷⁾ Пор. вище примітка 2. Пізніше цей Сурий став писарем земським київським, столичником житомирським і підстаростою овруцьким. Йому ще в р. 1684 якийсь шляхтич закидав, що він „писарь не земський київський, але козацький, який в часі ребелії був писарем у козаків“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. II ст. 89—90). Пор. мою розвідку: Данило Братковський ст. 9.

²⁴⁸⁾ Юрій Стеткевич прийняв протекцію царську мабуть в Смоленську (Акти Ю. и З. Р. XIV ст. 66), присягав однаке Цареві дошіру в Мінську (ib. т. III ст. 553), потім, бачучи надсильства московські, перейшов до Хмельницького: „Jerzy Krzysztofowicz Stetkiewicz 1655, do kozaków się wyniósł“ — пише тогочасник Коялович: Herbarz (Compendium) s. 101. Іменальтія Стеткевичів, подана Несецким, така: Богдан Стеткевич маршалок надворний літовський, ожениний з Овдотією кн. Другькою-Горською, мав сина Вільгельма, подкоморія браславського, ожен. в 1601 р. з Ганною кн. Огінською. Вільгельм і Ганна мали 3 синів: Криштофа, подкоморія браславського, Богдана, каштеляна новогродського і Івана. Сини Криштофа (що перший в роді перейшов на католицтво) і кн. Крушинської: Вільгельм хорунжий мінський і Юрій (про якого мова вище). Богдан ожениний з кн. Саломерецькою мав сина Михайла (звісного Хмельничанина), дочку Олену замужом за Виговським і ще одну

дочку, замужом за Суходольським. Іван мав трох синів: Івана, Северина і Криштофа.

²³⁹⁾ Кояловича: Herbarz, Herold Polski 1897, s. 229—230. В. Эйнгоратъ: Сношениј малор. духовенства съ моск. правит. с. 103—5, 112. Акты Ю. и З. Р. т. IV с. 7, 44, 46, psm. i т. XI с. 720 (спис маєтків старого Івана Мещерського, які дідичить його дочка, дружина Костянтина Виговського). В актах Мещерські пишуться іноді Мещеринами.

²⁴⁰⁾ Акты Ю. и З. Р. т. XIV, с. 655.

²⁴¹⁾ Kubala: Wojna Brandeburska, s. 153.

²⁴²⁾ До Смоленська Євлев приїхав 29 Маю (1657 р.), отже подана ним звістка припадає на цей місяць. Сборникъ статей и матеріаловъ по ист. Ю.-З. Р., изд. Кіевск. Ком., вып. I, с. 107.

²⁴³⁾ Пор. лист. литовського гетьмана, воєводи віленського Навла Сапіги до Беневського з д. 8 I 1658 р. Виправдуючись з посланіх на цього доносів, він пише: „Nie lękam się obietniczy, gdyż zawsze in rem oyczyny formowane były legatiae moje w sposób zatrzymania impetów, nie traktowania o pokoy. Co się dotyczy chorągwii p. Alexandrowicza i niektórych dragan-skich, z temi za daniem pozwów snadna rozprawa przed pułkownikiem, lub przed sędzią wojskowym. Assekuruję że nie sfolguję nikomu, o co i téraz surowie expostulując, piszę do starszych, wszelkim exactiom zabiegając, by i na gardle karać kazałem“ (Памятники Кіевск Ком. т. III, с. 260—1). А також реляція Беневського, послана королю і канцлеру в Січні 1658 р.: „Za Słucz wprowadzona załoga (козацька) nad Horuyń . . . zwodzi stare wojsko litewskie, którego część nad rzeką Horyniem j. m. p. Wojewoda wileński (Canira) na hibernie collocował. Te zaś chorągwie (литовські) w jakie zaszły zadatki z temi załogami (козацькими) patet z listu Tarnawskiego, którego kopię posyłam. Zgola res in discrimen deducta“ (ib. ст. 269). Факти переходу відділів литовського війська до козаків бували і рапіще. Так лит. подканцлер Казімір-Лев Сапіра пише 23 X 1654 з Гродна: Bychow u Dniepru oblężony od wojska kozackiego z Zołotarenkiem, którego siła z Mohilewskiej i Szklowskiej włości bardzo accrevit, niemniej z Homla, bo dziewięć chorągwi pie-nieżnego Rzeczypospolitej ludu, poddawszy Homel, przyjęły obsequium i zdająca temu assistunt“ (ib. ст. 215).

²⁴⁴⁾ Сборникъ Кіевск. Ком. вып. I, ст. 64—5.

²⁴⁵⁾ Акты Ю. и З. Р. т. XIV, с. 335.

²⁴⁶⁾ Копія цього упіверсалу в транскрипції лат. буквами в Арх. Чарторийських с дх 3776. Пор. жадання Богдана Хмельницького від Москви, щоб не чинено з московського боку кривд „шляхтъ, которые живуть въ городахъ Войска Запор.“ (Акты Ю. и З. Р. т. III, с. 577).

²⁴⁷⁾ I. Лаппо: Пинський сеймикъ послѣ отрѣченія Яна Казимира (Журнал Министерства Нар. Просвѣщенія, Февраль 1910), подає інструкції сеймикові з підписами цієї шляхти. Коялович: Herbarz szlachty litewskiej; „Słownik Geograficzny“ s. v. „Pińsk“; крім того: Акты Ю. и З. Рос. i мої військи з архівних матеріалів, яких тут не цитую, бо це зайняло-б забагато місця.

²⁵⁸⁾ Про ці наїзи пор. Арх. Ю.-З. Р. ч. III; т. I N 27. Про боротьбу Руси, в тім числі і Руси пинського повіту, в Вел. Кн. Литовськім, див. відповідні томи Історії України проф. Грушевського.

²⁵⁹⁾ Памятники Київск. Ком. т. II, ст. 385—390.

²⁶⁰⁾ Про популярність Тукальського серед шляхти свідчить м. інш. пізніший лист Тетері до канцлера Пражмовського 14 XI 1663 з приводу вибору нового Митрополита: „Wszyscy zaś, jako to szlachta z W-wa Kijowskiego, pewna szlachta z Wołynia, a nawet wszystek kler i Wojsko Zaporożskie wotowali cale na ojea Tukalskiego, upornie stawając, aby on zasiadł Sedem Metropoliae“ (Памятники Київск. Ком. IV. с. 387 і там же ще два листи в цій справі до Пражмовського і до Короля). Ставши піаніще Митрополитом, Тукальський все піддержує живі зносини з рідним Пинськом. Так напр. в 1668 р. воєвода московський піймав „чернца Іоилемъ звуть Межицкой, єдетъ изъ Пинска къ Тукальскому митрополиту въ Чигиринъ“ (Акти Ю. и. З. Р. VII, ст. 11) і т. д.

²⁶¹⁾ Пор. Пункти петиції послів Війська Запорожського представлені на сойм при затверджені Гадацької Умови: „Cerkwie w Pińsku i w okolicy tego powiatu, po większej części, ile w królewsczyźnie, pod unitami są.“ (Памятники III, с. 336).

²⁶²⁾ Пор. вище стор. 107—8 і прижітка 92. Геральдик, історик і разом католицький священик Коялович, якому належить оця характеристика Стеткевича, бувши сам свідком цих подій, записував свої характеристики, або на підставі особистого знайомства, або з уст сучасників.

²⁶³⁾ Опис Акт. Книги Київск. Центр. Архива N 19, ст. 26.

²⁶⁴⁾ Pamiętniki Albr. Stan. Radziwiłła II, s. 351. Bałiński Michał: Pamiętniki hist., s. 19—20. Смирновъ: Рисунки Киева 1651 г. с. 235. Пор. вище (ст. 102) домагання Конця, представника в-ва Берестейського на соймі елецькійнім, щоб Річ Посполита повернула втрати зруйнованій шляхти.

²⁶⁵⁾ Лаппо: Пинський Сеймикъ послѣ отрѣченія Яна Казимира, ст. 287.

²⁶⁶⁾ Акти Ю. и З. Р. VIII, с. 395.

²⁶⁷⁾ Акти Ю. и З. Р. XI, с. 764 і 719 (спис цих маєтків).

²⁶⁸⁾ Herbarz Kojałowicza: Nomenclator (Herold Polski r. 1906) s. 256: „od poczatku wojny kozackiej sprawial sie dzielnie, jako tribunus legionis Pinscensis, aż do wyprawy pod Zwanięc, wreszcie zrozpaczywszy, do kozaków przystał.“ В битві під Лоевим в Липні 1649 р. між Радзівіллом і полковником київським Кричевським, полк шіхоти Лукаша Ельського, марш. нов. пинського, входив в склад литовських військ кн. Радзівілла (Pamiętniki Wójcickiego II, s. 107). Реестр цього полку у Іурського (Hist. piechoty polskiej s. 245—6). Пор. Лаппо ор. с. ст. 286: „универсал Лук. Ельского, маршалка і пулковника повѣту пинського“, а також Słownik Geograficzny s. v. „Pińsk.“

²⁶⁹⁾ Цей універсал Хмельницького з Актів Віленського Центру. Архіва цитує у вищезгаданій праці I. Лаппо, ст. 287. Про те, як від фактичного взаємовідношення політичних сил залежало прийняття чи неприйняття впису якогось політичного акту до місцевих урядових книг пор. скаргу шляхти православної в „Суплікації“ 1623 р.: „Przed nami zaś [православними] w tych, od nich (уніатів),

dziejących nam się krzywdach, księgi po grodach pozawierano, że urzędnicy grodzcy protestacyi od nas w sprawach takowych nie przyjmują". Pro czo „Sypłkačio" daw. nizče primítka 284.

²⁷⁰⁾ „Adam Brzeski, stolnik piński, odprawując poselstwo od powiatu swego do Zaporoskiego Hetmana Chmielnickiego, umarł" — pisze Kołłowicz (Herbarz Litewski w Heroldzie Polskim r. 1897, s. 238).

²⁷¹⁾ Tęż univerſał Gętymana Chmельницkiego z Aktów Wileńskiego Centr. Arx. cytuję I. Łapko op. c. st. 287.

²⁷²⁾ Nidpis Gruszi z pieczęcią herbową Abdank w Arx. Charter. cdx 402, f. 273. Jego družina może była szlachtyńcem też z północnych ziem, pro quo świadczyli o tej bliskości znośniki z Iwanową Wigowicką, Stetkewiczką z domu. Por. miedz. punkt z Umowy Cudniewickiej, który domagał się, żeb "Pani Hruszyna" z Wigowicką były z niewoli uwolnieni (Vol. Leg. IV, s. 359).

²⁷³⁾ Relycja Benewickiego w Czecznie 1658 r.: „Strony tego Pińska, jakom w relacyi powiedział, tak i teraz resumo informationem, że po wykonaniu jura-mentu Hetmanowi Chmielnickiemu przez Pana Marszałka Pińskiego i jego collegi, gdy realiter przyjęli subjectionem, zesłał zaraz Chmielnicki ad apprehendendam possessionem Hruszę, i de facto Hrusza zostawał tam. Co wszystko działało się między odjazdem moim pierwszym z Ukrainy i powrotem powtórny w Ukrainę. Przy traktatach, gdym się upomniał, aby Hruszę sprowadzono, powiedzieli i stawali przy tym, że to ma być do generalnych traktatów zachowane, gdyż ad instantiam nobilitatis, przez posły zaprzysiężoną, weszliśmy tam. Ja tedy, widząc manifestem w tej legacie perduelionem, nie mogłem dalej procedere, i jako wszystko, tak i to wziąłem do J. Kr. Mci P. M. Młwego. Po odjeździe interim moim ostatnim z Ukrainy, chorągwie Xsięstwa Litewskiego wypędzili te załogi z Pińska, względem czego Hetman Zaporowski praetendit violationem armisticji, jako to w liście swoim do mnie pisze, grożąco zesaniem wojska. Uważać tedy, możliwa li rzecz w takim postępku niesformy — gdy co jeden zrobi, drugi zepsuje — spodziewać się dobrych progressów" — kończyć parikaniem na litewskiego gętymana Sapigę Benewickiego (Pamiętniki Kiev. Kom. III, st. 270). A także Awizy z Ukrainy: „w Pińsku kozaków niewi- mało, którzy z Hruszą na to zeszli, aby jurament powiatów Pińskich podług Diplomu Chmielnickiego w y konany b y" (Arx. Charter. cdx 2446, f. 82).

²⁷⁴⁾ List od Rodkiewicza do ks. Stef. Czettwertyńskiego 30 VIII 1657 r. Arx. Charter. cdx 2446, f. 78.

²⁷⁵⁾ Opowiadania pro ci podií zí sliv ūk samovidca zbereglyсь w rukopisi Arx. Charter. cdx 2105, f. 75.

²⁷⁶⁾ List Wigowickiego do Benewickiego 19 XII 1657 r. w Pamiętnikach K. Kom. t. III st. 253 i krańca konia w Arx. Charterowickich cdx 2446 f. 91. Tamże w Pamiętn. t. III listy Sapig (st. 260, 263, 275) i relaycja Benewickiego (st. 269—270), w jakiej wñ miedz innim radityc više zgadany list Wigowickiego, yomu prislany, załowati do słuchnego czasu, żeb zgodom dokazati nim fakt

„зради пинської шляхти, яку дехто намагається заперечити.“ А поки що нарікає він на Сапігу, із за якого може розбитись його миротворча праця (вище примітка 273).

²⁷⁷⁾ Арх. Чартор. с дх 2446 f. 154 (скарга на Костюшка кн. Степана Четвертинського до Тетері 18 IX 1658 р.) Пор. Кояловича Herbarz litewski s. 262 і Кораола біографії Тадеуша Косцюшка.

²⁷⁸⁾ Копія універсалу Кост. Виговського в Арх. Чартор. с дх 2446, f. 142. Дата вписання другий раз „Забезпечення“ до книг міських київських в Намінниках Кіевск. Ком. III, 249. Пор. вище примітка 2.

²⁷⁹⁾ „Syn mój Pan (Kaptałian) Miński moim kosztem, mając pokrewność z IMcią Panem Hetmanem (Виговським), wyprawił do JMci chorągiew, która i teraz tam zostaje“ — писав 11 XI 1659 р. до полк. Кост. Виговського старий Степан кн. Четвертинський (Арх. Чартор. с дх 2446 f. 221). Мабуть на чолі цієї хоругви стояв Андрій кн. Святополк Четвертинський, якому пізніше 16 I 1660 р. в міст. Степані Гетьман Виговський видав універсал: „iż mając sobie sejmową constytucyę daną potestatem zaciągów w państwach J. Kr. Mci, użyłem Xięcia JMci Andrzeja Świątopełka Czetylwirńskiego, aby chorągiew kozać 150 koni w kwarciany zaciąg Xięstwa Ruskiego zaciągnął, etc.“ (Арх. Чартор. с дх 2446 f. 241).

²⁸⁰⁾ „Syn Łukasza Roman Jelski, rotmistrz J. Kr. M. pod hetmanem Sa- piehą, potem się przeniósł do wojewody kijowskiego Wyhowskiego i pułki wodzili“ — пише Коялович: Herbarz „Herold Polski“ 1897 s. 213. Ротмістрами в полку Романа Єльського були Жуковський і Кржижановський. На них за якість звичайні жовнірські кривди скаржиться 25 X 1659 Степан кн. Четвертинський (Арх. Чартор. с дх 2446, f. 214—15, 220).

²⁸¹⁾ Dyaryusz Sejmu Lubelskiego 1569 г., виданий Петербурською Археограф. Ком., ст. 257. Пор. мою розвідку в збірнику Z Dziejów Ukrainy ст. 68—74. Характерні з цього боку слова одного з видатніших представників Руси кн. Константина Вишневецького, сказані на цім соймі: „I w tem się Waszej Królewskiej Mości opowiadamy, iż przystajemy ludzie wolni, swobodni, abyśmy nie byli w zacnościach swych szlacheckich uniżeni, gdyżeśmy jest naród tak poczciwy, jako żadnemu narodowi na świecie naprzód nic nie damy i czujemy się w tym, żeśmy každemu narodowi są równi szlachectwem... Tak też, i żeśmy są róże religji, a zwłaszcza Grekowie, abyśmy tym nie byli poniżeni, aby nikt do inszej religji nie był przyciągany“...

²⁸²⁾ М. Грушевський: Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в. вид. II, ст. 53. Акти Зап. Рос. т. III, N 64 і моя розвідка в збірнику Z Dziejów Ukrainy st. 74—77. Щоби „wszystkie przywileje, listy, mandaty i inne wszystkie sprawy Kijowskiego, Wołyńskiego i Bracławskiego Województw ruskim językiem w kancelaryach J. Kr. M. pisane i wydawane były“ — постановляє шляхта волинська на соймі 1632 р. (Al. Jabłonowski: Źródła dziejowe t. VI s. CV). Так само ще в р. 1638 вставляє вона в свою інструкцію послам на сойм, щоби „przy metryce ruskiej był szlachcie tych województw, które prawa swe charakterem ruskim pisane mają, którego bracia podadzą“ і який „decreta

województw Kijowskiego, Bracławskiego, Wołyńskiego i Czernihowskiego pisać i expedyować ma“ (Apx. Ю.-З. Р. ч. II, т. I, N 21).

²⁸³⁾ „Zdanie o Narodzie Ruskim“ Гербурта перевидане в цілості в збірнику *Z Dziejów Ukrainy* ст. 80—97, тамже моя розвідка про його автора.

²⁸⁴⁾ „Supplikatia do Przeoświeconego i J. W. Przezacznej Korony Polskiej i W. X. Litewskiego obojego stanu duchownego i świeckiego Senatu, w roku tym terraźniejszym 1623 do Warszawy na Sejm Walny przybyłego — od obywatelów koronnych i W. X. Litewskiego wszystkich wobec i każdego osobna: ludzi zwołania szlacheckiego, religii starożytnej greckiej, posłuszeństwa wschodniego.“ Важніших уривках перевидана в збірнику „*Z Dziejów Ukrainy*“ ст. 99—111; в цілості — в „Документахъ объясняющихъ историю зап.-рус. края“ (Петербург 1865). „Supplikatia“ була тоді ж таки, в 1623 р., оголошена її авторами друком. Один примірник цієї дуже рідкої тепер книжки зберігався в Публічній Бібліотеці Петербурзькій. Яко приклад тодішньої свідомості, що Русь буває двох вір — римської і грецької — і що до Народу Руського належать так православні як і римо-католики — може ще послужити згадана вище фундація Гальшки з Гулевичів Лозині з р. 1615, в якій підкреслюється, що вона зроблена тільки для Русі православної: „освітнім княжатам, велиможним панам, шляхті і якого-ж кольвек іного заволаня і стану людям російским, а еднак тим тілько, которые в православной благочестивої Церкви Всеходной набоженства греческого віри, в послушенстві теж і благословенстві святішого Патріарха Константинопольського неодмінне травають і тратвати будуть“... (Памятники Київск. Ком. II, 386).

²⁸⁵⁾ Памятники Київск. Ком. вид 1898 I, ст. 332, і інші копії цієї „*Suppliki do Majestatu J. Kr. Mci i Rzplitej Wojska J. Kr. M. Zaporowskiego*“. Пор. вище прим. 35 і лист Гетьмана до шляхти волинської I XI 1650 р. (вище ст. 68—71).

²⁸⁶⁾ Цей пункт введений в Умову Зборівську, пізніше в Умову Білоцерківську 28 IX 1651 р. („Szlachta rzymskiej i greckiej religji, którzy byli przy Wojsku J. Kr. M. Zaporowskim... tych wszystkich ma okrywać amnestią“) і т. д. Про це ширше в моїй монографії про Кричевського (*Z Dziejów Ukrainy*“ ст. 157 і даліші).

²⁸⁷⁾ Аpx. Чарторийських с d x 139, f. 317. Про характер козацького повстання в його першій автопомістичній добі була мови вище в розділі У. Ще для еволюції поглядів тодішньої провідної козацької старшинської верстви на справи релігійно-національні і державні цікаво порівняти з „*Забезпеченням*“, виданим Гетьманом пинській римо-католицькій шляхті, його слова, сказани польським комісарам у Переяславі в початку 1649 р. Щоб ці слова зрозуміти, треба згадати, що більшість старшини тоді бажас тільки козацької автономії та забезпечення прав православних в Річ Посполитій, і про створення окремої своєї держави ще не думає. Коли комісари Річ Посполитої почали Гетьманові докоряти, що по його наказу в Київі: „Ляхів топлять, вбивають шляхту обоего пола, дітей, ксьондзів, і костели пограбувавши, шукають Ляхів і під землею“ — то він, висловлюючи погляди, пануючі тоді серед більшості присутньої при цій розмові старшини ко-

зацької, відповів: „я не приказав невинних вбивати, але тільки тих, що до нас пристати і на нашу віру хреститися не хочуть“ (Памятники Кіевск. Ком. II, 324). Але вже напр. 24 Марта 1652 р. Гетьман видає з Чигрина універсал до „Pułkowników, Assauków, Sotników i wszystkich młodoców Wojska Zaporowskiego... i Lachów pobratymstwo z nami trzymającymus h“ (Grabowski: Ojczyste Spominki II, s. 311). Чим далі, тим більше погляд територіальний і державно-національний став брати верх над поглядом екстериторіально-релігійним (забезпечеля прав православних в цілій Річ Посполитії Польській де-б вони не жили) і станово-козацьким, недержавним. Про тодішню урядову політику Річ Посполита в справі унії пор. напр. наведену вище (примітка 29) інструкцію комісарам.

²⁸⁸⁾ Пор. вище примітки 2 і 247.

²⁸⁹⁾ Сборник Кіевск. Ком., вып. I, ст. 111: російські переклади шведських пропозицій Гетьману, привезені царським послом в Польщі Євлевим. Про ці переклади пор. вище примітка 113 а.

²⁹⁰⁾ Наприклад в оповіданнях записаних в р. 1897—99 з уст старих селян в Суботові священиком Марком Грушевським, знаходимо такі характерні місця: Оповідаючи про шукання скарбів у Суботові 80-літній дід Пилип Шуть каже: „чи ритимутъ люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимутъся до чогось другого: будуть таки добиватись правів Хмельницького. Кажуть... що в якісь коломні, либонь, шкатулка є, а в ній ключі од льохів, плані та описи усякої кладі, яка де є на всій Україні. Там десь і права позамикані.“ Далі він каже, що „присли (терраси), що й тепера є в попівськім огороді — зовуться царською дорогою через те, що ними Гетьман Ізидор понад ставом у Чигрин до столиці.“ Знов же дід Іван Пушкар, „ліг більше сотні“, оповідає: „кажуть було маті і баба, що у Суботів прийдуть і внуки Хмельницького булаву дідівську одшукати. Десь у замчищі на острові посеред моря старий Хмельницький оселив близнючків Тимошевих, як Тимоша вбито було. Навмисне все дбав, щоб роду не понизить і з роду не вийти: кортіло таки, щоб карона чужому не одійшла. То й сього сподіватись треба. Трегуб Махей то каже, що уже десь і у Херсонщині рід Хмельницького хутором живе, десь недалеко Ковалевої якономії, та хто його знає, пе бачив і ні од кого другого не чув, то й казати не буду,“ і т. д. (Марко Грушевський: Гетьманське гніздо, урочища і перекази села Суботова, зібрани в р. р. 1897—99. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. ХСІ, р. 1909, кн. V). Як відносилася тодішня „черв“ козацька до проголошення наслідником Гетьманським Юрія і як до плянів та намірів Виговського — про це буде ширше мова в другій частині цієї праці.

²⁹¹⁾ Заслужений історик України Олександер Яблоновський пише: „серед старшини козацької, коли не більша частина, то частина дуже значна, була пе шляхта, переднята від колиски ідеалами, яких виразом була елекція і рація *conventa*“ (Pisma t. II s. 219).

Як сильні в Польщі були ці „ідеали“ свідчить між іншим вступна промова маршалка елекційного сойму в 1648 р. Богуслава Лещинського і промова Яна

Казіміра з подякою за вибір — промови, сказани в мент найбільшої небезпеки і початку руїни польської держави: „Одинока потіха і прикраса нашого народу та — казав маршалок, — що у нас не один Дім Володарів, а всі невольники: лише вільні голоси по своїй волі добирають собі Пана, не беручи його з колиски... Одній тільки Польщі нема рівні в виборі Пана: тут стільки електорів, скільки шляхти.“ „Дійсно — казав нововибраний Король Ян Казімір — має чим виславляти себе Річ Посполита понад всі під сонцем народи, коли може роздавати величний дар маестату! Має чим величатися, коли у ній не так, як у невольничих народів, що дякують долі за пана даного їм припадком із пануючого роду: тут Володарі низько кланяються за королівський діядем“ (С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину ст. 101—105). Такого роду „ідеалів“, живцем взятих від занархізованої республіканської польської олітархії, Богдан Хмельницький знищити серед старшини козацької не встиг. Але українська монархіча ідея Великого Гетьмана на вмерла разом з ним. Боротьба між принципом монархічним і республіканським велась на Україні і далі по смерті Богдана Хмельницького. Видатніці з поміж пізніших виборників Гетьманів все намагались скріпити владу гетьманську і її в дідичне гетьманство: в українську монархію обернути, бачучи, що тільки в той спосіб може бути врятована Українська Держава. Але ніхто з них на нещастя не мав персональних даних, щоб такий переворот перевести. З одного боку опозиція старшини, з другого політика московська, яка і зашо до дідичності і скріплена гетьманства допустити не хотіла, ці українські плани монархічні нівечили. Козацька Українська Держава упала зруйнована старшинською олітархією, в той самий майже спосіб, як пізніше упала і Річ Посполита польська, що учителькою і політичним взірцем для старшини козацької була. І тут і там скріплению монархічної — там королівської, тут гетьманської — влади противилася, піддержуючи в цім випадку „стародавні свободи і вольності“ самодержавна Москва. До цієї теми маю надію — коли обставин і здоровля мені дозволять — повернутися в іншім місці. Тут для ілюстрації наведу тільки кілька прикладів. Отже наприклад Гетьмана Самойловича, коли він по довгих літах всяких хитань, принижень і невдач врешті змідлив свою владу і захотів зробити її дідичною, скинула старшина власне за „самодержество, противне звичаям Війська Запорожського“. При цім скинула в той спосіб, що подала на нього донос московському урядові, який, бачучи скріплена влади Самойловича і боючись того скріплена, використав радо цей донос, щоб без суду заслати Самойловича разом із його старшим сином майбутнім наслідником в Сібір, а молодшого сина стратити в Сівську. При цій нагоді в кругах республіканської нашої старшини складено було про Самойловича такі вірші, заховані в літописі Величка:

Неуважав давної в Войску вольності
І всім станам належитої годності.
Себе тілько почиталесь так бити,
Же твой рожай з давніх давен стал жити.
Забув еси, же тя з любви ізбраю
І старшим собі Паном названо.

. Ради тобі отнюдь стало не треба
 І мислив есь, аки би ізшел з неба.
 А в Войску Запорожском то здавна
 Рада сильна (тільки проти Гетьмана очевидно) і всім явна.

Характерно, що при виборі нового Гетьмана, якого царський уряд дозволив вітішенні старшині вибрати „по давним статям“, поставлено будоцим урядом жадання: „зблізити народ малоросійський і великоросійський мішаними подружжями і іншими способами так, щоб ніхто на Україні не важився говорити, що народ тутешній інший чим великоросійський і що він і пшого „гетманського регимента.“ Пізніше Царь Петро I так само виступив на Україні оборонцем старинних прав і вольностей козацьких проти Гетьмана Мазепи, який по словам царських маніфестів, до українського народу виданих, змовився з Королями шведським і польським, щоб стати „самовласты мъ князъ земъ въ Украинѣ.“ Далі, вже на еміграції, при „вільній елекції“ Гетьмана Пилипа Орлика, складені були між ним і запорожською старшиною умови, на взірець польських pacta conventa, з яких найважніша та, що касується „самодержавна влада, котру прежній Гетьман, зостаючи под Самодержцями московськими, привлашти собі дерзали над слушпость і право“ і т. д. Останній епізод боротьби між українським монархізмом і українським олігархічним республіканством, що мав місце перед самим скасуванням Гетьманства, був точним первовзором подій, які пізніше під час упадку Річносполитої в Польщі відбулися. Як пізніше в Польщі патріотична шляхта, так на Україні патріотична козацька старшина, бачучи упадок своєї Отчизни, схаменулась і зрозуміла нарешті (на жаль запізно), що без скріплених гетьманської влади і установлених дідичного Гетьманства, Україна загине. І ось нащадки тих, що династію Хмельницького поваливши, втеряли найбільше відповідний момент для установлення української монархії, тепер стали між собою збирати підписи на проханню до Цариці Катерини, щоб Гетьманство було оставлене дідичним в роді Гетьмана Розумовського, при чім, що характерно, покликувались воїни на приклад Богдана Хмельницького, який так само передав Гетьманство своому синові. Але це прохання навіть не могло бути подано, бо (помінувши непопулярність і особисту маловартність Гетьмана Розумовського) „привязана до стародавних вольностей“ генеральша старшина, піддержана очевидно урядом російським (подібно як пізніше конфедерація торговицька в Польщі), не захотіла його підписати, і підписали його тільки полковники і полкова старшина. Занепокоєний все-ж таки оцім небезпечним для цього українським монархічним рухом уряд російський поспішив Гетьманство скасувати. Гетьман Розумовський одержав наказ написати до Цариці, що він проситьувінити його „від того тяжкого і небезпечноного уряду“ — Гетьманства. Його „прохання“ розуміється зараз же було вдоволено і він був „звільнений“ з Гетьманства подібно, як зі свого Королівства був звільнений пізніше останній Король польський Станіслав Понятовський. І в результаті обидва „найвільніші під союзом“ — польський і український — народи, не витворивши власної спльної монархічної влади, проманятчили свої держави і опинились на службі у пації, що таку сильну монархічну владу державну витворити у себе зуміли.

²⁰²⁾ Пор. вище прим. 113 а. Посол Ліліенкrona 28 Червня ст. ст. 1657 р. доповів своєму Королеві, що „Гетьман дуже слабий, а канцлер, судачи по ріжним обставинам, викликує велике підозріння, що після смерті Гетьмана він хоче захопити владу. Таким чином вже склалось дві партії, але на пешасті, після того, як 4 видніших їх представники були тайно покарані смертю по наказу Гетьмана, я зустрів сильні перешкоди вести з ними які небудь переговори... Виговський умисне затягає вирішення справи (переговорів), ждучи смерті Гетьмана, яка повинна прийти з хвилини на хвилину, щоб потім лекше задовольнити своє честолюбство, виконати свої наміри і приготуватись до всяких випадків...“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. III т. VI, ст. 314, 316).

²⁰³⁾ Акти Ю. и З. Р. т. VII, ст. 189. Kochowski: Annalium Poloniae Climator II, 248.

²⁰⁴⁾ Kubala: Wojna Brandeburska, s. 213. Про „капризі“ і непорозуміння між козацькими полковниками, яких не змогла припинити навіть присутність молодого Гетьмана, посланого туди Батьком, пише в вищезгаданім рапорті Ліліенкrona. Що Жданович мусів належати до партії Виговського, свідчить між іншим і те, що наказ покарати його смертю, виданий Гетьманом Хмельницьким, не був виконаний і, як пише Ліліенкrona, пізніше Виговський намагався виправдувати, перед Юрієм і перед старшиною, провину Ждановича (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, 321).

²⁰⁵⁾ Арх. Ю.-З. Р. ib. ст. 321. „Awizy z Ukrainy“ Арх. Чарторийських с д № 2446, f. 82. Пор. Акти Ю. и З. Р. XI, 766.

²⁰⁶⁾ Літопис Самовидця с. 48. Пор. Акти Ю. и З. Р. XI, с. 795. Точне означення місця, де був похованний Богдан Хмельницький вимагало б довгих архівальних студій і стараних пошукувань в Суботові. До тепер прийнята була традиція, що тіло Хмельницького поховано в Суботові в мурованій Церкві св. Іллі. Там же російським урядом була прибита маленька мідна таблиця з написом: „здесъ было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго.“ Але ця традиція викликає великі сумліві. Перш за все, коли за основу взяти оповідання Самовидця, на якім ця традиція спирається, то треба вияснити, чи дійсно теперішня мурована церква св. Іллі була ринковою церквою. Місцева традиція що до цього неясна. Так, старі люди в Суботові оповідають, „що давньою пам'яті то самі либоць стіни були і ніхто їх церквою не звав, а звали великим льохом, хоч правити в їй правила — мабуть через те, що почали кладовище заводити коло неї та поминки справляти. Михайлівську (тепер деревяну) то ще Батько Богданів строїв, кажуть. Бо як оце перестроювали її, то там видко було усе: на одвірках, на каміні під престолом написи були, коли, хто і за ким строїв і перестроював її. Видко було, що й загоріла раз була. Це вже п'ята на цьому самому місці“. Далі про муровану Іллінську церкву оповідають „що це не церква таки була, а двірець Хмелів, та вже либоць і у двірці між світлицями була й церква — у самих покоях би то, звичайно, як от буває у великого чоловіка, бо Хміль же мав булаву і за книзю правив.“ Інші перекази знов кажуть, що таки в ій похованний Хмельницький „з правого боку під стіною“, я другі „що він похованний на дворі під церквою коло стіни цеї самої і проти цього самого місця.“ Знов звістна, але

віповні неймовірна легенда про спалення останків Богдана і Тимофія Чарнецьким в'язеться в місцевих переказах з „урочищем Греченим, де саме Богунова нива“ і де „той попіл зарядили у пушку і випалили.“ „На тім місці ще не-давно були могилки, а одна ще довго маячіла поки її не розорали.“ Але тут же старі люди додають, що того спаленя останків Гетьмана мабуть не було і „що козаки замість тіла Хмельницького у землю поклали другого мєрца, а його на другім місці десь скovalи, де самі тільки знали. Може як раз у дерев'яній батьковій церкві, де й син його вже лежав і ніхто про се й досі не зінав. Воно колись опущувати ся.“ Домовина Тимофія Хмельницького була знайдена в деревляній Михайлівській церкві. „Як почали строїти її — оповідають місцеві люди, самовидці — одбили двері у склепу, та зняли віко з домовини Тимошевої і показали людям, що справді є його могила і він сам є там. І зарівнявши і засипавши склеп той, повідвали туди все, що познаходили там і кусок дверей одбитих уклали туди, засипали, затоптали і почали підвалини класти. Не то й грошини не взяли з склепу того — усе то дорожили, щоб памятки таки ще й на далі там позоставалися.“ (Марко Грушевський: Гетьманське гніздо, урочища і перекази с. Суботова зібрани в 1897—99 рр.).

²⁹⁷⁾ Арх. Чарторийських с дх 2446, f. 82: „Awizy z Ukrainy“. Може бути, що з цею звісткою про похорон Гетьмана „в полі під високою могилою“ в'язеться наведене вище оповідання про „могилки на урочищі Греченим.“ Інтересно між іншим, що деякі варіянти „Думи на смерть Хмельницького“ так описують похорон Гетьмана: „Тоді-ж то Юрась, Гетьман молодий, до дому привідживав, і Отця живого не заставав. Тоді то велів у Штомином дворі, на високій горі, гріб копати. Тоді-ж то козаки штихами суходіл копали, шликами землю виносили, Хмельницького похоронили; із разних пищаль подзвонили, по Хмельницькому похорон счирили“ (подано у Костомарова в монографії про Хмельницького, за Метлинським).

²⁹⁸⁾ Бантышъ-Каменскій: Исторія Малої Россії II, прил. 7.

²⁹⁹⁾ „Мова при погребі Богдана Хмельницького, Гетьмана Войск Запоровских, мовленая через старого секретаря его Самоіла Зорку в Суботові Августа р. 1657“ — Літопись Величка, т. I, с. 283—294.

³⁰⁰⁾ „Awizy z Ukrainy.“ Арх. Чартор. с дх 2446, f. 82. Те саме пише в своїм рапорті про смерть Гетьмана посол Ліліенкрона: „тепер нічого іншого мені не лишається, як поїхати з Канцлером Виговським до Війська і довідатись, що стане робити новий Гетьман (Юрій) вмісті з полковниками, згідно з тим, що покійний Гетьман ім радив і поручав у своїм заповіті.“ І тут же Ліліенкрона додає, що „Канцлера Виговського підозрівають, що він має намір повстати проти нового Гетьмана“ — іншими словами — заповіт Богдана Хмельницького зламати (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, с. 321).

Зміст частини першої.

	Сторінки
Приєвята	1—4
Передне слово	5—7
Розділ I: Два документи	11—17
Розділ II: Політика козацького автономізму від початку повстання 1848 р. до Переяславської Умови	18—26
Розділ III: Кінець автопомізу. — Унезалежнія України. — Переяславська Умова і Переяславська Легенда. — Перші реальні наслідки Умови	27—39
Розділ IV: Віленський мир між Москвою і Польщею. — Великий Сойм в Чигрині в Жовтні 1656 р. — Зворот злід царської протекції. — Унезалежнія козацької Держави та її участь в міжнародній європейській політиці	40—57
Розділ V: Внутрішня політика Богдана Хмельницького в добі автономізму. — „Військо Запорожське“. — Міщанство. — Духовенство. — Селянство. — Непокозачена шляхта	58—87
Розділ VI: Основні зміни у внутрішній структурі Війська Запорожського під впливом революції. — Європеїзація козаччини, як головна	
Q причина перемоги українського державного сепаратизму і як підстава українського державного будівництва. — Взаємовідносини між козацькою державностю і українською непокозаченою шляхтою. — Форма правління в Українській Державі за Гетьмана Богдана Хмельницького. — Переміна внутрішньої політики гетьманської під впливом державного унезалежнення України по Переяславській Умові. — Не в боротьбі Москви з Польщею на українській території, а в сполученню східних і західних цивілізаційних впливів у незалежній Українській Державі формується Українська Нація. — Видатніші представники нової української аристократії	88—185
Розділ VII: Нова українська аристократія, обеднавшихся коло особи „Єдиновладного“ Гетьмана, намагається обеднати всі українські землі в одній Державі Війська Запорожського. — 1-о Втручання Москви в українську державну політику не помагає, а стає на перешкоді такому обеднанню. — 2-о Без визволення з під влади польської Річ Посполитої всіх північно-західних українських земель не може бути емансидації України в під руйнуючих впливів Москви. — На ціх двох стверджених досвідом тезах спирається внутрішня і зовнішня політика Богдана Хмельницького в поспільдній добі його гетьманування. — Становище шляхти в північно-західних	

українських землях. — Переміна у взаємовідносинах між нею і Гетьманом та Військом Запорожським під впливом монархічних тенденцій Богдана Хмельницького і европеїзації південної козацької України. — Гомова шляхти волинської Степан кн. Четвертинський і його листування з „Ясновельможним Великим Гетьманом“. — Військо Запорожське прилучає до козацької України некозацькі „руські землі“ Річносполитої: Русь Червону, Поділля, Волинь, Полісся і південноу Білорусь. — Юрій Немирич та інша шляхта цих „руських земель“, що державну владу українського Гетьмана і Війська Запорожського приймає	186—219
Розділ VIII: Пинський повіт і його злуга з Українською Державою.	
— Присяга шляхти пинського повіту на вірність Гетьману і Війську Запорожському. — Забезпечення, видане шляхті пинській Гетьманом Богданом Хмельницьким. — Завершення будови козацької державності. — Перші вістуни грядучої руїни. — Смерть Великого Гетьмана Богдана Хмельницького	220—254
Примітки	255—298
Важніші друкарські помилки	301

Показчик імен буде поміщений в кінці другої частини.

Приступаючи до читання прошу виправити ось ці важніші друкарські помилки:

Стор.	Рядок:	Надруковано:	Має бути:
19	15 згори	повною	повного
27	15 зг.	Виговською	Виговського
28	15 здолу	Мазени	Мазепи
30	9 зг.	постнійна	постійна
35	13 зг.	дісності	дійсності
37	4 зг.	Переяславського	Переяславською
73	16 зг.	часу	часу“
”	4 зд.	даєть	дасть
86	13 зд.	свіх	своїх
”	2 зд.	в становленя	возстановленя*
90	13 зд.	два	дав
91	13 зд.	вібрати	вбрать
92	3 зг.	переходні	передодні
”	8 зд.	Підляші	Підляш
”	1 зд.	зачіпаючи	зачіпаючи
93	14 зг.	від	під
100	10 зг.	гопи	гони
105	11 зг.	запащу пебаром	запащу незабаром
113	4 зг.	папянських	папянських
120	9 зг.	полон	полон
”	в кінці сторінки пропущено знак розділу: * * *		
127	12 зг.	загони	залоги
”	9 зд.	після слова — намовляв —	пропущено: ^{122 а)}
149	17 зд.	споену	спаяну
150	5 зг.	доводять	доведуть
171	1 зг.	Громик	Громика
176	4 зд.	Менжинський	Менжинський
206	11 зг.	позбулася	позбулася“
243	3 зг.	чужоземцям	чужоземцям

Крім того в деяких примірниках и деколи відбилося без внутрішньої чорточки, як и, що прошу читачів самі виправити.

Вячеслав Липинський

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА МОНОГРАФІЇ

Том перший (ладиться до друку).

ШЛЯХЕЦЬКИЙ СТАН НА УКРАЇНІ ПЕРЕД ВЕЛИКИМ ПОВСТАННЯМ 1648 Р.

I. Назви „Русь“ і „Україна“ в нашій національній термінольгії. — II. Присяга панів волинських на Соймі Люблінськім 1569. — III. Політична боротьба шляхти руської в Річпосполітій польській від Люблінської Унії до повстання 1648 р. — IV. Культурно-національна праця шляхти руської в першій половині XVII-го століття. — V. Раїна з Козірад Богоявленська, дружина Костянтина на Ярмолинцях Ярмолинського, фундаторка православного Загаєцького монастиря в 1637 р. (з портретами). — VI. „Русь віри римської“ та її участь в національній життю. — VII. Ян Щасний Гербурт в обороні Руси. — VIII. Аріянський соймик в Киселіні на Волині в 1638 р.

(З цих студій: I-ша, II-га і VII-ма були видані польською мовою в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ в 1912 р.; VIII-ма була видана в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ у Львові в 1910 р.; а III-тя, IV-та, V-та і VI-та мають вийти в цьому томі вперше).

Том другий (ладиться до друку).

УЧАСТЬ ШЛЯХТИ В ВЕЛИКІМ УКРАЇНСЬКІМ ПОВСТАННЮ ПІД ПРОВОДОМ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

I. Шляхта покозачена. — II. Станіслав Михайло Кричевський полковник київський (1648—1649).

(Обидві ці монографії були видані в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ під заголовком: Stanisław Michał Krzyczewski. Z Dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego).

Том третій .

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ

1657—1659.

ЗАМІТКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА.
В XVII-ІМ СТОЛІТТЮ

Частина перша Київ-Віденъ 1920 р. видання Дніпросоюза.

Частина друга (ладиться до друку).

Зміст: Знівчення монархічно - династичних і державних плянів Гетьмана Богдана Хмельницького. — Усунення Гетьманського Наслідника Юрія й вибір на уряд гетьманський генерального писаря Івана Виговського. — Останній акт політики Великого Гетьмана: Корсунська умова між Швецією і Україною. — Початок великої Руїни. — Внутрішня боротьба на Україні між „черні“ і старшиною Війська Запорожського. — Рівнобіжний з цею боротьбою згіст польських і московських впливів на Україні. — Нова українська політика по лінії найменшого опору. — Маніфест українського Уряду до європейських держав і листи козацької „черні“ до московського Царя. — Гадяцька Умова. — Неприродність та внутрішні противідчія польсько-українського союзу. — Без силість Польщі для перемоги над Москвою. — Польсько-московська боротьба за Україну ведена українськими силами. — Поділ і винищення в цій боротьбі повставшої за гетьманування Богдана Хмельницького нової української аристократії. — Занепад разом з нею козацької Української Держави і Української Нації.

(Частина друга цієї монографії була видана в збірнику. „Z Dziejów Ukrainy“ під заголовком: „Na Przełomie“. Українське видання, що ладиться до друку, значно поширене).

Том четвертий (ладиться до друку).

З ЧАСІВ РУІНИ.

I. Універсал задніпрянського Гетьмана Івана Брюховецького з „вірним Войском Й. Царского Пресвітлого Величества Запорожским“ до вірної польському Королеві старшини і черні на Україні правобіч-

ній. — II. Степан Немирич, генерал артилерії Великого Князівства Руського, потім полковник королівський і його лист до вірного московському Цареві Війська Запорожського. — III. Данило Братковський. — IV. Портрет-апотеоза Гетьмана Івана Мазепи, доручений йому Могилянською Академією в Київі в 1708 р. — V. До історії політичних і дипломатичних заходів першої української еміграції по погромі 1709 р. — VI. Спроба малороссійської лівобічної старшини в р. 1763 воскресити наміри Богдана Хмельницького і установити дідичне Гетьманство. — VII. „Князь Микола“ (Август Доброфост Яблоновський) і змагання відновити в кінці XVIII ст. знищенну правобічну козаччину. — VIII. Епігони Великої Руїни: Пантелеїмон Куліш, як ідеольо^г правобічного зросійщеного козацтва і Михайло Чайковський, як ідеольо^г козацтва правобічного спольщованого.

(З цих студій I-ша і IV-та були видані в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“; II-га почасти в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ у Львові в 1909 р., почасти в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“; III-тя в „Літератур. Наук. Вістнику“ в Київі в 1909 р.; V-та, VI-та, VII-ма і VIII-ма мають вийти в цьому томі вперше).

